

ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՒՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1906

№ 5—6 ՄԱՅԻՍ ՅՈՒՆԻՍ

Արմաշիւց Ա. Բուրաքեշաճեհի, Մոսկովսկի փողոց, № 5.

ԹԻՖԼԻՍ 1906

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻ

(նկար եղիշէ Թաղէոսեանի)

Խղատիւ մեծագիր պատկերը (96×66 սանտ.)
տպուած Լայպցիգի Էմիլ Պրինկաուսչանուսը
գործարանում 14 գոյնով:

Գինն է առանց ճանապարհի ծախքի 3 ռ.

Միևնոյն պատկերը, տպուած միևնոյն զիր-
քով **ԿՏԱԻԻ** վերայ, վաճառուած է իւրաքան-
չիւր օրինակը 15 ռուբլիով: Ցանկացողները
կարող են ղիմել մեզ, ուղարկելով պատկերի
արժէքը:

ԳԻԻՏ Ա. ՔԱՅ ՍՂԱՆԵԱՆՅ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը ոչ մի չը սպուելու յօդուած չէ վերադարձնում.
ցանկացողները յետ ստանալ՝ կամ պէտք է ինքները դիմեն յետ ստանալու եւ
կամ ուղարկեն փոստի ծախքը:

2. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի՝ հարկաւոր դեպքում փոփոխել կա-
կոճակէլ սպագրուելի յօդուածները:

3. Խմբագրութեան ուղարկած յօդուածները պէտք է չիկեն գրուած
մասնուր, պարզ եւ մի երեսի վերայ. մանաւանդ պարզ պէտք է գրել յայտնի
անուններն ու օտարազգի բառերը:

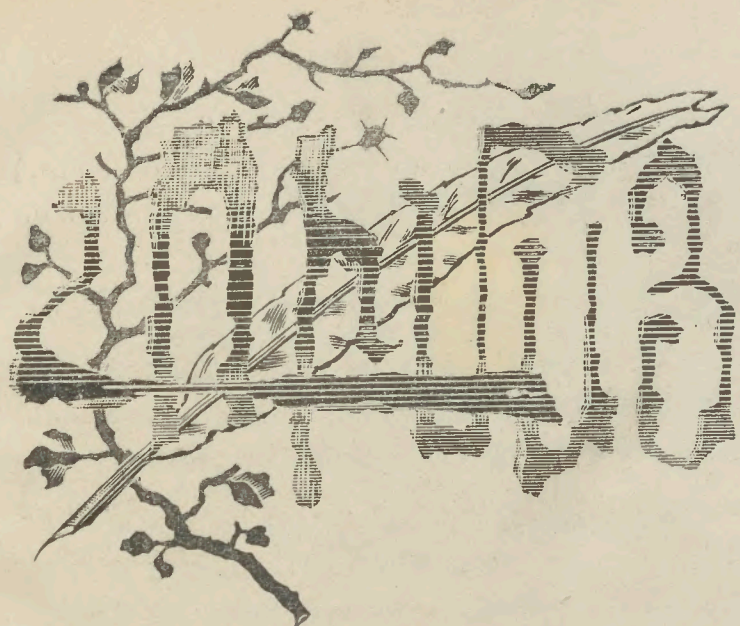
4. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի բոլոր յօդուածները եկտակել իւր
ուղղագրութեան:

5. Թարգմանական յօդուածների հետ միշտ պէտք է ուղարկել եւ բնա-
գիրը, առանց որի ոչ մի թարգմանութիւն չի կարող սպուել:

6. Խմբագրութեան զանազան հարցերով դիմողները պարտաւոր են ու-
ղարկել պատասխանի համար նամակագրոշմ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 50 կոպէկ դրամով կամ
նամակագրոշմով:

8. «Լուսայի» որեւէ համար չը ստանալու դեպքում պէտք է յայտնել
խմբագրութեանն առանձին նամակով մի ամսուս ընթացքում, որպէս զի
կարողանանք պատշաճաւոր դիմում անել փոստային վարչութեան:

ԳՐԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՒՄԵԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1906

№ 5—6 ԾԱՅԻՍ ՅՈՒՆԻՍ

Արագածիկ Ա. Բուրաքեշահի, Ծոսկովսկի փողոց, № 5.

ԹԻՖԼԻՍ 1906

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I Ազգային քաղաքականութիւնից առաջ անհրաժեշտ է ազգային միութիւն. MARS . . .	5
II Հեռու է լոյսը. Տ. ՇՈՌԼՈՒԵԱՆ . . .	42
III Աւետարանի եղբայրները. ԼԵՒՈՆ ԽԱՆԶԱԴԷ . . .	43
IV Խաբեքայ... Maurice Level-ի. Ֆրանս. թարգմ. Տ. Վ.	54
V Նոր կեանքի շէմքին. Ա. ԳԵԱՆՋԵՑԵԱՆ.	62
VI Ծգնաժամ. Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ	72
VII Երբ մենք մեռածներս սթափուենք. Հենրիկ Իբսէնի. գերմ. թարգմ. Յ. ԲՈԶԻԵԱՆ . . .	93
VIII Ապագայ մարդկութիւն. պրոֆ. Պաօլօ Մանտէզացցայի. սօցիալական ֆանտազիա. թարգմ. Մ. ՊՈՊՈՎԵԱՆ	116
IX Մարդուս խառնուածքը եւ նեարդերը. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՅ	130
X Տենչը } ՍՏԵՓԱՆ ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆՅ	136
XI Պատկեր }	137
XII Ի՞նչ է բարոյագիտութիւնը. ըստ Մենզերի Գ. ԵՆԳ.	138
XIII ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ	
Գ. Միրզայեանի համերգը. Յ. Բ.	141
XIV ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ	
1. Ս. Վ. Արդութեան. Մանկական պարտէզ:	
2. Նախագիծ կանոնադրութեան Հայոց դպրոցների ուսուցչական միութեան. ԲՐԻՉ—Ստացուած գրքեր.	144
XV ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ	156
XVI ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ	
Հայրապետական կոնդակ. Հայոց եկեղեցական սահմանադրութիւն. Մամուլի կարծիքն	

այդ մասին. Թիրիմաց հասկացողութիւն.
Հայոց բարձր հոգեւորականութեան դիմումը
Վեհ. Հայրապետին կոնդակի առթիւ. Հալա-
ծանք նոցա դէմ. Ուսուցչական համագումար
ըը իբրեւ դատախազ.—Դպրոցական ընդհա-
նուր համագումարի հրաւեր. — Ներսիսեան
Դպրոցի Հոգաբարձական ընտրութիւն.—Ներ-
քին լուրեր.—Նամակներ խմբագրութեան . 160

XVII ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Կիլիկիայի կաթողիկոսի հրաժարականը.
ԳԻԻՏ Ա. ԶԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ. — Էդուարդ
Հարտման. Յ. ԲՈՉԻՆԱՆ 171

XVIII ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ 180

XIX ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 181

XX ՅԱԻԵԼՈՒԸԾ

Նինօ Վարիպանիձէ. Արտուր Լայստի. գերմ.
թարգմ. ԱՐԻՍ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ 1—16

ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ ԱՌԱՋ ԱՆՃՐԱԺԵՃՏ Է ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Հայ ընթերցողներին քաջ ծանօթ պ. Գ. Մնգիբաբեանը «Լուծայի» անցեալ տարուայ վերջին գրքոյկում հրատարակած իւր մի յօդուածով յարուցանում է այն կենսական նշանակութիւն ունեցող հարցը թէ «Ո՞րը պիտի լինի հայ ազգի քաղաքականութիւնը»:

Այն օրից, երբ Թիւրքիայի հայի գոյութիւնը վտանգի ենթարկուեց և երբ նոյն վտանգը սպառնաց նաև Կովկասի հայերին, անշուշտ ամեն մի հայի մտքով անցաւ այդ հարցը. սակայն ո՞ր հայը կարող էր և հնարաւորութիւն ունէր ազգային քաղաքականութեան հարց բարձրացնելու, քանի որ Կ. Պօլսի և Պետերբուրգի պօլիտիկոսները հայ անունն անգամ լսել չէին կամենում:

Մի այսքան հրատապ խնդիր յարուցանելու և ազգային սեղանի վրայ դնելու ամենանպաստաւոր ըրպէն է լայժմ: Մենք վայելում ենք մամուլի ու խօսքի ազատութիւն. հնարաւորութիւն ունենք գրելու, խօսելու, խորհրդակցելու, մի բան, որի տեականութեան այնքան էլ յոյս դնել կարելի չէ: Ամենամեծ խելացիութիւնը բարեյաջող ըրպէից օգտուել գիտենալն է: Բացի այդ, մեր շուրջը կատարւում են այնպիսի պատմական նշանակութիւն ունեցող երևոյթներ և այնքան խրատական, որոնց առջև աչք փակելը մահացու յանցանք է: Այն, ինչ որ կատարւում է Ռուսաստանում, անհրաժեշտօրէն պիտի ազդէ նաև այն պետութիւնների վրայ, ուր նոյնքան բազմաթիւ են բռնութեան ճանկերում հեծողները: Ռուսաստանի բռնութեան շղթայի ամեն մի օղակի թուլանալու հետ պիտի թուլանան և ուրիշ պետութեանց բռնութեան շղթաների օղակները: Պետութեան վերակազմութիւնը այն ժամանակ միայն կատարեալ կարող է լինել, երբ նրան ամբողջացնող տարրեր ազգերն ու ցեղերը հանդէս կը գան որպէս կազմ ու պատրաստ միա-

ւորներ: Այն համոզմամբ թէ պետական վերակազմութեան գործում յաջող պայքար մղելու համար, անհրաժեշտ է միահամուռ ուժ,—այսօր ամեն մի ազգ ու ցեղ ձգտում է նախ ինքը ամփոփել իւր ոյժերը, բարոյական կամ քաղաքական կապ, միութիւն հաստատելով քաղաքական տարբեր ծրագրերով ու աշխարհահայեացքներով գործող դասակարգերի ու կուսակցութիւնների մէջ:

Ուստի «Որը պէտք է լինի հայ ազգի քաղաքականութիւնը» հարցը համազօր է այն հարցին, թէ որը պէտք է լինի այն քաղաքականութիւնը, որ մեր բոլոր դասակարգերին ու կուսակցութիւններին կարողանայ միացնել, այն դրօշը, որի տակ համախմբուէր ամբողջ հայութիւնը...

Գուցէ երկրագնդիս վրայ հայը միակ ազգն է, որ չունենալով միութեան կապ, զանազան կուսակցութիւններով, պարտիաներով ջլատուած լինելու շնորհիւ, դասապարտուել է ստորկութեան: Եւ սա մի տեսակ ազգային յատկանիշ է, որով եթէ չասենք անհնարին է, գոնէ կարող ենք ասել, որ դժուար է ստեղծել քաղաքական այնպիսի դաւանանք, որ կարողանար հային միացնել:

Այնուամենայնիւ մի այդպիսի միութիւն անհրաժեշտ է եթէ մենք՝ իրաւ՝ ցանկանում ենք պահպանել մեր ազգային գոյութիւնը, որ բացարձակ վտանգի տակ է գտնուում:

Դառնանք բուն խնդրին:

Պ. Խնդիրքարիանի ասելով, Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարք Ամեն. սրբ. Օրմանեանը մի թղթով դիմել է Վեհ. Կաթողիկոսին, խնդրելով, որ ազգէ կովկասի հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների վրայ, որպէսզի իրենց գործունէութիւնը թիւրքիայում դադարեցնեն, որովհետեւ եթէ նորից վրդովմունք լինի, հայութիւնը լնաջինջ կը լինի:

Այս դիմումին մենք նշանակութիւն ենք տալիս այն պատճառով, որ նա արել է Պօլսի Հայոց Պատրիարքը, որը ոչ միայն լուի թիւրքիայի հայոց կրօնական ներկայացուցիչն է հանդիսանում, այլեւ ազգային ու քաղաքական:

Սակայն այս այսպէս լինելուց յետոյ, կարելի չէ պնդել որ Նորին Սրբազնութիւնը ամբողջ թիւրքիայի հայերի բաղձանքի թարգմանն է հանդիսանում, որպէս կարելի չէ պնդել նաեւ այն բանի վրայ, թէ այդ միտքը յղացել է մենակ ինքը: Որ Սրբ. Օրմանեանը զգուշութիւնը վախկոտութեան հասցրած մի Պատրիարք է, —այդ նա ցոյց է տուել Պատրիարքական զանը բարձրանալու օրից: Բայց միևնոյն ժամանակ, որ նա

խելօք հոգևորական է, լաւ ծանօթ է Թիւրքիայի քաղաքական մօտաւոր և հեռաւոր նպատակներին ու նրանց փօշիթ իրարին — այդ անվիճելի է: Յամենայն դէպս մեզ կասկածելի է թուում թէ սրբ. Օրմանեանը, մանաւանդ ներկայ պայմաններում, թոյլ կը տար իրեն նմանօրինակ դիմում անել, առանց Երլզլի բըռնապետի պահանջման:

Ո՛ւմ յայտնի չէ, որ 94—96 շարաքաստիկ թուականներում արիւնաներկ երկրի դանադան անկիւններից անվերջ ուղերձներ էին մատուցանում կարմիր Սուլթանին, ուղերձներ այն հայերի կողմից, որոնք կոտորւում էին հենց նոյն սուլթանի հրամանով, բայց ստորագրում էին ուղերձների տակ, որովհետեւ այդ պահանջում էին կառավարութեան ագենտները մահուան սպառնալիքով:

Ասացինք, որ սրբ. Պատրիարքը խիստ զգոյշ է. այնուամենայնիւ նա որպէս բաղժալիզմանի զարգացման տէր մի հոգեւորական, անշուշտ պէտք է գիտենար, որ յեղափոխութիւնը արհեստական կերպով շինուող, սարքուող և յառաջ բերուող գործողութիւն չէ, այլ նա պետութեան ներքին հիւանդութեան արտայայտութիւնն է և այդ հիւանդութեան անխուսափելի հետևանքը: Այս ճշմարտութիւնը գիտցողը պիտի գիտնար նաև այն, որ յեղափոխական գործողութիւնների դադարեցնելը շատ վեր է ոչ միայն կաթողիկոսի, այլ և իրեն՝ Սուլթանի ոյժերից եթէ պետութիւնը կը մնայ հիւանդոտ դրութեան մէջ, եթէ արմատախիլ չեն լինի այն պատճառները, որոնք ծնունդ են տուել յեղափոխութեան:

Կան հիւանդութիւններ, որոնք վերջանում են թոքերի բորբոքումով: Յեղափոխութիւնը հիւանդոտ պետութեան թոքերի բորբոքումն է, կեանքի ու մահու պայքարը:

Եւ այս բանը մեզնից շատ լաւ գիտցող Պատրիարքը թոյլ չէր տայ իրեն մի այդպիսի դիմում անել առանց արտաքին ճշման, մանաւանդ այժմ, երբ ինքը՝ Վեհ. Կաթողիկոսը նստած է յեղափոխութեան հրաբուղիի վրայ, երբ ամբողջ Ռուսաստանը նոյն կրակով է բռնկուած և Կովկասի հայը օրհասական կռիւ է մղում համալսմական յեղափոխութեան դէմ, յանձին ոտքից գլուխ զինուած և կառավարութեան պաշտպանութիւնը վայելող մահմեդական խուժանի դէմ:

Բայց և այնպէս, պ. Ենգիւբարեանի ասելով, սրբ. Օրմանեանի դիմումը արդէն կատարուած փաստ է և գլխաւորապէս այդ դիմումն է, որ յարուցել է ազգային քաղաքականութիւն ունենալու հարցը. — հաւ մի հարց, որին պէտք է վերաբերուել

ամենայն լրջութեամբ, առանց կուսակցական շահերի և այլ նկատումների:

Փակագծի մէջ նկատենք, որ մինչև օրս, անշանքացառութեամբ շատ կենսական նշանակութիւն ունեցող հարցեր են յարուցուել, քննուել ու լուծուել, առանց հայ ժողովրդի մասնակցութեան, մինչև անգամ առանց նրա գիտութեան, օրինակ. մի քանի անհատներ, իրենց գլխին զօր տալով, կազմել են և եկեղեցու ու ժողովրդի վզին փաթաթել «պօլօթենիէ» կոչուած օրէնքը, առանց ժողովրդի կամքը հարցնելու, առանց հայ եկեղեցու հիմնական օրէնքներն ի նկատի առնելու: Հենց անցեալներում մի խումբ պարոններ, փոխարքայի պալատում մշակում և քննում էին խաղաղութեան ծրագիրը, իհարկէ խօսելով ամբողջ Կովկասի հայերի անունից, թէ և այդ հայերի ամենամեծ տոկոսը չը գիտէր իսկ թէ Փոխարքայի պալատում խորհրդակցութիւն է կատարում, իւր բաղդն է տնօրինում: Այս ասելով, մենք չենք ուզում պատգամաւորների անձնական արժանիքը կասկածի տակ դնել, այլ ուզում ենք մի աւելորդ փաստով ևս ապացուցանել, որ տեղից վեր ելնողը ազգի անունից է խօսում, նրա ճակատագրի հետ խաղում, այն ինչ ազգը տեղեկութիւն անգամ չունի:

Անցեալի սխալները չը կրկնենք, ներկայ հարցի լուծումը այս կամ այն շրջանի, դասակարգի և կուսակցութեան արտօնութիւն չը դարձնենք: Եթէ ազգային սեղանի վրայ դրուած է ազգի լինել թէ չլինելու հարցը, ապա ուրեմն նրա քննութիւնը, լուսաբանութիւնը պէտքէ դնել այնպիսի հողի վրայ, որ ժողովուրդը լայն գաղափար կազմի նրա մասին և այսպէս կամ այնպէս լուծման գործում անմիջական մասնակցութիւն ունենայ: Որպէսզի ժողովուրդը գիտակցօրէն վերաբերուի դէպի իւր ապագան, անհրաժեշտ է, որ նա ծանօթանայ անցեալի հետ և ըմբռնի ներկայ կացութեան կարևորութիւնը: Օրինակ մենք ասում ենք, որ պէտք է ունենանք ազգային քաղաքականութիւն, այսինքն մի նպատակ, որին հասնելով, ազգը հասած լինէր որոշ երջանկութեան, որոշ բաղդի, որոշ իրաւունքների և որին հասնելու ծանր աշխատութեան մասնակցէր ամեն մի հայ անհատ, անտրտունջ և գիտակցօրէն տանելով ամեն տեսակի զրկանք ու տառապանքներ... Ուրեմն մարտելի լինելու չափ ժողովրդին պէտք է ծանօթացնենք.

Ա.) Թէ ինչպիսի քաղաքականութեան է հետեւել հայը իւր անկախութեան և կիսանկախութեան շրջանում և որպիսի պայմանների մէջ:

Բ) Անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, հայը ունեցե՞լ է սեփական քաղաքականութիւն. եթէ ունեցել է, ի՞նչ է եղել և փնչով է արտայայտել նա:

Գ) Այժմ անհրաժեշտ է կամ կարո՞ղ ենք ունենալ քաղաքականութիւն՝ ընդհանրապէս, ազգային քաղաքականութիւն՝ մասնաւորապէս:

Եւ՝ Դ) Ո՞րը պէտք է լինի մեր ազգային քաղաքականութիւնը:

Այն դժոխային դրութիւնը, որին ենթակայ է մեր հայրենիքը, այն հալածանքները, բռնութիւնները, ջարդն ու թալանը, հուրն ու սուրը, որ անողոք փոթորկի նման ընկել են հայութեան գլխին, կարծես կրկնութիւնն է հին դարերի նոյնանման պատուհասներին: Դա պատմական մի շարք դէպքերի կրկնութիւնն է, աննշան տարբերութեամբ: Մի ազգ, որ հազարաւոր տարիների ընթացքում պարբերաբար ենթարկւում է միեւնոյն վտանգին, ասել է թէ այդ ազգը ունեցել է և ունի այնպիսի խոշոր թերութիւններ կամ առաւելութիւններ, որ ժամանակ առ ժամանակ իւր վրայ է հրաւիրում հարեան ազգերի նախանձը կամ բարկութիւնը: Այն հարցը թէ որն է եղել և է հայ ազգի թերութիւնները կամ առաւելութիւնը և թէ ի՞նչն է արգելք դարձել մեզ քայքայող, ոչնչացնող վտանգի առաջն առնել — սրանք կազմում են մեր գործունէութեան բանալիները, որոնց վրայ կանգ առած և լուսաբանած պիտի լինէին մեր ազգային գործիչները և որոնք պիտի կազմէին գործիչների քաղաքականութեան հիմքը:

Ամեն մի շէնք նախ հիմքից են սկսում և հասնում տանիքին, և ոչ տանիքից սկսելով հասնում հիմքին: Եթէ մենք կամենում ենք թոթափել մեզանից ստրկութեան շղթան և ձեռք բերել մեր կորցրած ազգային, նոյնիսկ մարդկային իրաւունքները, նախ պէտք է գիտենանք ստրկութեան շղթան մեր վիզն անցնելու և ազգային իրաւունքներից զրկուելու պատճառները: Իսկ այդ գիտնալու համար մենք պէտք է ձեռք առնենք մեր պատմութիւնը, որպէս արել է Պ. Ենգիբարեանը:

Իսկ ի՞նչ է ուսուցանում մեզ այդ պատմութիւնը.

Պէտք է ասել որ մեր աւելի քան չորս հազար տարուայ պետութեան պատմութեան բեկորներն են հասել մեզ և այն՝ ոչ լիակատար ձևով, այնուամենայնիւ պատմութեան այդ բեկորներն էլ ցոյց են տալիս, որ հայ ազգը թէև մէջ ընդ մէջ յուսնեցել է քաղաքական լիակատար անկախութիւն և հետեւել է յարձակողական-նուաճողական քաղաքականութեան, սակայն այդ տեւել է շատ կարճ ժամանակ և չի կարողացել արմատ

բռնել ոչ միայն հայ ազգի մէջ՝ ընդհանրապէս, այլ և իշխող թագաւորող շրջանի մէջ: Սրա հակառակ չը նայելով որ հային շրջապատող ազգերը միշտ յարձակողական դիրք են բռնել և շարունակ ձգտել են Հայաստանը նուաճել,—Հայը պահպանել է իր անկախ գոյութիւնը և պահպանել է շնորհիւ պաշտպանողական քաղաքականութեան: Եւ ուրիշ կերպ էլ կարող չէր լինել. Հայաստանը իւր հրաշալի կլիմայով իւր բերքերի պէսպիսութեամբ և առատութեամբ և այլ բնական հարստութիւններով Հայի համար կատարեալ եղեմ էր և լիառատ կերպով գոհացնում էր նրան: Նա երբէք աչք չի ունեցել ուրիշ հողի, ուրիշ երկրի վրայ, երբէք կարիք չի զգացել ուրիշ հող ու երկիր զրաւելու մէջ, որով և նրա մէջ բոյն չի դրել յարձակուելու, նուաճելու քաղաքականութիւնը: Ընդհակառակը իւր սիրուն ու բնական հարստութիւններով առատ հայրենիքը օտարների դէմ պաշտպանելու քաղաքականութիւնից դուրս, նա հետեւել է շինարարական-արդիւնաբերական քաղաքականութեան. մշակել է երկիրը, ծաղկացրել, հարստացրել է, հիմնել շէն, պայծառ քաղաքներ ու գիւղեր, կառուցել է սիրուն պալատներ, կոտաներ ու վանք և հեղեղներ և այլն և այլն, որով միշտ շարժել է ոչ միայն մօտիկ զրացիներէլ այլ և հեռաւոր ազգերի նախանձը:

Հայկական իշխանութեան կիսանկախ շրջանը մասին բաւական ընդարձակ է խօսել պ. Ենգիբարեանը և շատ ծանրակշիռ փաստերով ապացուցել է հայի յեղյոյզուկ քաղաքականութիւնը կամ այսպէս ասած, նրա զուրկ լինելը քաղաքական ամենահասարակ հոտառութիւնից և իւր պաշտպանողական քաղաքականութիւնը չի հասցրել այնպիսի պատկառելի ոյժի, որ կարողանար երկիրը ազատ պահել զրացիների հետզհետէ զարգացող ընչաքաղցութեան ու արշաւանքներին: Ուրիշ կերպ էլ կարելի չէ բացատրել ռիսերիմ Բիւզանդիայի զրկից նենգաւոր պարսկի և նենգաւոր պարսկի զրկից ռիսերիմ Բիւզանդիոնի զիրկը նետուելը: Ինչպէս մի հեղուկ, որ յաճախ մի ամանից միւսը լցնելով սպառում է, այնպէս և փոխ ի փոխ մի թշնամու զրկից միւսի զիրկը նետուելով հայը հետզհետէ հիւժուել, տկարացել է և նիւթական ու բարոյական ոյժերի աստիճանական սպառումի շնորհիւ, նա անկարող է գտնուել պահպանել իւր քաղաքական գոյութիւնը և կորցրել է նրան: Բայց հայ ազգի պատմութեան ուշադրաւ և վերին աստիճանի խրատական կէտը այն է, որ ազգի ճակատագրի հետ խաղացել ու տանուլ են տուել իշխանութեան գլուխ անցած անհատները միայն, որի մէջ ազգը ոչ մի յանցանք չունի: Այդ

ընտրեալները՝ երբեմն իրերի դրութեան սխալ հասկացողութիւնից, շատ անգամ իրենց անձնական շահի ու փառքի համար, բայց աւելի յաճախ օտարների օգնութեամբ երկրի իշխանութիւնը միմեանց ձեռքից յափշտակելու ցանկութեամբ, — արեւ են ինչ որ իրենց խելքին փչել է, առանց հաշուի առնելու հայրենիքի ու ազգի շահը, նրանց ապագան և գրաստի նման ժողովրդին տարել, կապել են ուս մսուրքում էլ ցանկացել են:

Միզ միշտ տարօրինակ է թուացել այն, որ թէ հին մատենագիրները, նոյնպէս և ժամանակակից ազգագրերը, անհատների յոյնացնքն ու սխալանքները միշտ փաթաթել են ազգերի վզին և սրանց մէջ են որոնել ազգերի անյաջողութիւնը, անկումը, կորուստը, որպէս և այն, որ աշխարհակալական յաջողութիւնները վերագրել են նրանց քաջարի ոգուն և պատերազմասիրութեան: Քաջութիւնը, անվհճերութիւնը, իրաւ՝ գովելի յատկութիւն է, բայց անհաւատալի է թուում մեզ այն թէ գտնուի մի ազգ (չը հաշուելով աւագակաբարոյ վայրենի ցեղերին) որ պատերազմ սիրէ: Ուրիշ բան է լինել քաջ և պատերազմել գիտնալ, ուրիշ բան է պատերազմ սիրել: Մենք գիտենք, որ դուս ժողովուրդը ճապոնացիների չափ քաջ է և նրանցից աւելի թրծուած. սակայն երբ բռնցին նրան ճապոնացոց դէմ, նա չուզեց պատերազմել, որովհետեւ այդ պատերազմը ժողովրդական չէր: Եւ հետեանքն այն ելաւ, որ քրթոթը մուրճն առած, նստեց փղի վզին ու դուրս քշեց իրեն չը պատկանող երկրի սահմաններից:

Ուրեմն հակառակ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին, բնական ամրութիւնների բացակայութեան և շրջապատող բարբարոս, օտարի հաշուով ապրելու տրամադիր ցեղերի հետդհետէ ուժեղանալուն, այնուամենայնիւ կասկածելի է թէ հայը իսպառ կը կորցնէր իւր քաղաքական անկախութիւնը և երկիրն ընդմիշտ կընկնէր օտարների լծի տակ, եթէ ազգի ու հայրենիքի բաղդը տնօրինելու գործում լայն մասնակցութիւն ունեցած լինէր ինքը՝ հայ ժողովուրդը:

Մեր պատմութիւնը լիքն է բազմաթիւ ապացոյցներով, որ հայը թէ իւր անկախութեան և թէ կիսանկախութեան շրջանում չի ունեցել զուտ ազգային քաղաքականութիւն, այլ երկրորդ դեկավարուել է ընտրեալ անհատների քաղաքականութեամբ, որը նպաստել է թէ պետութեան և թէ ազգի չուտափոյթ անկման:

Որպէս Թիւրքիայի, նոյնպէս և Ռուսաստանի հայերի

մէջ բազմաթիւ են եղել և նոյն իսկ այժմ կան պնդողներ, թէ այն ազգերը, որոնք վաղուց կորցրած լինելով իրենց քաղաքական անկախութիւնը, ընկել են անհամեմատ ուժեղ պետութիւնների լծի տակ,—նրանք տիրապետող կառավարութեան քաղաքականութիւնից դուրս ուրիշ ինքնուրոյն քաղաքականութիւն ունենալ չեն կարող... Եւ եթէ սրանց պատճառաբանութիւնները հալած իւղի տեղ ընդունելու լինենք, պիտի ենթադրենք, որ հայը իւր քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, սեփական քաղաքականութիւն չի ունեցել:

Եթէ խօսքը՝ դիցուք, Ամերիկայի հայերի մասին լինէր, ուր ազգային, կրօնական և այլ խնդիրներ չը կան, ուր ամենքն էլ երկրի հարազատ քաղաքացիներ են համարուում, հաւասար իրաւունքներով,—մասամբ միայն կարելի էր իրաւունք տալ: Սակայն երբ հարցը վերաբերում է թիւրքիային և Ռուսաստանին, ուր ռայան ու հպատակը համարուում են երկրի խորթ զաւակները և՛ դիցուք, մի կուրօպատկինի աչքում գիշեր ու ցերեկ օդուն երկրպագող իվանը կամ մի Բահրի փաշայի աչքում ձրիակեր, աչքը աւազակութեան մէջ բացած Հասսն գերադաս են Կարապետից ու Մնացականից և ուր վերջապէս ազգային ու կրօնական խնդիրները կազմում են պետական քաղաքականութեան հիմքը ու օտարապզի, օտար կրօն դաւանողները բացարձակ կերպով հալածում են—այն այսպիսի պետութիւնների վերաբերմամբ վերոյիշեալ կարծիքը միանգամայն անհեթեթ է:

Բարիբաղտարար հայ ազգի ստուար մեծամասնութիւնը շատ լաւ է հասկացել այդ կարծիքի անհեթեթութիւնը. Հայաստանը քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ էլ, երբ այլևս չը կային ազգի շահագործող անհատներ,—այլ չը հաշուելով Ղարաբաղի մեկինքներին,—կար օտար լծի տակ հեծող հայ ռայայ միայն—այդ ռայայ հայը ունեցել է նոյնպէս իւր սեփական քաղաքականութիւնը: Եթէ նա չունենար ազգային քաղաքականութիւն, եթէ ընդունած և իւրացրած լինէր տիրապետող կառավարութեան քաղաքականութիւնը, այնքան դժնդակ, այնքան դժոխային պայմանների մէջ, որպէս հայ, նա չը պիտի կարողանար գոյութիւն ունենալ. այն ինչ ոչ միայն նա պահպանել է իւր ազգային գոյութիւնը, այլև պահպանել է կրօնը, եկեղեցին, լեզուն, ազգային աւանդութիւններն ու սովորութիւնները: Այս քաղաքականութիւնն էլ թէև մի առանձին տեսակի պաշտպանողական քաղաքականութիւն է, այնուամենայնիւ քաղաքականութիւն է և այն ամենագործնական քաղաքա-

կանութիւնը այն ազգերի համար, որոնք ուրիշ որեւէ շոշափելի, իրական յենակէտ չունին: Աւելին կասենք—սա զուտ սոցալին, ինքնաբուղի քաղաքականութիւն է: Արեան ու արհաւիրքի բռնութեան ու հալածանքի բովում տապակուող հայը, ասպիտական անձնուրուցութեամբ, դառնութեան բաժակը քամելով, ունեցել է մի սրբազան նպատակ միայն, այն է—հայքրիստոնեայ մնալու և հայքրիստոնեայ թաղուելու այն հողում. որ ժառանգել է իւր հօրից և որը կազմում է հայի հայրենիքը ու նրա գերեզմանը և միևնոյնը ներշնչելու իւր զաւակներին ու թոռներին:

Եւ այս ինքնաբուղի քաղաքականութիւնը, որպէս յղացումն ստրկական լծի տակ հեծող հայ հոգեկան իմացականութեան, կնքուած ու նուիրագործուած ազգասիրութեան ու հայքրենասիրութեան մաքուր զգացմունքով, փոխարինել է լաւագոյն քաղաքականութիւնից ամենալաւին:

Պետրոս մեծի օրերում հայի մէջ զարթնեց ազատութեան աղօտ յոյսը: Ռուսաստանը դէպի Եւրոպա յառաջ խաղալու ճանապարհ ու ոյժ չունենալով, նա իւր ուշադրութիւնը դարձրեց դէպի Ասիա, դէպի Պարսկաստան ու Տաճկաստան: Եւ նա հանդէս եկաւ որպէս պաշտպան մահմեդական լծի տակ հեծող քրիստոնեաների: Իսկ հայը մէկն էր այն քրիստոնեայ ազգերից, որ աւելի շատ և աւելի երկար էր տառապել: Ինչո՞ւ ուրեմն նա անտարբեր պիտի մնար. Ինչու յոյս չը պիտի դնէր Ռուսաստանի վրայ, որն իրեն ազատութիւն էր խոստանում, իւր զուտ պաշտպանողական քաղաքականութեան միացնելով և Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը:

Պատմական դժուամենտների վրայ հիմնուելով կարելի է ասել, որ հայը օրինաւոր պատճառներ է ունեցել յոյսը Ռուսաստանի վրայ դնելու: Եթէ Եղիշէն սխալուում է, կարծելով թէ Թէոդորոս կայսեր մահը խանգարեց Յունաստանի հայերին օգնելու գործին, գոնէ մենք սխալուած չենք լինի, եթէ ասենք որ Եկատերինէ կայսրուհու մահը խանգարեց Արարատեան երկրի ինքնավարութեան գործին: Ուրեմն տասներորդ դարի հայերի քաղաքականութիւնը հինգերորդ դարի հայերի քաղաքականութեան հետ ոչ մի նմանութիւն չունի: Միակ երևոյթը, որ միշտ և բոլոր զարաշրջաններում աչքի է զարկել իւր զարմանալի միանմանութեամբ,—այն է, որ միշտ հայ ժողովուրդը քաղաքական աւելի մեծ հոտառութիւն է ցոյց տուել, քան իշխող դասակարգը: Նոյնիսկ հինգերորդ դարում, ժողովուրդը հակառակ նախարարների, մարզպանների ու հոգևորականների

քաղաքականութեան, պատուաւոր մահը, օտարի լծից գերադաս էր համարոււմ, որովհետեւ նա աւելի լաւ էր ճանաչոււմ կրակապաշտ պարսկին և քրիստոնեայ յոյնին, քան իշխանները: Այն ժամանակ երբ Տղմուտի ամիրն կանգնած էր պարսկական անհղ քանակը, հայ ժողովուրդը հեշտութեամբ կարող էր հեռացնել իրենից փորձութեան բաժակը. բաւական էր, եթէ Յազկերտի առջև չորբելով ասէր. «մենք ընդունոււմ ենք ձեր պայմանները, եկէք, իշխեցէք Հայաստանի վրայ, քանդեցէք եկեղեցիները և մինք կրակ կը պաշտենք, հրաժարուելով այն բոլորից, ինչ որ ձեզ հաճելի չէ...»: Չէ որ շատ ու քիչ նման ստոր պայմաններով էր, որ ազգին մէկի գրկից միւսի գիրկն էին նետոււմ: Բայց հայ ժողովրդին չը սարսափեցրեց Պարսից անհղ բանակը, որովհետեւ երբէք նրան սարսափելի չի եղել մահը, այլ սարսափելի է եղել հայրենիքի ու եկեղեցու ստորացումը, նրանց ուրանալը:

Մահ կամ ազատութիւն—սա է եղել և է ժողովրդի քաղաքականութեան հաւատամքը:

Իշխանութիւն եւ փառք—սա է եղել և է երկիրը կառավարողների քաղաքական դաւանանքը:

Առաջինը միշտ իւր կեանքն էլ զոհել է հայրենիքի փառքին ու ազատութեան, իսկ երկրորդը իւր անձնական փառքին ու շահին զոհել է հայրենիքը:

Հայը, ծեր թէ երիտասարդ, այր թէ կին, հարուստ թէ աղքատ, աշխարհական թէ հոգևորական, նպաստելով Ռուսաց պատերազմներին Տաճկաստանի և Պարսկաստանի դէմ, նպաստոււմ էին իրենց վզից թոթափելուն այն անարդ ու ծանր շղթայի, որ կրել էին այնքան երկար տարիներ: Իրաւ է՝ որ Հայաստանի ինքնավարութեան յոյսը արդէն համարոււմ էր կասկածելի, այնուամենայնիւ տանելի կեանքի յոյսն էլ բաւական էր, որ քաջալերէր հային:

Եւ նա հինգերորդ դարու հայի նման չէր սխալոււմ և պէտք է ասել, որ չը սխալուեց: Թէև այդ պատմական դէպքից մի կէս դար չանցած Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը փոխուեց և յանուն քրիստոնեաների ազատութեան թիւրքիայի դէմ կռիւ մղող Ռուսաստանը վերջը ինքն սկսեց հալածել հային ու հայութիւնը աւելի անողորմ կերպով, քան նոյնիսկ թիւրքիան, սակայն ինչպէս վերն ասացինք, այդ պատահեց մօտ կէս դար յետոյ: Քսան և ութ թուականի հայը չէր կարող երևակայել թէ Ռուսաստանը կը դիմէ ինքնասպան քաղաքականութեան, թէ այդ երկիրը մի օր կը ներկուի իւր հարազատ ժողովրդի արիւնով:

Ուրեմն հայը իւր ստրկական ամենադառն շրջանում նոյն-
իսկ ունեցել է իւր սեփական ազգային քաղաքականութիւնը:

Առանց քաղաքական իդէալների ապրել կարելի չէ, բայց
չունենալ ազգային քաղաքականութիւն, կը նշանակի գուրկ
լինել ազգային գիտակցութիւնից ու ազգային իդէալական
նպատակներից: Եւ գուրկ լինելով սրանցից, միեւնոյն է թէ
չունենալ ազգային դէմք կամ որպէս ուրոյն ազգ գոյութիւն
ունենալուց դադարել: Մենք տեսնում ենք որ ազգայնութեան
գաղափարը ամուր խարսխի տեղ է ծառայում մեզից շատ
աւելի քաղաքակիրթ, կազմակերպուած ու հզօր ազգերի հա-
մար: Ուրեմն մենք աւելի ամուր պէտք է կպչենք այդ խարս-
խին, որպէս զի գոյութեան կռուի փոթորիկը մեզ չը տանի
ու չխեղդի մարդկութեան ովկիանոսում: Հայաստանի վրայից
եկել անցել են պարսկական, արաբական, թաթարական և
այլ խաժամութեան մէկը միւսից անհղ փոթորիկները, բայց
հայը ազգային քաղաքականութեան խարսխից ամուր կառչած,
պահպանել է իւր գոյութիւնը մինչև օրս:

Քանի որ որպէս ուրոյն ազգ ապրելու և մեր գոյութիւնը
պահպանելու ցանկութիւնը այնքան բուռն է մեզանում, որ
մեր արիւնն էլ չենք խնայում, ուրեմն մեր գոյութիւնը կամ
գոյութեան կռիւը պէտք է ունենայ նաև որոշ նպատակ և այդ
նպատակը պիտի կազմէ մեր ազգային քաղաքականութեան
հաւատածը:

Նպատակի որոշումը մենք աւելի ծանրակշիռ ենք համա-
րում նրա համար, որ վերջին ժամանակներս քաղաքական մե-
քենայի անիւը սկսեց դառնալ բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ
ու թափով և բռնութեան լծի տակ հեծող ազգերի ու դասա-
կարգերի արամադրութեան սնտիկը սկսեց այնպիսի արագ ե-
լնէջներ անել, որ ոչ միայն մեզ շրջապատող պայմանները ոչ
մի նմանութիւն չունին մեր պապերին շրջապատող պայման-
ների հետ, այլ և երեկը այսօրուան չի նմանում, իսկ ոչ որ
չի կարող ասել, թէ այսօրը կը նմանի վաղուան:

Մի խօսքով, եթէ մեր պապերը հայրենի հողին կպած,
իրենց ազգային լեզուն, կրօնը, եկեղեցին և այլն պահպանելով
պահպանած են եղել իրենց ազգային գոյութիւնը, միեւնոյն
բաներով այսուհետև էլ կարելի չէ գոյութիւն պահպանել: Մի
ժամանակ հայրենիքի ու ազգի սէրը, կրօնի ու եկեղեցու սէրը
թէև կազմել են այն անառիկ ամրոցները, որոնց պատերի տակ
Ձախջախուել են վայրենի ցեղերից բաղկացած հեղեղի անհղ
ալիքները, իսկ այսօր նման ամրոցներն այլ ևս անառիկ չեն:

Մեզ հարկաւոր են աւելի ամուր ամրոցներ, որոնք դիմանային քաղաքական ժամանակակից զէնքերին: Պաշտպանողական քաղաքականութեամբ, որ կրաւորական քաղաքականութիւն է, մենք ոչ միայն չենք կարող ժամանակի հոսանքի հետ յառաջ գնալ, այլև նրանով չենք կարող մեր դիրքերում կանգուն մնալ: Մեր ազգային քաղաքականութեան նպատակը պէտք է լինի — կատարեալ ապահովութիւն ազգային գոյութեան հայրենի հողի վրայ և լայն ասպարէզ կուլտուրական յառաջադիմութեան, որոնցով մենք կարողանայինք երևան հանել և աւանարգել գործածութեան մէջ դնել մեր ազգային ընդունակութիւններն ու յատկութիւնները:

Վերջապէս քաղաքական հանգամանքներն այնպէս են դասաւորուած, որ ոչ միայն դասակարգային, այլև ցեղային իրաւունքները անհրաժեշտօրէն պիտի վերափոխուեն և այդ հսկայական յեղաշրջման դէպքում կրաւորական քաղաքականութիւնը չի կարող այլևս մեզ պաշտպանել վերջնական կորուստից, ընդհակառակը թերևս մենք աւելի շուտ խորտակուենք հենց այդ խախտւած շէնքի աւերակների տակ: Անհրաժեշտ է որ պատրաստ գտնուենք, ըստ պահանջման հարկին, ներգործական քաղաքականութեան անցնելու:

Սակայն պ. Ենգիբարեանի հետ շատ շատերը, նայելով իրենց շուրջը, քննելով հանգամանքների բարդութիւնը, ակամայ գալիս են այն եզրակացութեան, որ քաղաքական այդքան ամուր շէնք կառուցանելու համար թ'է հողն է խարխուլ, թէ նիւթը անյարմար և թէ միջոցներն անբաւարար: Գոնէ պ. Ենգիբարեանը այդ պակասութիւնների վրայ շեշտում է առանձնապէս և պնդում է, որ առանց ըարեկամի, դաշնակցի հայը գոյութեան պայքարից անվտանգ դուրս գալ չը պիտի կարողանայ:

Ընթերցողն արդէն տեսնում է, որ խօսքը ներկայի մասին չէ, այլ մօտաւոր կամ հեռաւոր ապագայի մասին, նայելով հանգամանքների զարգացողութեան աստիճանին: Ուստի թոյլ եմ տալիս ասելու, որ հայի նկատմամբ ես այդքան էլ յոռետես չեմ, այն հայի, որ անվտանգ անցել է թշուառութեան ու տառապանքի բովի բոլոր աստիճաններից: Ճիշտ է, որ քաղաքականապէս տիրապետողի, գերիշխողի դեր կատարելու համար շատ անհրաժեշտ միջոցներից զուրկ լինելուց յետոյ, թուով էլ շատ քիչ հնք ոչ միայն ամբողջ Հայաստանում, այլև չը կան միմեանց կից երկու նահանգներ, ուր ընակչու-

թեան 60% կազմէինք. բայց քանի որ մենք նպատակ չու-
նենք վերականգնելու այն, ինչ որ ուրիշները կործանել են
ուզում, ոչ էլ միտք ունենք բռնի ոյժով ազգեր նուաճելու և
մեզ հպատակեցնելու, ուրեմն մեր թուական գերազանցութիւնը
անհրաժեշտ էլ չէ:

Քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, ինչպէս
վերն էլ ասացինք, հայի նպատակն է եղել ազգի գոյութեան
պահպանումը, բառի նեղ հասկացողութեամբ: Այժմ էլ մեր
ազգային գոյութիւնը պահպանելուց զատ ուրիշ ձգտում չու-
նենք, միայն թէ այդ բառի լայն մտքով: Եթէ հայ ազգը իւր
գոյութիւնը լայնօրէն պահպանելուց յետոյ կոչուած է նաև
նուաճումներ անելու, իշխելու, տիրապետելու,—նա այդ պէտք
է անի քաղաքակրթութեամբ և բացառապէս կուլտուրական
գէներելով: Իսկ այս դէպքում հարկ չը կայ, որ երկու կամ
աւելի նահանգներում նա բնակչութեան այս կամ այն տոկոսը
կազմի, այլ անհրաժեշտ է, որ նա քաղաքակրթութեամբ բար-
ձր կանգնած լինի երկրի բնակչութեան միւս տարրերի մա-
կերևոյթից:

Մեզ կարող են պատասխանել, որ քաղաքակրթուելու
որոշ ազատագրական սկզբունքների հասնելու իրաւունքն էլ
պէտք է ձեռք բերել ոյժով, երբ դարձեալ անհրաժեշտ է
թուական առաւելութիւն, ոյժերի գերազանցութիւն և կարող
են օրինակ բերել այն, որ հենց մեր կողքին, ամբողջ Ռուսաս-
տանում կրթական հաստատութիւններն իրենց բոլոր ճիւղերով
դրուած են կրիայի քայլերով միայն յառաջ գնալու հազար ու
մի արգելքների ու խոչընդոտների...

Այդ իհարկէ ճիշտ է, հենց այդ մտքով էլ փակուեցին
մեր այնքան դպրոցները, բարեկործական բնկերութիւնները
և այլն, որոնք կոչուած էին ծառայելու մեր ժողովրդի քա-
ղաքակրթութեան գործին: Սակայն ճիշտ է և այն, որ կոպիտ
ոյժի թագաւորութիւնը յաւիտենական չէ և այդ թագաւորու-
թեան ջղերն այսօր ամբողջ սաստիկ են լարուած, որ դրանից
այն կողմն անցնելու տեղ չը կայ: Զը գիտենք բնութեան ո՞ր
օրէնքով կարող են ապացուցանել թէ մի այդ աստիճանի
լարուած դրութիւն կարող է շատ երկար տևել: Այն ինչ ամեն
ոք գիտի Հոովմէական և Բիւզանդական գոռոզ կայսրութեանց
նման պայմանների մէջ անկումը, որոնց աւերակների տակ
թաղուեց բոնակալութիւնը այն ժամանակ, երբ միւս կողմից
գլուխ բարձրացրեց ազատութիւնը:

Այդ բոլորից յետոյ, չի կարելի ուրանալ, որ հայի դրու-

Թիւնը թէ Թիւրքիայում և թէ Ռուսաստանում աւելի կրիտիքական է, քան եղել է երբ և իցէ: Մենք գտնուում ենք երկու կրակի մէջ, մէկը միւսից ահեղ, մէկը միւսից անողոք և չը կայ մէկը, որի վրայ յոյս դնէինք:

Բայց ո՞վ ստեղծեց այդ դժոխային դրութիւնը:

Մենք գիտենք, որ Օսմանցիք Հայաստանը գրաւելուց յետոյ, հայը մի առաւելութիւն միայն ունեցաւ, այն է այդ երկիրը դադարեց ձեռքից ձեռք անցնելով ընդարձակ սրածութիւնների, աւարառութիւնների և հրգեհների թատերաբեմ դառնալ: Հայը կրեց Օսմանեան ծանր լուծը: Բայց որքան էլ ծանր, ստրկական լինէր այդ լուծը, այնուամենայնիւ հայի ազգային գոյութեան վտանգ չէր սպառնում և դարերի փորձն էլ ցոյց տուեց, որ վտանգ սպառնալ էլ կարող չէր: Ահա թէ ինչու.

Օսմանցիք բացառապէս սրի ոյժով նուաճեցին այնպիսի երկիրներ, ուր բնիկ ցեղերը, հայերը, յոյները, Բալկանեան թերակղզու բնակիչները իրենցից շատ աւելի քաղաքակիրթ, տնտեսագէտ և կուլտուրական էին: Այսպիսի ցեղերի վերջնականապէս նուաճելու համար, անհրաժեշտ էր, որ բացի սրի գերազանցութիւնից, հանդէս գային և իրենց կուլտուրական գերազանցութեամբ, իրենց տնտեսագիտութեամբ, քաղաքակրթութեամբ, երբ իսկապէս մեր ազգային գոյութեան կարող էր վտանգ սպառնալ: Բարեբաղտաբար բացի սրից օսմանցիք ոչինչ չունէին և հենց այդ սրին կրթնած էլ պահպանել են իրենց տիրապետութիւնը գրաւած մի քանի ցեղերի վրայ: Այդ ցեղերից մէկը հայն է, որը գտնուում է բացառիկ պայմանների մէջ: Հայերին կից և շատ տեղ էլ խառը ապրում էր քիւրդ տարրը օսմանցիներից ոչ պակաս ձրիակեր, նրանց չափ տնտեսութիւնից ու քաղաքակրթութիւնից ղուրկ, որը միևնույն ժամանակ չէր կամենում Թիւրքիայի լուծը կրել, ինչպէս այդ արեց հայը, ուրիշ ելք չունենալով: Իսկ այն օրից, երբ Ռուսաստանը Եւրոպայի կողմից Թիւրքիային հարուածելը դադարեցրեց և այդ հարուածը ուղղեց Ասիայի-Կովկասի կողմից, հայ տարրը կասկածելի դարձաւ, լոկ ուռններին հաւատակիցքրիստոնեայ լինելու պատճառով, մանաւանդ որ յօգուտ հայի մի քանի միջամտութեան փորձեր էլ եղել էին: Եւ որպէս զի հայը անվտանգ դառնայ, Թիւրքիան Հայաստանը լցրեց քիւրդերից ոչ պակաս անհանգիստ, աւաղակաբարոյ և ձրիակեր տարրերով, այնպէս որ կարճ ժամանակուայ ընթացքում հայը իւր հայրենիքում շրջապատուեց մահմեդական բաշիբօզուկներով:

Իրաւ է որ հայի աշխատանքը, նրա վաստակի արդիւնքը ամբողջովին կուլ էին գնում առդ բաշխօգուկներին, որ պատահում էին բացարձակ կողոպուտներ, հարածանք և սպանութիւններ, սակայն դրանք միշտ կրում էին մասնաւոր բնաւորութիւն, որովհետեւ կառավարութիւնը հային բնաջինջ անելու կողմնակից չէր:

Եթէ ընդունենք, որ Թիւրքիայի պետական գործիչներին մէջ էլ միշտ գտնուել են խելացի քաղաքագէտներ և երկրի դրութիւնը իրենց հարազատ գոյնով ըմբռնող անձինք, ապա ուրեմն նրանք պիտի գիտնային, որ հայը ոսկի ձու ածող մի հաւ է, և նրա դրած ոսկի հաւկիթը ոչ միայն պետութեան գանձարանն է լցնում, այլև գոհացնում, ապրեցնում է բիրդ-դերին, լազերին, չերքեզներին և այլ մահմեդական բաշխօգուկներին, որոնք ընդունակ չեն իրենց ձեռքի աշխատանքով ապրելու: Եւ այս ճշմարտութիւնը ըմբռնող պետական գործիչները պիտի գիտնային և այն, որ եթէ սպասեն կամ թոյլ տան սպանելու այդ ոսկի հաւկիթ դնող հաւին—հային, նրա աշխատանքով կերակրուող միլիօնաւոր բաշխօգուկները քաղցած մնալով, որպէս գայլեր, միմեանց պիտի բզկտէին, տակնուվրայ անելով ոչ միայն երկիրը այլև Օսմանեան պետութիւնը: Այդպիսի մի վտանգ Օսմանեան կառավարութեան համար անխուսափելի կը լինէր և անխուսափելի է այսուհետեւ էլ այնչափով, որ չափով այդ երկիրը դատարկուի հայ տարրից: Մահմեդականների թիւը Հայաստանում աւելացնելով հային անվտանգ դարձնելուց յետոյ, որպէս զի ազատ մնայ և մահմեդականների կողմից սպառնացող աւելի մեծ վտանգից, Օսմանեան կառավարութիւնը հայի գոյութեան կողմնակից պէտք է լինէր: Եւ իսկապէս այդ կառավարութիւնը իւր ժամանակին ցոյց է տուել իւր անսահման վստահութիւնը դէպի հայը, կոչելով նրան պետական բարձր պաշտօնների և մինչև անգամ շնորհելով նրան սահմանադրութիւն, որով հայերը հնարաւորութիւն ունեցան երկրի զանազան անկիւններում դպրոցներ բանալով տարածել նրանց մէջ ուսում, կրթութիւն, մայրենի լեզու և այլ գիտութիւններ:

Բայց անցեալ դարու քսան և ութ թուին մեր յոյսերի մէջ չարաչար խաբուած լինելուց յետոյ, եօթանասուն և ութին էլ խաչ ու խաչվառով դիմաւորելով մեզ խարոզներին, կրկնեցինք արդէն մի անգամ գործած մեր սխալը: Իրաւ է որ վերջին անգամ մեզ սխալեցնողը յանուն բրիտանիկաների

ազատութեան յայտարարուած պատերազմն էր, բայց երբ Սան-Ստեֆանօի զաշնագրի 16 յօդուածով Ռուսաստանը պահանջեց, որ իւր զօրքը մնայ Թիւրքաց Հայաստանում մինչև բարենորոգումների մտցնելը, մենք հիմ է շատ ու քիչ քաղաքական հոտառութիւն ունենայինք, պէտք է զգուշանայինք հետագայ նորանոր քայլերից: Բայց չզգուշացանք և մեր դատը պաշտպանելու համար վազեցինք մինչև Բերլին: Եւ սրանով մենք ինքներս մեզ դրինք երկու կրակի մէջ, այն է մեր դէմ թշնամացրինք Թիւրքիային, նպաստելով այն պետութեան ուժեղանալուն, որից գալիք չարիքները վաղուց գուշակուած էր Եւրոպական յայտնի քաղաքագէտների կողմից: Մենք մի րոպէ անգամ չուզեցինք մտածել որ մեզ համար աւելի ձեռնտու է Թիւրքիայի տիրապետութիւնը, որ քայքայուելու վիճակի մէջ է, քան Ռուսաստանի, որ ձգտում է երկրագունդը կլանել: Մենք ոչ միայն այդ մասին չուզեցինք մտածել այն ժամանակ, երբ դեռ Կովկասի հայը համեմատաբար խաղաղ էր ապրում, այլև այն ժամանակ, երբ արդէն մեր դպրոցները խլուել էին, աքսորավայրերը լցուել հոգևորական ու աշխարհական հայ աքսորեալներով և Սուրբ Էջմիածնի ու Նրա գահակալի դէմ բացարձակ դաւեր էին սարքւում: Այս բոլորից յետոյ մեր շահերը պահանջում էին, որ մենք ընտրէինք երկու չարիքի փոքրագոյնը հնարաւոր եղածի չափ ուղղելով արդէն մեր գործածած սխալները մեր հաւատարմութեան անկեղծ զգացումով կրկին վերականգնէինք Թիւրքիայի հաւատքն ու վստահութիւնը, որքան այդ հնարաւոր էր: Զէ՛ որ դեռ այն ժամանակ էլ Թիւրքիան հետևում էր Հայաստանը մահմեդականներով լցնելու և հայերին աւելի ևս անվտանգ դարձնելու ծրագրին և չէր մտածում բնաջինջ անել նրանց, որպէս արեց 94 թ. Սասունի ապստամբութիւնից յետոյ:

Պէտք է ասել որ Ռուսաստանը հայերի նկատմամբ իւր քաղաքական քարտերը բանալուց յետոյ, Կովկասի հայերի ամենամեծ մասը հակառակ էր ամեն մի թշնամական գործողութեան Թիւրքիայի դէմ, արդէն համոզուած լինելով, որ Ռուսաստանը աւելի քան վտանգաւոր է: Բայց հակառակ անողոր իրականութեան, մի գեղեցիկ օր, Ոհնթ Րաֆֆին,—ախ ներողութիւն,—Րաֆֆու Ոհնթը Լալայի գերեզմանի վրայ գեղեցիկ երազ տեսաւ, այնքան գեղեցիկ, այնքան հրապուրիչ, որ ոչ միայն նրանով խաբուեց ինքը՝ երազը թխողը և Հայաստանի զրկեց իւր Աւօին, Կարօին, Սաքօին, Ասլանին և այլոց, այլ և այդ ուտօպիական ծրագրով զինուած վարվումն երիտա-

սարգսիրի մի խումբ, ի հարկէ, բաղկացած ոչ երազական, այլ իրական հայրենասէրներից, մտաւ Հայաստան ինքնի կերպով իրականացնելու: Եւ այդ դժուար չեղաւ (թէ և հակառակ մտքով, որի մասին կը խօսենք իւր տեղում) որովհետեւ ժամանակի ոգին և տիրող ծանր պայմանները արդէն յեղափոխութեան կայծը ձգել էին Թիւրքաց Հայաստանի հայրենասէր երիտասարդութեան մէջ:

Ահա այդ օրից իրերի դրութիւնը Թիւրքաց Հայաստանում բարդուեցան. կառավարութիւնը բաղիւրօգուկներին աւելի ազատութիւն տալով, այս վերջիններս սկսեցին աւելի մեծ չարիքներ գործել, իսկ օր աւուր սաստկացող չարիքները սաստկացրին և յեղափոխութիւնը հայերի մէջ:

Կրկնում ենք որ այս բոլորը տեղի ունեցան աւելի ուշ, քան Ռուսաստանի քաղաքական քարտերի բացուելը հայութեան նկատմամբ: Բացի այն, որ ռուս իշխանութիւնը բացարձակ հալածանք էր սկսել հայերի դէմ Կովկասում, նա ասել էր և իւր վճռական խօսքը նաեւ Թիւրքիոյ հայերի մասին, յայտարարելով, որ Հայաստանը իրեն պէտք է առանց հայերի:

Այդ թուականներում յեղափոխութեան գործը արդէն կազմակերպուած էր և նրան ղեկավարում էր երկու կուսակցութիւն.— Հնչակեան, որ աւելի ուժեղ էր և Դաշնակցութիւնը...

Վերջը խօսելով այն մասին, որ հայի դրութիւնն այժմ աւելի քան կրիտիքական է՝ հարցրինք, ո՞վ ստեղծեց այդ դժոխային դրութիւնը: Եւ որովհետեւ այդ հարցից յետոյ, հնարաւոր եղածի չափով, համառօտակի խօսեցինք իրերի դրութեան աստիճանաբար փոփոխուելու և այդ փոխութիւնը յառաջ բերող պատճառների և քաղաքական հանգումանքների մասին, ուստի ընթերցողին եւ թողնում պատասխանելու այն հարցին թէ, ո՞վ ստեղծեց և ում սխալ քաղաքականութեան հետեւանք էր այդ դժոխային դրութիւնը:

Եւ ներկայ ծանր դրութեան դէմ կռուելու համար, մեր կարծիքով մենք ուրիշ քաղաքականութեան կամ որոշ ծրագրուած քաղաքականութեան հետեւ չենք կարող, բացի այն քաղաքականութիւնից, որ տիրապետող դրութիւնը կը թելադրէ մեզ: Ո՞վ կարող է ճիշտ գուշակել, թէ ի՞նչ կը պատահի մի օրից, մի շաբթից կամ մի ամսից յետոյ: Ո՞վ կարող է անսխալ ասել թէ՛ վաղը ո՞ր կողմից պիտի գայ վտանգը, Ռուսաստանից, Թիւրքիայից, թէ՛ մի ուրիշ կողմից. կամ ի՞նչ գիտենք թէ՛ այսօր մեզ հաշտութիւն առաջարկող և հայ մահաձեղական եղբայրութեան անունից ճառող մահաձեղական պատ-

գամաւորները վաղը Օսմանեան բանակի հաւատարիմ ուղեցոյցները դառնալով, չին վճռի նախ մեղ բնաջինջ անել, իսկ Ռուսաստանը զգալով իւր սխալը չի վերադառնայ Եկատարինէ II խելօք կայսրուհու քաղաքականութեան, Ռուսաստանը մահմեդական արշաւանքի առաջ փակելու մտքով: Եւ կամ կարող է մէկն ասել, թէ տեղի չի ունենալ ճիշտ սրա հակառակը Երլտզի քաղաքականութեան մի շնչտակի փոփոխութեամբ, այսինքն Սուլթանը ինքը չի վճռի գործադրել Եկատարինէի քաղաքական ծրագիրը...

Այո, թէ ինչ կը պատահի ապագայում — չը գիտենք: Ռուսաստանի դրութիւնը չափազանց երեւուն է. մի քանի ամիսների ընթացքում թէ կառավարութիւնը և թէ ժողովուրդը մի քանի գոյն փոխեց: Սունդի նման բուսան յեղափոխական կուսակցութիւններ, իրենց ամեն տեսակ բարիք խոստացող ծրագրերով: Կոմս Վիտտէն նոյնպէս բարիքներ խոստանալով կառավարութեան գլուխ անցաւ: Հոկտեմբեր 17-ին հրատարակուեց գահական հրովարտակը, տալով Ռուսաստանին Սահմանադրական ազատութիւն... Ո՞ւր մնացին յեղափոխական պոռոտախօսներից շատերը. հըւ մնաց հրովարտակը. ի՞նչ է անում կոմսը: Դրանցից առաջ մենք գիտէինք, որ կայ տիրապետող օրէնք, թէև դաժան, որ կայ ղեկավարող կամք, թէև բռնակալ, որ կայ քաղաքականութիւն, թէև բռնապետական: Դիտէինք նոյնպէս թէ ի՞նչ էին կամենում, ինչի՞ ձգտում Լօբանով-Տոստովսկիները, Սիպիագինները, Պլէվէները և կամ ի՞նչ էին ուզում սրանց հրամանները ի կատար ածող Գօլիցինները, Դօնդուկովները և այլք: Իսկ այսօր Ռուսաստանին տիրապետում է կամայականութիւն: Հին կարգերը հիմքից խախտուեցան, առանց նորի հիմքը դնելու: Եթէ առաջ չարիքը բղխում էր մի քանի անհատներից, այժմ բարձրից սկսած մինչև յետին գործօվօյը կամ կօղակը դարձել են չարիքի անսպառ աղբիւրներ և ամեն մէկը նրանցից կարող է իւր քէֆի թելադրածի նման վարուել ժողովրդի հետ: Ել չկայ տիրապետող օրէնք, չը կայ ղեկավարող կամք, չը կայ քաղաքականութիւն: Ռուսաստանի տասնեակ միլիօնաւոր բնակիչները, առանց ազգի, սեռի ու դասակարգի խտրութեան չը գիտեն հիմ է իրենց կառավարողը, որ օրէնքին պէտք է հպատակեն — հոկտեմբեր 17-ի հրովարտակին, թէ՞ ընդհանուր նահանգապետների, նահանգապետների և ոստիկանապետների — հանդերձ իրենց պաշտօնեաներով — յղացած մասնաւոր հրամաններին...

Ինձ թւում է թէ մինչև Ռուսաստանի վիճակը չորոշուի,

մենք հնարաւորութիւն չը պիտի ունենանք հանգամանքների թելադրածից զատ, ուրիշ որևէ ազգային քաղաքականութեան մասին մտածել: Երբեք աւագի վրայ շէնք չեն կառուցանում. անհրաժեշտ է հաստատուն հող: Այնպիսով ծովի վրայ ենք գտնուում. ուզենք-չուզենք, նրա ալիքների հետ վեր ու վայր պիտի անենք: Բանաստեղծը հարցնում է. «Ասէք ի՞նչ կանի ծովը ընկածը...» — այն պէտք է անենք մենք, այն պիտի լինի մեր ներկայ քաղաքականութիւնը:

Ամեն անգամ երբ հարց է լինում ազգային քաղաքականութեան մասին, լինի ներկայի կամ ապագայի վերաբերմամբ, մեր ուղղորդութիւնը ակամայ դառնում է յեղափոխական կուսակցութիւնների վրայ: Այն օրից, երբ նրանք ծնունդ են առել մինչև այսօր, նրանք են, որ խօսում են ազգի գոյութեան անունից, նրանք են ազգի ճակատագիրը անօրինողները, իհարկէ իրենց որոշ քաղաքական ծրագրով:

Իայց դուրս է գալիս, որ միայն յեղափոխականները չեն, որ խօսում ու գործում են յանուն ազգի ու նրա գոյութեան: Կայ նաև Սրբ. Օրմանեանը և դուցէ մեր կարծածից աւելի քաղմաթիւ հայեր, որոնց քաղաքականութեան արտայայտիչն է հանդիսացել Պատրիարքը և որոնք նոյնպէս խօսում են յանուն ազգի: Եւ նշանաւորն այն է, որ այս երկու քաղաքականութիւնները երկու միմեանց հակառակ ծայրեր են ներկայացնում: Սրբ. Օրմանեանն ասում է, որ եթէ Թիւրքիայում յեղափոխական շարժում լինի, ազգը բնաջինջ կը լինի: Ուրեմն իսէր ազգի գոյութեան, պէտք է յեղափոխութիւնը դադարեցնել: Յեղափոխականներն էլ ասում են, որ բռնապետութիւնը սիստեմատիքաբար ջնջում է ազգին և եթէ այսպէս շարունակուի, Հայաստանում հայ չի մնայ: Ուրեմն իսէր ազգի գոյութեան, պէտք է ժողովրդին դնել ինքնապաշտպանութեան ճանապարհի վրայ յեղափոխութեան միջոցով...

Եւ հենց այստեղից է ծագում այն հարցը թէ «Ո՞րը պիտի լինի հայ ազգի քաղաքականութիւնը», Սրբ. Օրմանեանի, թէ՛ յեղափոխական կուսակցութիւնների:

Եթէ անգամ միաձայն ընդունելու լինենք յեղափոխութեան քաղաքականութիւնը, այնուամենայնիւ զրանով հարցը չի լուծւում: Իհարկէ ամենքի նպատակն էլ մէկ է, բայց այդ նպատակին հասնելու ճանապարհը և միջոցները իրարից տարբեր: Ամենքն էլ իհարկէ համոզուած են, որ մեր յեղափոխականների քաղաքականութեան մէջ եսականութիւն չը կայ կամ չափաւոր եսականութիւն կայ, այնուամենայնիւ եթէ քուէար.

կութեան դնելու լինենք, դուրս կը գան նոյնքան քննադատելի, նոյնքան վիճելի, որքան Պօլսի Հայոց Ամեն. Պատրիարքի քաղաքականութիւնը:

Փորձենք մի թեթեւակնարկ ձգել յեղափոխական կուսակցութիւնների գործողութիւնների վրայ, որպէս արտայայտութիւն նրանց քաղաքականութեան:

Որքան գիտենք, անգրանիկ յեղափոխական կուսակցութիւնը հայերիս մէջ «Արմենական» կուսակցութիւնն է, Փորթուզալեան էֆ. գլխաւորութեամբ և «Արմենիա» թերթով: Սրա ծրագրի հետ մենք ծանօթ չենք, բայց գիտենք որ նա կազմակերպել էր ռազմիկ խմբեր և դրանց զինելու համար մեծ քանակութեամբ գէնք մտաւ Թիւրքաց Հայաստան: Այդ Ռուս-Թրքական պատերազմից յետոյ էր, Սան Ստէֆանօի 16-րդ յօդուածը Բերլինում արգէն 61 էր դարձել և մարդասէր պետութիւնների սովնամարդասէր դիւանագէտների առաջարկութեամբ մեծ մարդակեր Սուլթանը յանձն էր առել բարենորոգումներ մտցնել Հայկական նահանգներում և նա հաւատարիմ իւր խոստման, ռէֆորմները մտցնում էր, ուստասէր հայ ռայային մի քիչ խելքի բերելով: Մի կողմից յիշեալ յօդուածները, միւս կողմից ռէֆորմների մտցնելու եղանակը յուսահատեցրել էին հայերին, որի հարազատ ծնունդն էր Փորթուզալեան էֆէնդին իւր կուսակիցներով: Բայց Փորթուզալեան էֆ. և ուրիշ շատ էֆէնդիներ էլ հենց առաջին քայլափոխում կրեցին աւելի մեծ յուսախաբուութիւն: Այնքան խոշոր դժուարութիւններով ձեռք բերած և աւելի խոշոր զոհարեթութիւններով կրկիրը մտցրած գէնքերը, ամենայն սառնասրտութեամբ հայերը վաճառում էին քիւրդերին և կամ կորցնում հողի տակ: Այս տղեղ փաստն էր անշուշտ, որ կուսակցութեան հիմնադրին ստիպեց փոխել ոչ միայն իւր քաղաքականութեան տաքտիկան, այլև ամբողջ քաղաքականութիւնը: Եւ նա մերժեց զինեալ ապստամբութեան, մինչև անգամ զինեալ ինքնապաշտպանութեան հնարաւորութիւնը, աւարկելով թէ մի ազգ, որ դուռ հասած չէ ինքնաճանաչութեան, յեղափոխութեան զաղափարը մարսել չի կարող, ուրեմն և անպէտք է յեղափոխութեան համար: Եւ նա իւր գոյութեան վերջին տարիներում քաղաքում էր նախ կրթութիւն, ինքնաճանաչութիւն և ապա յեղափոխութիւն...

Փորթուզալեան էֆ. իհարկէ իրաւունք ունէր, եթէ միայն ուսում, կրթութիւն և այլն կրկրի մէջ մտցնելն ու տարածելը աւելի հեշտ լինէր, քան ղէնք մտցնելը: Դժբաղդաբար

հօթանասուն և ութ թուականների մեր ցոյց տուած չափազանց ոռւսասիրութեան շնորհիւ կրթութեան գործը թիւրքիոյ հայերի մէջ նոյնքան դժուարացած էր, որքան և զէնք տարածելը և շատ ու քիչ կրթուած հայերը նոյնքան ոռւսական գործակալներ էին համարուում, որքան և զինուած յեղափոխականները:

Մի խօսքով, ինքնապաշտպանութեան կամ այլ նպատակի համար ժողովրդին զէնք տալ կարելի չէր, որովհետեւ չը գիտնալով ինքնապաշտպանութեան նշանակութիւնը, զէնքը ծախում էր թշնամուն և ինքնապաշտպանութեան նշանակութիւնը չը գիտէր, որովհետեւ իւր հոգու վրայ ծանրացած ստրկութիւնը թօթափելու չափ կրթութիւն չունէր և թերեւ համոզուած էլ էր թէ ստրկութիւնը մի երկնային պատիժ է, որ պիտի կրէ անտրտուն Յօրի համբերատարութեամբ: Իսկ սրա հակառակ, կրթութեան շնորհիւ ժողովրդին ինքնաճանաչութեան բերելն էլ կարելի չէր կամ աւելի դժուարին էր, որովհետեւ Օսմանեան կառավարութիւնը զրքից աւելի էր վախենում քան զէնքից և նրա մուտքը դժուարացել էր ոչ միայն գաւառներում, այլև մայրաքաղաքում:

Ուրեմն ինչ միջոցի պէտք է դիմել. անշուշտ Փորթուգալեան էֆէնդին ամենայն իրաւամբ կարող է տալ մեզ այս հարցը: Եւ մեր կարծիքով սա շատ լուրջ հարց է ոչ միայն անդարձ կորած անցեալի վերաբերմամբ, այլ ներկայի: Մենք գիտենք որ դրութիւնը թիւրքիայում այն թուականների համեմատութեամբ այժմ դարձել է կատարեալ դժոխք. այնուամենայնիւ թիւրքիայի հայերը (բացառութիւնները չը հաշուելով) այսօր էլ վախենում են ոչ միայն զէնք կրել, այլև զէնք պահել, մի բան որ ապացուցանում է նրանց ինքնագիտակցութեան բացակայութիւնը, այն ինչ մի կողմից կրթութեան մուտքը այժմ աւելի սաստիկ է արգելուած, միւս կողմից էլ յառաջ է տարւում հային իւր բնիկ երկրում բնաջինջ անելու քաղաքականութիւնը:

Բայց շարունակենք:

«Արմենեան» կուսակցութիւնը չը կարողանալով բաւականութիւն տալ ժամանակի պահանջներին, բնական կերպով աշխարհ եկաւ Հնչակեան կուսակցութիւնը իւր սոցիալիստական ծրագրով, որ անփոփոխ շարունակում է մինչև այսօր: Ծնորհիւ այն բանի, որ Ռուս կառավարութիւնը հայերի նկատմամբ արդէն ցած էր դրել իւր դիմակն ու հալածում էր, այն ինչ թիւրքիայում դրութիւնը ծանրանում էր ժամերով

Կովկասի և Թիւրքիոյ աւելի գիտակից դասի մէջ յառաջ եկաւ խուլ դժգոհութիւն, որոնցից շատերը յարեցին յեղափոխութեան: Եւ Հնչակեանները գնալով ուժեղացան ձեռք բերելով նաև նիւթական միջոցներ պրօպագանդայի և յեղափոխութեան գործը յառաջ տանելու համար: Շատ կարճ տարիներէ ընթացքում պիտի կուսակցութիւնը ահագին ծաւալ ստացաւ երկրի մէջ և իւր վրայ դարձրեց երոպական ազգերի ու մամուլի ուշագրութիւնը: Չը նայելով որ Արմենեանները շատ վաղուց գոյութիւն ունէին, այնուամենայնիւ կարելի է հաստատ ասել, որ յեղափոխութեան գաղափարը Թիւրքիոյ հայերի մէջ մուտք գործեց Հնչակեան կուսակցութեան միջոցով:

Բայց այդ կուսակցութեան պատմութիւնից գիտենք, որ նա աւելի մեծ առաւելութիւններ ունենալուց և բարձրագոյն կրթութեան տէր, խելացի գործիչներով շրջապատուած լինելուց յետոյ, նա գրական ոչինչ չարեց, ընդհակառակը առիթ եղաւ 94—95 թուականների կոտորածներին:

Մենք անշուշտիւի ենք թողնում այն հարցը թէ սօցիալիստական գաղափարները որքան համապատասխան էին հայի ազգային կեանքի պահանջներին ընդհանրապէս, Թիւրքիոյ հայերի դասակարգային պայմաններին մասնաւորապէս: Չը խօսենք նաև այն մասին թէ սօցիալիստական ծրագիրը ինչպէս էր ասոնեգործւում նացիօնալիստական կանվալի վրայ և ի՞նչպէս էր ուղղւում ոչ հայ տարրերի ազգային շահերը, հայ տարրի շահերի կաղապարի մէջ ձուլել, հաշտեցնելով Քիւրդութիւնը Հայութեան հետ, մահմեդականութիւնը քրիստոնէութեան հետ, մարմնացեալ ձրիակերութիւնը աշխատասիրութեան հետ և այլ բազմաթիւ հակառակ ծալրերը միմեանց հետ: Այն չը շոշափենք այս հարցերը և մի բոլոր ենթադրելով որ գտն ու գալ կարող են միասին արածել կամ որոշ մարդիկ կարող են երկու կամ աւելի հակառակ գաղափարներ աւելի ևս հակառակ բազմաթիւ տարրերի վրայ պատուաստելու հարակցութիւնն ունենալ,—վերցնենք միայն այդ կուսակցութեան գործունէութեան տակտը և դիւանագիտական ընդունակութեան չափը:

1890 թ. յուլիս 15-ին, Գում-Գաբուի մայր եկեղեցու բակում, Հայոց Պատրիարքարանի հանդէպ, Հնչակեանների կազմակերպած աղմկալի ցոյցը տեղի ունեցաւ: Մի խումբ երիտասարդներ, իհարկէ անկեղծ ցաւակից Թիւրքիոյ հայերի անլուր տանջանքներին, թէև անգիտակից Հիւսիսից քայլ առ քայլ յառաջ շարժուող աւելի սպառնական վտանգին, քարերի ու պատերի վրայ ելած կամ միմեանց ուսերը բարձրացած,

հազարաւոր ունկնդիրներէ առաջ կը ակոս բառերով նկարագրուած էին հայերի դրութիւնը գաւառներում:

Նրանք պահանջում էին Պատրիարքից, որ գնայ պալատը և հայի թշուառութիւնը բացատրելով (կարծես Սուլթանը չը գիտէր) պահանջէ Հայաստանի բարենորոգումը... Եւ բազմաթիւ գեղատի պատանիներ, որոնք թերեւ հայի ու Հայաստանի մասին գաղափար չունէին, անկցի՛ պսոալով ձայնակցում էին և Պատրիարքին քարշ տալիս դէպի Երզնի պալատը: Թողնէ՛ր տարրական քաղաքավարութիւնը, թողնէ՛ր դիպրիպլինայի բացակայութիւնը, թողնէ՛ր մինչև անգամ իրենց արածի գիտակցութիւնը չունեցող պատանիները և հարցնէ՛ր ցոյցի հեղինակներէ՛ց — ի՞նչ միտք ունէր այդ, ի՞նչ կարող էր անե Պատրիարքը, թէ՛ կուզ նա լինէր ոչ թէ թրքասէր Աշըգիանը, այլ մի մարմնացած աղբափրութիւն: Ձէ որ ամբողջ աշխարհը գիտէր, որ Էրկիրը ողորդող չարիքի աղբիւրն ինքը՝ Սուլթանն էր: Պատրիարքը կերթար, կընդունուէր սիրտլիր. պալատական համեղ սուրճն էլ կը վայելէր, ապա Սուլթանը պահեստի փափուկ բարձերից մէկն էլ նրա գլխի տակ դնելով ճանապարհ ձգելուց յետոյ, կը շարունակէր իւր հայակերութիւնը աւելի մեծ եռանդով: Սրանով չպիտի գոհանար Պատրիարքը կամ պիտի գոհանային Հնչակեանները: Իհարկէ ոչ, որովհետև Սուլթանի խոստումները վաղուց տրդէն կորցրել էին իրենց արժէքը: Այն ժամանակ Գում-Գարուի հերոսները ուլտիմատում պէտք է գրկէին Սուլթանին ու Հայ-Թրքական պատերազմը յայտարարուած կը լինէր: Ձէ որ սրանք բնական բաներ էին, որոնց չը նախատեսելը, ինքըստինքեան անմտութիւն է:

Սակայն տրամադիր չը լինելով յեղափոխական գործերի և գործողութիւնների դեկը վարողներին անտիտ համարելու, միշտ իմ գլխում անըտն ցիցի նման պտոյտ է եկել այն հարցը թէ մեր խելօքները միւս վրայ դրած ունէին իրենց յոյսը. սահմանազլխում պատրաստ կանգնած գորքի ու նաւատորմի, հայրենիքի փրկութեան համար դէնքը ձեռքին նահատակուելու պատրաստ թիւրքիոյ հայերի, թէ՛ դաշնագրի տակ ստորագրող մեծ պետութիւններ, որոնցից մէկը և գլխաւորապէս — Ռուսաստանը տրդէն ցոյց էր տուել իւր ժանիքները:

Այս հարցի պատասխանը ես չեմ դտիլ և հաւատացած եմ, որ Հնչակեաններն իրենք էլ չը պիտի կարողանան դրական պատասխան տալ:

Գում-Գարուի դէպքից յետոյ, Հնչակեանները ասելով, երկիրը յեղափոխականացաւ կամ առնուազն յեղափոխութիւնը

լայն ծաւալ ստացաւ: Եւ երեւի Սասնոյ առաջին դէպքը, որ տեղի ունեցաւ 94 թուին և նրա կրած սոսկալի ջարդի համար հալ ազգը պարտական է հենց յեղափոխութեան լայն ծաւալ ստանալուն: Հապա՞ 95 թ. սեպտեմբերի մեծ ցոյցը Բ. Դրան դէմ:

Պէտք է գիտնալ որ Թիւրքիան Հայաստանը նուաճելուց ի վեր այդ առաջին անգամն էր, որ Սասնոյ պէս մի կիսանկախ գաւառ ենթարկուած էր կոտորածի և հրկիզման, որպէս և առաջին անգամն էր, որ բռնուած ու Բրիտանիոյ զեսպան Ֆ. Կերրիի շնորհիւ յայտնուած էր, որ այդ կոտորածի հրամանը տուել է Սուլթանը և գրել է Սուրէա փաշան*): Այս բացարձակ ոճրագործութիւնը մեծ յուզմունք յառաջ բերեց մայրաքաղաքում և վախեցած Սուլթանը Ս. Իզմիրեանին հաստատեց պատրիարք, թէ և վաղուց կասկածի տակ էր: Այնուամենայնիւ յուզմունքը չը դադարեց, ընդհակառակը այդ սնօրինակ ջարդի մանրամասնութիւնները հետ աւելի ևս սաստկացաւ, երբ Պօլսի հայերի մէջ միտք յղացուեց փակել եկեղեցիք, խանութներն ու տները և ազգովին, առանց դասակարգի. հասակի և սեռի խտրութեան գնալ Սուլթանի պալատը և պահանջել կամ մահ կամ տանելի կեանք...

Սա 95 թ. սկզբներումն էր. ամբողջ լուսաւոր աշխարհը, ուր հասել էին կոտորածի լուրերը, կեղծ-թէ անկեղծ, յուզուած էր. Թիւրքիայով շահագրգռուող պետութիւնները, որոնք իհարկէ հեռաւոր հաշիւներ ունէին, Սուլթանի այդ անխոհեմ վարմունքով ցնցուել, գլուխները կորցրել էին, որով եթէ տեղի ունենար վերոյիշեալ համազգային ցոյցը, կը լինէր մի շատ հոյակապ ըան և ո՞վ գիտէ, գուցէ ցանկալի հետևանք էլ ունենար**): Վերջապէս սա այնպիսի լուրջ մօժէնտ էր, որով չօգտուելը եթէ ներքի է քաղաքական հանգամանքները կշռադատելու անկարող ժողովրդին, ամենևին ներքի չէ մի քաղա-

*) Սուլթանը Սուրէա փաշային թոյն ընդունել տուեց, որից յետոյ նոյն ձևով թունաւորուեց և բժ. Փեշմալճեանը նրա համար, որ հակառակ տարածած լուրերի և յոյն ու այլազգի վարձկան բժիշկների յայտարարութեան, նա պնդեց, որ փաշան թունաւորուած է:

**) Իրերի այդքան անորոշ դրութեան ժամանակ եթէ Անգլիան քաջութիւն ունենար Թրքական ջրերում գտնուող նաւատորմով գրաւելու Եգէական ծովի վրայ գտնուող Թրքական ստացուածքից մէկն ու մէկը և հայկական հարցի առթիւ անէր վճռական առաջադրութիւն, նա յաղթանակը տարած կը լինէր: Սակայն Ռօզբերին վախկոտ դուրս եկաւ:

քական կուսակցութեան, որ ուրիշ բանի համար չէր արիւն թափել տուել, եթէ ոչ այդ արիւնով բարեյաջող մօմէնտ ստեղծելու և նրանով օգտուելու համար:

Սակայն յաջող բոլորէն ձեռքից փախաւ. Թիւրքիայով և նոյնիսկ մէկը միւսով շահագրգռուող պետութիւնները ժամանակ ունեցան մտքեր փոխանակելու և տեղի ունեցան հակառակ համախմբումներ: Մինք գիտենք որ Ռուսաստանը հակառակ էր Հայաստանի բարենորոգման. Ֆրանսիան, յանձին իւր արտաքին գործերի մինիստր հռչակաւոր Հանօտօրի, յարեց Ռուսաստանին, իսկ Գերմանիան, որ 94 թ. վերջերքում արդէն գաղտնի դաշնակցութիւն էր կնքել իւր սիրելի Վիհափառակցի՝ Սուլթան Համիդի հետ, իւր դաշնակից Աւստրո-Ունգարիային էլ հետն առնելով, միացաւ առաջիններին *)։ Իտալիան՝ հակառակ իւր կամքի, ստիպուած էր գոնէ չեզոքութիւն պահպանելու, որովհետեւ եռապետական դաշնակցութեամբ ձեռք ու ոտքը կապկապուած էր: Անգլիան մնաց մենակ: Բացի այդ Անգլիոյ ներքին քաղաքական հանգամանքները պարզ ցոյց էին տալիս, որ Ռոզբերիի իւր երեւուն քաղաքականութեամբ երկար չի կարող կանգուն մնալ և կառավարութեան ղեկը այսօր կամ վաղը կանցնի պահպանողական կուսակցութեան ձեռքը: Լօրդ Սօլսբերիի գլխավորութեամբ, որով հայկական հարցի միանգամ էլ խորտակուած լինելն այնքան պարզ էր, որ շատ ու քիչ քաղաքական հոտառութիւն ունեցող մարդը, դեռ չեմ ասում յեղափոխական կուսակցութիւնը, կարող էր շատ լաւ տեսնել այդ:

Բայց Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութիւնը սպասածից աւելի կարճատես գտնուեց, նպաստաւոր բոլորէն անցած լինելուց յետոյ, երբ հայկական հարցը արդէն ջուրն էր նետուած, մի քանի հազար հոգով դուրս եկան Գում-Գաբուի մայր եկեղեցուց և յեղափոխական երգեր երգելով գնացին դէպի Բ. Դուռը Մեծ Եպարքոսին մատուցանելու այն պետիցիան, որի պատճէնը վաղօրօք ղրկուած էր օտար պետութեանց բոլոր զեսպաններին **):

Այդ մեծ ցոյցը տեղի ունեցաւ 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին

*) Թիւրք-Գերմանական համաձայնութեան լուրը ես հաղորդել եմ «Նոր-Դար»-ին 1894 թ. դեկտեմբեր 2-ին, որ լոյս է տեսել 1895 թ. № 3 ում:

*) Այդ պետիցիան իւր ժամանակին ես ուղարկել եմ «Նոր-Դար»-ին, ուր նա լոյս է տեսել ամբողջովին:

Պաշկերաց տօնի երկուշաբթի օրը: Բայց ի՞նչ հետևանք ունեցաւ: Անփորձ պատանիները, որ անշուշտ վառուած էին հայրենէքի սիրով, բայց իրենց արածի գիտակցութիւնը չունենալով, գնում էին ուրախ ու զուարթ, յանկարծ մի նեղ փողոցում իրենք իրենց զինուորներով պաշարուած տեսնելով հինգհարիւրից աւելի վեց հարուածեան ատրճառակներ՝ իրենց փամփուշտներով թափեցին գետին ու ցանուցիր փախչել սկսան, իրենք իրենց մատներով պատրաստ կանգնած խուժանի և ոստիկանութեան մահակներին:

Սկզբունքով հակառակ լինելով արդէն ուշացրած ցոյցին, աւելի ևս հակառակ էի նրա զինուած կատարելուն. նախ նրա համար, որ կասկածում էի թէ նրանք քաջութիւն ունենան ըստ հարկին գործադրելու և երկրորդ նրա համար, որ պէտքիան գրուած էր շատ համեստ ոճով և բովանդակում էր աւելի համեստ պահանջներ: Մեր կարծիքով, եթէ այդ ցոյցը տեղի ունենար անգէն, խաղաղ կերպով, թէև պարձնալ հայկական արդար դասը ոչինչ չէր շահի, գոնէ յեղափոխութիւնը այնքան ամօթալի պարտութիւն չէր կրի: Սակայն եթէ մեր նման մահկանացուներ ի կարծիքը ոչնչի տեղ դնելով ծանրագլուխ Հընչակեանները, մեր խելքին անմատչելի պատճառներով վճռել էին զինուած դուրս գալ,—այն ժառանգակ անհրաժեշտ էր, որ նրանք իրենց ճանապարհը գէնքով հարթէին: Զինուած, թէ անգէն—կոտորածը անխուսափելի էր, բայց ուրիշ բան է մեռնել գէնքը ձեռքին, ուրիշ բան է գէնքը ձգելով փախչել ու մեռնել խուժանի մահակներով: Առաջին գէպքում կուսակցութիւնը կը մնար իւր կոչման բարձրութեան վրայ և այն սարսափը, որ նա տարածել էր Կ. Պոլսի վրայ մի շարք խիզախ գործողութիւններով ու տեղորոշելով, յառաջ բերելով այն համոզումը թէ Հնչակեան կուսակցութեան դրօշակի տակ գործում է ամբողջ հայ ազգը—կը մնար համոզում և հաւանական է որ աւելի լուրջ դիմադրութիւններից խոստովելու համար հեռաւոր թաղերում կոտորած չլինէր: Երկրորդ դիպուածով կառավարութիւնը տեսաւ, որ ինքը խաբուած է, որ գործ ունի ինչ-որ անփորձ երեսանների հետ. ուստի նա ոչ միայն չը բաւականացաւ հեռաւոր թաղերում բազմաթիւ անմեղ հայեր կոտորելով, այլև ձեռք առաւ անփորձ կուսակցութիւնը հենց իւր խանձարուրի մէջ խեղդելու կտրուկ ու համարձակ միջոցներ, մի բան որ չէր արել մինչև այդ օրը:

Եւ այդ նրան յաջողուեց, շնորհիւ երոպական մի քանի պետութիւնների համերաշխութեան Սուլթանի հետ, այն պե-

տուժիւնների, որոնց մարդասիրութեան վրայ յայտ էին դրել մեր խելօքները:

Ինչպէս տեսաւ ընթերցողը, Հնչակեան կուսակցութեան քաղաքական ծրագրի մասին մինք ոչինչ չը խօսեցինք, այն պարզ պատճառով, որ ամենակենսունակ, լուրջ ու նպատակաշարժար ծրագիրն անգամ բացի օգուտ չը տալուց, վնաս կը բերի, եթէ նրա գործադրողները իրենց գործողութիւնները համաձայնեցնել չը գիտեն անմիջական առնչութիւն ունեցող իրերի դրութեան հետ: Իսկ այդպիսիք կոչուած չեն և չեն եղել ազգային քաղաքականութեան ներկայացուցիչը լինելու:

Ձը խօսելով հայկական սոսկալի ջարդի մասին, որ տեղի ունեցաւ սեպտեմբերի ցոյցի հեռանաօք ռէֆորմների ծրագիրը ընդունելուց անմիջապէս յետոյ*), երբ Հնչակեանները բարոյական և ֆիզիքական պարտութիւն կրեցին, գլուխ բարձրացրեց Դաշնակցութիւնը, թէ և նա մի քանի տարի էր, ինչ կադիկազ գործում էր: Այսօր հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների մէջ ամենաուժեղն է, թէ և ըստ մեր կարծիքի, այդ ուժեղութիւնը աւելի այժմ տիրող հանգամանքներին պէտք է վերապրել, քան ուրիշ որեւէ բանի:

Դաշնակցութեան հիմնական ծրագրին լաւ ծանօթ չեմ. գիտեմ որ նա գործուած է ազգայնութեան վրայ: Բայց վերջերքում, այ. Ենգիբարեանի տեսլով, նա իւր հիմնական ծրագրին պատուաւատել է սօցիալիզմ**)) անշուշտ ժամանակի պահանջներին և ընդհանուր տրամադրութեան յարմարուելու համար:

Թէ և այժմ մեզանում, նոյնիսկ արտասահմանում աշխատում են մի անքակտելի կապ ստեղծել նացիօնալիզմի և սօցիալիզմի միջև, սակայն դժուար թէ կարելի լինի գայլին ու գառան մի մտուրքում կապել: Մասնաւորապէս հայերիս մէջ

*) Հոկտեմբեր 17-ի մանիֆեստին հետևող սոսկալի ջարդերը Ռուսաստանում, ինձ ակամայ յիշեցնում էին ռէֆորմների ծրագրին յաջորդող ջարդերը Թիւրքիայում 1896 թ.:

**) Ռ. Ս. Դ. բանուորական կուսակցութիւնը կովկասի հանք-արդիւնաբերական կենդրոններում ուժեղանալով, հայ բանուորները, որը կազմում էր Դաշնակցութեան ամենապատկառելի ուժը, թերուեց առաջին կողմը, որովհետև նա խոստանում էր պրօլետարիատ դասի անմիջական շահերը պաշտպանել: Եւ եթէ Դաշնակցութիւնը սօցիալիզմը չընդունէր, կարող էր քայքայուել: Արդէն Հայ Ս. Դ. բանուորական կուսակցութեան հիմնադիրներէց մեծ մասը նախկին Դաշնակցականներ են:

որոշ ակսիոմաների վրայ շատ քիչ ուշադրութիւն դարձնող կայ: Արդէն մեր յեղափոխական, նոյնիսկ լեգալ մարմինների հիւանդոտ և կրիտիքայի չը դիմացող կողմն այն է, որ նրանց քաղաքական, կրթական և այլ ծրագրերը հակասութիւնների ու անյարմարութիւնների մի շատ խայտաճամուկ կոյտ են ներկայացնում: Տեղը եկաւ սօցիալիստ են, տեղը եկաւ նացիօնալիստ կամ մի ուրիշ բան, իրաւ ոչ այս եւ ոչ այն, այլ...

էհ, թող մնացածն էլ ընթերցողը գուշակի:

Ուրեմն ամենից առաջ քննադատելի է ոչ թէ Դաշնակցութիւնը իւր գործողութիւններով, այլ նրա նացիօնալ-Սօցիալիստական քաղաքականութիւնը, որ յաւակնում է ազգային քաղաքականութեան տեղ բռնել: Բայց մինչև որ Դաշնակցութեան նոր ծրագիրը հասարակութեան սեփականութիւն կը դառնայ, առանց որին հնարաւորութիւն չը կայ նրա առաւելութիւնների կամ պակասութիւնների մասին խօսելու, դարձեալ կանգ առնենք այդ կուսակցութեան կատարած գործերի պատմութեան, նրա տաքտիկայի և քաղաքական հոտառութեան վրայ: Այս բանին մենք նոյնքան մեծ նշանակութիւն ենք տալիս այն խորին համոզմամբ թէ, ինչպէս վերն էլ ասացի, ամիսնաօգտակար և շատ խելացի ծրագիրն անգամ կարող է վտանգաւոր հետեանքներ յառաջ բերել, եթէ նա անշնորհք ձեռքերում է գտնուում: Այդ պատճառով էլ հս արձանագրիցի Հնչակեանների կատարած գործերից նշանաւորները: Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ է արել Դաշնակցութիւնը:

Ամենամեծ գործը, որ կատարել է Դաշնակցութիւնը և որով պարծենում է նա շարունակ—դա բանկ-Օտոմանի գրաւումն էր, ուր Օտոմանեան կառավարութիւնը նոյնքան դրամ ունի, որքան հս և դուք, յարգելի ընթերցողներ: Բայց ի՞նչ հոգ թէ այդ դրամատունը անուանական կերպով միայն Օտոմանեան է. բաւական է, որ գտնուում է Սուլթանի մայրաքաղաքում և շէնքը մարմարեայ է ու մեծարժէք: Ուրեմն պէտք էր նրան գրաւել և 1896 թ. օգոստոսին Դաշնակցութեան հերոսները գրաւեցին:

Պէտք է ասել, որ հայ հասարակութիւնից բացի ամենքն էլ իմացած են եղել Դաշնակցութեան նպատակը և սրա անհերքելի ապացոյցը այն է, որ հայ մշակները իրենց առօրեայ աշխատանքի վրայ էին այն ժամանակ, երբ 40—45 հազար մահմեդական մշակներից ոչ մէկը դուրս չէր եկել գործի, այլ կազմ ու պատրաստ կանգնել էր քաղաքի այն մասերում ուր հայեր էին բնակուում: Մի ուրիշ ապացոյցն էլ այն է, որ մեր պատ-

մական հերոսները հազիւ թէ բանկ-Օտոմանը մտած ու գրաւած լինէին, երբ սկսուեց ջարդը, կոտորածն ու թաւանը, օրը ցերեկով, բոլոր օտարագրի բնակիչներն աչքի առաջնւ կարծես հայ յեղափոխական Դաշնակցութիւնը և մահմեդական խուժանը վաղօրօք խօսքը մէկ էին արել, որպէսզի մէկը բանկը գրաւած ընկէին, միւսը սկսի հայերին ջարդել:

Հաւատացէ՛ք որ իմ մտքով երբէք չէր կարող անցնել թէ մեր խելօք հայերի խելօքագոյն ներկայացուցիչները, երբեիցէ, թէկուզ տենդ ու ջերմով բռնուած դէպքում, կարող էին յղանալ ու գործադրել այդքան անմիտ, այդքան աննպատակ մի գործ: Այսօր ի հարկէ այդ բանում մանանիսի հատիկի չափ էլ տարակոյս չունիմ, քանի որ հենց իրենք են պնդում և այն՝ այնպիսի պարծանքով, որպէս թէ զա լինէր մի չը տեսնուած հերոսութիւն:

Այնուամենայնիւ մենք՝ մահկանացուներս թոյլ ենք տալիս հարցնելու. ի՞նչ էր Դաշնակցութեան նպատակը, բանկ-Օտոմանը այնքան հերոսաբար գրաւելով ինչ նպատակի էր ուզում հասած լինել: Քանի որ բանկը գրաւողները, մանաւանդ բանկը գրաւելու ծրագիրը յղացողները քաջ գիտէին, որ նա օտար կապիտալով կազմուած մի հաստատութիւն է (այդ չը գիտնալը ամենամեծ ամօթը կը լինէր), գուցէ համոզուած են եղել թէ դրանով Եւրոպական կամ՝ աւելի ճիշտը՝ միջազգային միջամտութիւն յառաջ կը գայ: Այո՛, ամենքը, որպէս և երոպական պետութիւնների կարիքների խոշոր անձնաւորութիւնները, ամեն բան լինելուց առաջ նիւթապաշտ են և նիւթական շահի հարցը կազմում է նրանց էն հիւանդոտ, էն դիւրագրգիռ կողմը. սակայն ի՞նչ էր ներկայացնում այդ գրամատունը, որի գրաւումը կարողանար միջազգային խնդիր յարուցանել և ազդել երոպական պետութեանց քաղաքականութեան վրայ: Պօլսի դեսպաններից մէկը՝ Ֆօն-Կալիչէն մի օր բացարձակապէս ասել էր, «Թող հայերը երոպական պետութեանց վրայ յոյս չը դնեն, որովհետեւ իրերի դրութիւնը այնպէս է, որ ոչ միայն հայերին, այլ և եթէ դեսպաններին մորթել տայ Սուլթանը, ոչ մի պետութիւն տեղից չի շարժուի. Թիւրքիան այն խնձորն է, որ եթէ գլորուի յառաջ կը գայ մի նոր Տրօյական պատերազմ»: Այն ինչ բանկ-Օտոմանը մի ղրամատուն էր—աւելի ոչինչ: Իսկ այդ ոչինչը գրաւելը այն մեծ ընդհանր ունեցաւ, որ ամբողջ մի քանի օր ու գիշեր ոչխարի նման մորթեցին հայերին:

Այդ սոսկալի ջարդից յետոյ, անսալով իրենց խղճի խայ-

Թոցին եթէ զրաւատունը ամբողջովին, իհարկէ իրենք էլ մէջը, օղը ցնդեցնէին—այդ կը լինէր բնական բան և մենք այսօր նրանց անունը կը յիշէինք որպէս իրենց յանցանքը քաւելու քաջութիւնը ունեցողները: Բայց արի տես որ Դաշնակցութեան քաջերը այդ քաջութիւնն էլ չունեցան. ընդհակառակը Ռուսական զեռպանատան առաջին թարգմանի՝ Մաքսիմովի հզօր պաշտպանութեան տակ, նրա թեր մտած, անվտանգ դուրս ելան զբաւած ամբողջ և սուսերը ինձորի նման ձեռքներին խաղացնելով անցան հայ արիւնով ներկուած և յօշոտուած հայ զիականերով ծածկուած փողոցներով ու շողենաւ նստելով ճանապարհ ընկան դէպի Եւրոպա:

Եւ, այսպէս վարուելու համար, սիրտ կոչուած մսի զգայուն կտորի տեղ ապառաժ պէտք է դրուած լինի: Այլապէս անկարելի է այդքան անսեղ մարդկանց արիւնի պատճառ դառնալ:

Այդ հղեական դէպքից յետոյ Դաշնակցութեան վարկը բոլորովին ընկաւ Պօլսի հայերի աչքում, որը արձագանք տուեց նաև գաւառներում: Եւ նա զինագետդար հրատարակեց: Բայց վերադառնալով Կովկաս, ես բոլորովին տարբեր տրամադրութեան հանդիպեցի: Բանը նրանումն էր, որ Կովկասի հայերը հնարաւորութիւն չունենալով իրերի զրութիւնը իրենց իսկական արժէքով գնահատելու, Դաշնակցութեան տուող բացատրութիւններն ու առարկութիւնները, օգոստոսեան անյաջողութիւնների մասին, հալած իւղի տեղ էին ընդունել: Ոչ մի դժուարութիւն չը կար անյաջողութեան ամբողջ մեղքը այս կամ այն պետութեան վրէն փաթաթելով, իրենք արեան գետից մաքուր դուրս գալու: «Այսինչ պետութիւնները խօսք էին տուել, բայց դաւաճանեցին մեզ» Ֆրազը արդէն սովորական էր դարձել: Չէ որ Բ. Դրան դէմ եղած ցոյցի ժամանակ էլ Հնչակեաններն էին հաւատացնում միամիտ հասարակութեան թէ անգլիական հզօր նաւատորմը կազմ ու պատրաստ կանգնած է իրենց թիկունքին և քանի՜ քանի միամիտ հաւատացեալներ Մարմարականի եղերքը կտրած անթարթ նայում էին դէպի ծովի հեռու հորիզոնը, յուսալով թէ անհա, ուր որ է, այդ հորիզոնի վրայ կ'իրենն փրկարար նաւատորմի զբոշակակիր կայմերը: Ո՛վ հնարաւորութիւն ունէր նման հաւաստիացումներ ճշտութիւնը ստուգելու, կամ Կովկասի հայերից, մանաւանդ յեղափոխութեան հզօր սիւնը կազմող հասարակ դասակարգից քանի՜ հոգի կը գտնէիք, որ շատ ու քիչ ծանօթ լինելով արտաքին քաղաքականութեան և պետութեանց դիւանագիտական

յարաբերութիւններ չեաւ, կարող լինէին այդ միտումաւոր ստիւրը բռնելու:

Եւ իրերի դուրսեւ չեալ ծանօթ չը լինելուն պէտք է վերագրել այն, որ յեղափոխութիւնը, շնորհիւ անշնորք, անհետաւան գործիչների Թիւրքիայում վարկաբեկ լինելուց լեւորոյ. նա ընդհակառակը Կովկասում ուժեղանում էր:

Դաշնակցութիւնը զանազանում էր Հնչակեաններից այն առաւելութեամբ, որ նիւթապէս հարուստ էր, մի բան որ միջոց տուեց նրան նորանոր արշաւանքներով իւր ընկած վարկը Թիւրքիոյ հայերի աչքում վերականգնելու: Այդ արշաւանքների քաղաքական նշանակութեան և նրանց լաւաջ բերած միշտ ողբերգական հետեանքների վրայ մի առ մի կանգ առնելը աւելորդ է նախ նրա համար, որ նա մեզ աւելի հեռուն կը տանէր և երկրորդ նրա համար, որ նրանք չափազանց դժգոյն են Սասնոյ վերջին գէպերի հանդէպ:

Խօսքս աշխարհահռչակ Անդրանիկի արած արշաւանքի մասին է, այն Անդրանիկի, որի լուսանկարը ձեռքից ձեռք են անցնում, իսկ աշուղները երգեր ու լիզէնդաներ են յօրինում:

Ո՞վ էր Անդրանիկը: Ես մի բոլորէ արամազիր եմ հաւատալու որ նա մի մարմնացեալ հայրենասիրութիւն էր, մի անզուգական քաջութիւն էր, մի ազնիւ հոգի, որի զգայուն սիրտը միայն ընդունակ էր անդրադարձնելու իւր մէջ ամբողջ ազգի վիշտին ու տառապանքը, վերջապէս մի հայ Աքիլէս էր, այդ բոլորը շատ լաւ: Այնուամենայնիւ յիշեալ անսման առանձնաշատիւթիւններն ունենալուց յետոյ, նա՛ որպէս հերոս Սասնոյ վերջին գէպերի, կանգնած է մեր աչքի առաջ, որպէս մեր աչքի առջև է երկրորդ անգամ բարբարոսների հուր ու սրին մատնուած այդ երկիրը իւր մերկ ու քաղցած բնակիչներով, բոյնը քանդուած թռչունի նման անտուն անտէր թափառող հայերով...

Մենք գիտենք որ ամբողջ հայ ազգը, որպէս և հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները միշտ իրենց յոյսը դրած են հոգի երոպական միջամտութեան վրայ: Այդ շատ բնական է. ջրում խեղդուողը յարդի կտորից էլ է բռնում: Ուրեմն յեղափոխական կազմակերպութիւնները, որ յօժարակամ ստանձնել են մի ամբողջ ազգի ճակատագրի տնօրինութեան գործը, իրենց յոյսը երոպական միջամտութեան վրայ դնելով, նրանք պէտք է որ այդ պետութեանց փոխադարձ յարաբերութիւնները աչքի առաջ առած լինէին: Ապացուցանելու սրանց գիւտնազիտական հանճարը, միջանկեալ մի գէպը պիտի պատմեմ:

Սասնոյ վերջին դէպքը դեռ տեղի չէր ունեցել, սակայն նկատելի էր, որ Դաշնակցութիւնը ինչ-որ նախապատրաստութիւններ է տեսնում Անգլիական ծրագիրը գործադրելու: Այդ տեսնելով, ես մասնաւոր խօսակցութիւն ունեցայ այդ կուսակցութեան ազգեցիկ անդամներից մէկի հետ, այն էլ վկայի ներկայութեամբ: Երկար տարիներ ապրած լինելով Թիւրքահայ գաղթականների, մասնաւոր պանդուխտների մէջ և հետաքրքրուած լինելով նրանց կեանքով, ստացածս տեղեկութիւնների վրայ հիմնուելով խօսակցիս ասացի, որ Թրքաց Հայաստանում ապստամբական շարժում անել անկարելի է, որովհետեւ Օսմանեան կառավարութիւնը հային անվտանգ դարձնելու համար շրջապատել է արիւնարբու տարրերով, որոնք շատ լաւ ղինուած լինելով, հեշտութեամբ կարող են անդէն հայերին տեղնուտեղը ջնջել: Դալով ևրոպական միջամտութեան, ես յիշեցրի նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնների բացարձակ աննպաստ լինելը հայկական հարցին, շեշտելով այն բանի վրայ, որ ներկայ պայմաններում ամենափոքրիկ առիթն անգամ բաւական է, որ 94—95 թուականների ջարդերը վերսկսուին: Յետոյ խօսակցիս ուշադրութիւնը դարձրի այն բանի վրայ, որ հայկական վտանգի կենդրոնը Պօլսից փոխադրուել է Պետերբուրգ և այն կարծիքը յայտնեցի, որ՝ նայելով քաղաքական հանգամանքների դասաւորութեան հայը խոշոր գործարած կը լինի, ի թէ փոքրիկ չարիքին համբերելով, մեծագոյն չարիքից խուսափի: Խօսակցիս յիշեցրի անցեալ տարու սկզբներում հայի կատարած դերը ընդդէմ Թիւրքիայի և ջանացի համոզեցնել որ հայը խոհեմութիւն արած կը լինի, եթէ հնար գտնի Օսմանեան կառավարութեան մօտենալու գէթ առ երես, եթէ անկեղծ և վերջնական հաշտութիւն կայացնել կարելի չը լինի...

Խօսակցիս համբերութեամբ և ըստ երևոյթին հետաքրքրութեամբ լսելուց յետոյ, իմ կարծիքների դէմ այդ կամ ոչ չասաց, այլ լակոնական ոճով ուշադրութիւնս դարձրից Ռուս-Աւստրիական ծրագրի վրայ Մակեդոնիայի առթիւ և այդ առթիւ կայացած ևրոպական համաձայնութեան վրայ, խորին հաւատքով ասաց, որ եթէ Հայաստանում յեղափոխական շարժում լինի ու կոտորածներ տեղի ունենան, նախ որ կոտորածը մեծ չի լինի և երկրորդ, որ աւելի զլիւաւորն է ու ցանկալին, ևրոպական պետութիւնները անպայման յառաջ կը քաշեն նաև Հայկական հարցը, որը կը լուծուի Մակեդոնականի հետ միասին:

Խեղճ դիպլոմատներ. դեռ չը գիտեն, որ Թիւրքիան ինքը իրեն երոպական հողի վրայ ժամանակաւոր հիւր է համարում և այդ պատճառով այնքան մեծ արժէք չի տալիս ոչ միայն Մակեդոնիային, այլև չքնաղ Պօլսին, որքան մեծ արժէք է տալիս իւր առիական ստացուածքի ամեն մի թիզ հողին: Թիւրքիան խորին կերպով համոզուած է, որ շուտ ուշ դուրս պիտի քշուի Եւրոպայից, որ Արաբիայի ամենամեծ մասը նոյնպէս ձեռքից պիտի ընկնի: Նա պէտք է մնայ Փոքր-Ասիայում, որի համար էլ ամեն ճիգ գործ է դնում Իրանի բնակիչներէ համակրանքը ձեռք բերելով, Շահերի գահը իրենի հետ միացնելու, աչք դնելով միևնոյն ժամանակ Թիւրքեստանի լայնածաւալ հողերի վրայ...

Հակառակ քաղաքական հանգամանքների բացարձակ աննպաստ լինելուն, այնուամենայնիւ՝ Անդրանիկը սկսեց ու վերջացրեց իւր միսսիան և հայ Կուրդապետիկը այժմ հանգըստանում է Եւրոպայի ազատ երկրներից մէկում: Բայց յիշում է արդեօք Սասունի կրած տառապանքները, նրա քարուքանդ գիւղերը—մենք այդ չը գիտենք: Թերևս նա մեն-մենակ աւելի շատ է տառապում և աւելի սաստիկ տանջւում հոգով ու սրտով քան Սասնոյ սովալլուկ, մերկ, անտուն ու անտէր ժողովուրդը. միայն թէ այդ տառապանքով չի հերքւում այն, որ իւր և իւր կուսակցութեան արածը քաղաքական մի խոշոր յիմարութիւն էր:

Ես մի բաղդախնդիր ազգասէր էի ճանաչում Չաքրեան ազգանունով, նա մի բան էր միայն քարոզում—Կիլիկիա և գրանից դուրս փրկութիւն չէր ընդունում: Ասում են որ կոմս Լօռիս-Մելիքեանն էլ միևնոյն կարծիքին է եղել: Թող որ մէկը լինի բաղդախնդիր, իսկ միւսը աւելի ոռու գեներալ և Ռուսաստանի շահերը որոնող, քան հայ և հայրենասէր. այնուամենայնիւ պէտք է խոստովանել որ նրանք աւելի լաւ են ըմբռնած եղել Հայաստանին շրջապատող պայմանները, քան Փորթուգալեանները, Նազարբէկեանները ու Միքայէլեանները, իրենց ամբողջ հետևորդներով:

1896 թ. սկզբներում, Պօլսում յանկարծ լուր տարածուեց թէ հայերը Վանայ ամրոցները գրաւել են, իսկ Ռուսական զօրքը մօտենում է Էրզրումին: Այդ այն օրերումն էր, երբ քաջ Զէյթունցիք գրաւել էին զօրանոցը և գերի վերցրել զինւորներին, իսկ երոպական պետութեանց դեսպանները լսած լինելով, որ Սուլթանը մտադիր է Զէյթունը ռաբակոծելու, խորհրդակցում էին արգելել այդ բանը, թէև Նիլիզովը դես-
լումայ

պաններին խարելով, իւր առաջին թարգմանի, հայատեաց Մաքսիմովի միջոցով յորդորում էր Սուլթանին փութացնել ուժակոծութիւնը այնպէս, որ մինչև որ դեսպանները միջամտէին, Ջէյթունը արդէն քարուքանդ եղած լինի: Շատ պարզ էր որ ոչ հայերն էին Վանայ ամրոցները գրաւել, ոչ էլ Ռուս զօրքը էրզրումին մօտեցել: Այդ սենսասիօն լուրերը տարածել էր ինքը Սուլթանի կառավարութիւնը, իհարկէ քաղաքական որոշ նպատակով և թերևս նոյն Նելիդով էֆէնդիի խորհրդով:

Բայց թէ ում խորհրդով և քաղաքական ինչ նպատակով էր Դաշնակցութիւնը սենսասիօն լուրեր տարածում կովկասի հայերի մէջ, համար-համարի ետեից բաց թողած թուրքիկների միջոցով. ինչու էր այնքան փքուն լուրերով կերակրում մեզ Անդրանիկեան արշաւանքների մասին — այդ դժուար է գուշակել: Միայն մի բան էր կատարւում մեր աչքի առաջ, այն է որ ժողովրդի մէջ մի տեսակ վարակիչ ոգևորութիւն էր տիրում:

Վարակիչ բառը ընդգծեցի նրա համար, որ շատ չանցած՝ Դաշնակցութիւնից վարակւած Հնչակեաններն էլ սկսեցին թողցիկ իմբեր կազմակերպել յատկապէս Անդրանիկին օգնութիւն հասցնելու մտքով: Իմ հարցին թէ ինչ մտքով են ուղարկում և ինչու, քանի որ՝ համաձայն կուսակցութեան պատգամաւորական ժողովի վճիռն Հնչակեանները ոչ միայն աննպատակ էին գտել Հայաստանում շարժում յառաջ բերելը, այլև այնքան վտանգաւոր, որ վճռել էին փորձ անել ուղողներին էլ յետ կանգնեցնել այդ մտքից... և իմ այն դիտողութեան, որ այդ անձնուրաց երիտասարդներից կազմած իմբերը հենց սահմանի վրայ են ջարդւում են Օսմանեան և Ռուսական սահմանապահ զօրքերի համերաշխ գնդակներով — Հնչակեան կուսակցութեան յայտնի գործիչներից մի քանիսը պատասխանեցին թէ երիտասարդութիւնը այդպէս է պահանջում. նրանցից շատերը Դաշնակցութեան կողմը կանցնեն և կուսակցութիւնը կը քայքայուի, եթէ նրանց պահանջը չը յարգեն...:

Թող որ հայկական արեան հեղեղով ծածկուի Հայաստանը, թող որ անձնուրաց երիտասարդները ջարդուեն, կոտորուեն, միայն թէ կուսակցութիւնը չը քանդուի — այսպէս են դատում մարդիկ:

Վերապահանք մեր հարցին:

Յեղափոխական կուսակցութիւնների կատարած նշանաւոր գործողութիւններից օրինակ բերելով, ուղեցինք ցոյց տալ նրանց քաղաքական նրբամտութիւնը և նրանց գործողութիւն-

հերի տաջտը, որոնցից կախուած է գործի յաջողութիւնն և անյաջողութիւնը:

Եթէ սրբ. Օրմանեանը քննադատէր այն, ինչ որ իսկապէս կրիտիքայի չի դիմանում և Պատրիարքարանի արխիւում փտող փաստաթղթերով զինուած հանդէս դար,—դրանով մի մեծ ծառայութիւն արած կը լինէր ոչ միայն հայ ժողովրդին ու հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններին, այլև հայկական շարատանջ դատին: Բայց դրա տեղ պահանջել, որ յեղափոխութիւնը դադարի այնտեղ ուր կեանքի անտանելի պայմանները հենց իրենք են սրում յեղափոխութեան ժանիքները, առանց Պատրիարքի, Կաթողիկոսի և Սուլթանի կամքը հարցնելու, դա աւելի քան քննադատելի է:

Սրբազան Պատրիարքը շատ լաւ գիտէ, որ Կովկասն այժմ գտնուում է աւելի քան վտանգաւոր դրութեան մէջ, լարելով ոչ միայն կազմակերպութիւնների, այլև ամբողջ ժողովրդի ուշադրութիւնն ու էնէրգիան, այնուամենայնիւ տեղական մանր դէպքերին յեղափոխական նշանակութիւն տալով վախնում է սարսափելի դէպքերի կրկնութիւնից: Բայց Մաղաքիա Սրբազանը պէտք է գիտնայ, որ այժմ Թրքաց Հայաստանում յեղափոխութիւն չը կայ և չի էլ կարող լինել: Իսկ եթէ բարբարոսական ուժերն հովները հրահրելով մոխրի տակ թաղուած կայծերը, երբեմն բռնկեցնում են նրանց, այդ բռնկումները մարել չի կարող ոչ Սրբ. Օրմանեանը իւր քաղաքականութեամբ, ոչ յեղափոխական կուսակցութիւնները, թէկուզ սրտով էլ ցանկանայիս լինեն և ոչ մի այլ մարդկային ոյժ: Մենք տեսնք որ Արմենեան կուսակցութիւնը յոգնելուն պէս, լոյս ընկան Հնչակեանները, իսկ սրանք էլ թուլանալուն պէս, գլուխ բարձրացրեց Դաշնակցութիւնը: Պատճառը շատ պարզ է. քանի որ հայի գոյութեան պայմանները թիւրքիայում չեն փոխուի, թէկուզ Դաշնակցութիւնն էլ Ս. Պատրիարքի առաջարկութեան անսարով զինաթուփ լինի, հաւատացած ենք որ անմիջապէս ծնունդ կառնի մի ուրիշ կուսակցութիւն և այսպէս շարունակ, մինչև որ ինչպէս ասած է՝ կամ կուժը կը կոտրի կամ կուլան:

Եթէ Պոլսի ամեն. Պատրիարքը Վեհ. Կաթողիկոսին դիմելու տեղ ուղղակի դիմէր իրեն՝ Սուլթանին և անկեղծօրէն բացատրէր թէ իրերի այժմեան դրութիւնը և թէ ամբողջ ազգի տրամադրութիւնը—նրա քաղաքականութիւնը տրամաբանութիւնից զուրկ չէր լինի, ընդհակառակը ամբողջ հայութիւնը կը ձայնակցէր իրեն: Հային տանջող, հալածողը ոչ քիւրդն է, ոչ թուրքը, ոչ պարսիկը—այլ միահեծան բռնակալութիւնն է: Սուլթանը

միակ անձնաւորութիւնն է, որ կարող է վերջ դնել Թիւրքիոյ հայերի յեղափոխութեան, սակայն ոչ բռնի ոյժով, այլ լայն մարդասիրութեամբ: Պարսկաստանի մի բռնն հայերը, պաշտում էին Նասրէդին Շահին, այսօր էլ պաշտում են Միւզաֆէրէդդին Շահին, որովհետեւ Իրանի այդ հրկու նշանաւոր միապետները իրենց հպատակ հայերի վրայ նայել են անկեղծ հաւատքով ու վստահութեամբ և անզուգական անաչառութեամբ: Պետերբուրգի ու Պօլսի ինտրիգանտները շատ անգամ են փորձել խախտել Շահերի հայրական վստահութիւնը, վարկարեկ անել հայերին—այդ նրանց չի յաջողուել: Ահա այդ պատճառով էլ,—չը նայելով որ կայ նաև Պարսկա-Հայաստան,— հայկական յեղափոխութիւն Պարսկաստանում չի եղել, չը կայ և չի լինի, քանի որ Արեգակնափայլ Շահի կառավարութիւնը կը շարունակի հային պարսկից և պարսկին հայից չը դատել...

Բայց այդպէս չէ ոչ Թիւրքիոյ Հայաստանում, ոչ Ռուսահայաստանում. այստեղ կեանքը դարձել է դժոխք. և այդ դժոխքի ստեղծողը բռնակալութիւնն է, որի սանձարձակ կամայականութիւնը չի ճանաչում ոչ մի սահման: Բռնակալութիւնը մեզ ուզում է ջնջել—այն ինչ մենք ապրել ենք ուզում, ապրել որպէս ազգ, որպէս ուրոյն ընտանիք մարդկային ազգի մեծ ընտանիքի մէջ: Մենք պատրաստ ենք ընդունելու այն վարդապետութիւնը թէ կրօն, ազգ, հայրենիք նախապաշարումներ են. միայն այդ վարդապետութեան աշակերտ կարող ենք գրուել այն ժամանակ, երբ մեզ տիրապետողները նախ իրենք օրինակ ցոյց տան: Բայց քանի որ մեզնից շատ աւելի հզօր ազգերը յանձին իրենց կառավարութիւնների կը շարունակեն մեր հայրենիքը յափշտակել յօգուտ իրենց, կը ձգտեն մեր լեզուն կտրելով, իրենցը մեր բերանի մէջ դնել, կաշխատեն մեր ազգով իրենց ազգի որովայնը լցնելու և այլն—այս դէպքում մեզ մնում է մի բան, այն է հետևել թէկուզ նեղ ազգային քաղաքականութեան, որի նշանաբանը լինի— արտաքոյ հայութեան չիք փրկութիւն:

Ուրիմն ներկայ պայմաններում մեզ աւելի ձեռնտու է շարունակել ինքնապաշտպանութեան քաղաքականութիւնը այն միջոցներով ու զէնքերով, որն աւելի ձեռնտու է և որի վրայ աւելի շատ կարելի է յայտ դնել:

Այդ անհլու համար անհրաժեշտ է միութիւն:

Մշակել մի այլ քաղաքականութիւն, կը նշանակի ստեղծել մի նոր կուսակցութիւն, իսկ ստեղծել նոր կուսակցութիւն, կը նշանակի ազգի մէջ մի աւելորդ բաժանում ևս աւելացնել:

Ներկայ պայմաններում այդ ամենէին ցանկալի չէ: Divide et iponra—դա բռնապետութեան հաւատածն է: Արդէն թշնամութեան սերմը ցանկելով մեր, քիւրդերի, պարսիկների, վրաց և ուրիշների մէջ բռնապետութիւնը ուրիշ միտք չունէր, եթէ ոչ բաժան բաժան անելով, ամենքին էլ հեշտութեամբ տիրել:

Ուրեմն մենք չը պիտի ձգտենք նոր կուսակցութիւն ստեղծելու, յանուն ինչ գաղափարի էլ կուզէ լինի, այլ պէտք է աշխատենք ինքնապաշտպանութեան դրօշակի տակ միացնել բոլոր կուսակցութիւններին, բոլոր դասակարգերին: Յեղափոխական կազմակերպութիւնները միութեան անհրաժեշտ պահանջը վաղուց են զգացել, բայց այդ նրանց չի յաջողուել նրա համար, որովհետեւ ոչ մի կողմը չի ուզեցել խոստովանելու, որ իւր թանն էլ թթու է. իսկ ժողովուրդը հնարաւորութիւն չի ունեցել ոչ նրանց թանի համը տեսնելու, ոչ կարծիք յայտնելու:

Այժմ օգտուելով մամուլի ու խօսքի ժամանակաւոր ազատութիւնից, պէտք է հնարաւորութիւն տալ, որ ժողովուրդը բարձրացնի իւր հեղինակաւոր ձայնը, տայ իւր անաչառ վճիռը ու ձեռքն առնի միութեան գործը, որի անհրաժեշտութիւնը զգում է ամեն մի հայ:

Միութիւնը ոյժ է, իսկ ոյժն իրաւունք:

Ազգային քաղաքականութիւնից առաջ ստեղծենք ազգային միութիւն: Եւ թող այդ միութիւնը լինի մեր առաջին և հաւատարիմ դաշնակիցը:

MARS

ՀԵՌՈՒ Է ԼՈՅՍԸ...

Ախ լոյսը... լոյսը հեռու սաւառնում,
Կորչում է նա մեր հայեացքներից.
Մեր նեխուած սրտի ծնշող ծայքերում
Կայան չի գտնում, փախչում մեզանից:

Դեռ չի հեռացել մոայլ աշխարհից
Թանձր խաւարը ոճիրով յդի.
Սեւ աղջամղջի շերտերի տակից
Ցանկալի լոյսը չի բացել ուղի:

Դեռ չեն թափանցում լուսատու շողեր
Շողեր ոսկէփայլ վառ ճշմարտութեան.
Ո՛հ, չեն փայլփլում լուսոյ ծածանչներ
Նեխուած, բորբոսնած մարդկութեան սրտում:

Միայն կիրքն է մեր համայն կեանքում
Յաճառ առաջնորդ ամեն գործերի.
Անգուստ չարիքն է մոլար աշխարհում
Գոյութեան օրէնք, նպատակ կեանքի:

Եւ մարդիկ մոռցած ամեն սրբութիւն,
Ոտնակոխ արած վեհ ճշմարտութիւն,
Լոկ մեքենայ են չարութեան ձեռքում
Եւ զարշ օձի պէս մ'իշտ անվերջ սողում:

Լոյս է հարկաւոր, լոյսը սփոփիչ
Լքեալ մարդկութեան ապագայ փրկիչ.
Նա է լինելու չուառ մարդկութեան
Փարոս կենսատու փարոս անսասան:

Բայց մեր խեղճ դարում նա չի երեւում
Ցաւից յոփացած դալուկ եթերում.
Խղճուկ մարդկութեան ճահճոտ նգերքից
Նա խռսափում է եւ որքան հեռու:

Տ. ՇՈՒԼՈՒԵԱՆ

ԱՌԵՏԱՐԱՆԻ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ *)

VIII

Գօղա-Սարը ամբողջովին ընկղմուած էր մթաշաղ խաւարի գրկում: Նրա բաղմամարդ հովիտներում վաղճւց, շատ վաղճւց տիրում էր գերեզմանական լուծթիւն: Գիշերն իր այդ ահաւոր լուծեամբ և խաւարի խորհրդաւոր մթութեամբ մի չարագուշակ սարսուռ էր տարածում այդ սարի շրջակայքում: Այսպիսի բոպէներում ողջ բնութիւնն էլ ասեա շնչում է ծանրատաղտուկ խորհրդաւորութեամբ, և ուրքան խաւարը թանձր է լինում և նրա թւերին ներքոյ հանգչող վայրերը ամայի, այնքան էլ տիեզերքի ահաւորութիւնը ցնցող և սրտամաշ է դառնում: Խաւարի լեզուն այսպիսի բոպէներում առաւել ևս պերճախօս է դառնում, քան բնութեան հազար ու մի հրաշալիքների լեզուն:

Այդ ընդհանուր լուծեան մէջ Գօղա-Սարի լանջերում սփռուած քրդական բաղմազան վրաններից մէկում, որն իր փարթում արդու զարդով և խոշոր տեսքով նոյնիսկ գիշերուայ այդ պահուն պարզ աչքի էր զարկւում, նստել էր մի միջին տարիքաւոր մարդ: Նրա դէմքը այդ բոպէին կրում էր իր վրայ ոգեւորութեան խուժայոյզ այն արտայայտութիւնը, որը իւրաքանչիւր անգամ, երբ նա խօսում էր, սփռում էր իր շուրջը և՛ խորին համոզմունք և՛ դառն ապաշաւանք, և՛ վիշտ, և՛ տառապանք:

*) Տես «Լուծայ» № 4.

Այսպէս էր այդ մարդը, որը իր հոգեկան յաճախակի փոփոխակի և ոգևորիչ արտայայտութեամբ աւելի էր տղուում իրան շրջապատողների վրայ, քան իր խօսքով ու լեզուով:

Այո, լինում են ընկերներ, երբ հոգեկան այս ու այն անկեղծ արտայայտութիւնը առաւել ներգործող ոյժ է պարփակում իր մէջ, բան հաղարաւոր շատախօս լեզուներ, որոնք երբեմն փոխանակ տչքը շինելու, յոնքն էլ են կործանում:

Նրան շրջապատողները ոտքից գլուխ լսելիք դարձած, խորին սւշադրութեամբ ականջ էին դնում նրան և անընդհատ ծխում իրանց երկարավիղ ղէլանները և ամեն անգամ, երբ նրանց խօսակիցը մի փաստալից, մի համոզեցուցիչ բան էր ասում, նրանք գրեթէ միաբերան կրկնում էին «արէ, Վօլլա»: Ըստ երևոյթին նրանց հեղինակաւոր խօսակիցը վաղուց էր ըմբռնել, որ խաւարածիւր և մոլեգնեալ ամբոխի հետ զէնքի կռուի փոխարէն անհրաժեշտ է վարել լեզուի, խօսքի և համոզմունքի կռիւ: Նա գիտէր, նրա խորաթափանց սգին վաղուց էր ըմբռնել, որ արիւնայեղ կռիւը այնքան էլ հզօր կերպարանափոխութիւն անկարող է առաջ բերել այդ վայրենի ցեղերի ուղեղի վրայ. նա գիտէր, որ այդ կռիւը կարող է ժամանակաւորապէս խլացնել նրանց արիւնոուշտ կրքերը, սակայն վաղը, միւս օրը, երբ դու անկարող կլինիս զէնքով խօսելու նրանց հետ, նրանք դարձեալ ոտքի կկանգնեն իրանց բնածին աղեխարշ կրքերով: Եւ այն ժամանակ դարձեալ ջուրը իր ճանպան է գտնելու: Այդ իսկ պատճառով նա իր հզօր, իր ահեղ գոյներով կուլտարական կռիւ էր սկսել քրդերի հետ և քանի՜ տարի էր, ինչ նա անմուռն հոգատարութեամբ առաջ էր տանում նրան բնութեան ծոցում, քրդական վրանների տակին: Եւ նա աւելի քան ուրախ էր, որ իր այդ վեհ գաղափարները արգասաւոր արմատներ էին գցել իրան ունկնդիրների սրտերում, որոնք օրէցօր

աճում էին, զարգանում և արդիւնաւէտ ապագայ խոստանում:

Վերջապէս, տան տէրը, որ մի պատկառանքով քուրդ էր, դարձաւ դէպի իր խօսակիցը մի այնպիսի ձայնով, որ արտայայտում էր և՛ սէր, և՛ համակրանք դէպի նրան:

— Սահրատ, ինչ որ պատմում ես, ճիշտ է. և թող իմ ազգայինները լսեն ու սթափուեն, որ մենք իրօք կոյր գործիք ենք եղել այն արիւնխում գաղանի ճանկերում:

— Շէյխ-Ասլան, Սահրատն իր ամբողջ էութեամբ մարմնացած անկեղծութիւն է. նա չի կարող չչնչել անարատ զգացմունքներով, երբ մեր եղբայրական վեհ գաղափարի իրագործման շաւիղն է ընդգծւում, որ շնորհիւ մեր արիւն ու ծուծը մաշող ախոյեանների այս վերջին ժամանակներում պատած էր փուշ ու տատասկով: Մեզ՝ դարաւոր եղբայրներիս ու հարևաններիս համար, անհրաժեշտ է ձեռք-ձեռքի տուած՝ համերաշխ ոյժերով արմատախիլ անել այդ չարագուշակ փուշ ու տատասկները, և այդպէս մաքրել մեր այն ուղին, որ տանում է, որ առաջնորդում է մեզ դէպի ազգերի երջանկութեան բարգաւաճումը: Եւ որքան շուտ, այնքան լաւ: Առանց դրան մենք մեր ձեռքով ինքներս փորում ենք մեր կործանման գերեզմանները: Ընդունայնախօսութիւն և ինքնագովութիւն չեն ասածներս:

— Վօսանա, Վօսան*) — վրաբերեց Սլօ—աղան, որը իր մի քանի ազգեցիկ մարդիկներով նոյնպէս այդտեղ էր և որի օրան հեռու չէր Շէյխ-Ասլանի օրայից:

— Հալլաթ քի վօսանա, — նկատեց Շէյխ-Ասլանը, — ախր մենք ինչ վատութիւն ենք տեսել մեր հարևան ֆլաներից, որ երբ հեռուից մի դուդակ են ածում, մենք առանց մտածելու լսում ենք այդ դուդակի ձայն

*) Էդպէս է, էդպէս:

նին և իսկոյն, առանց աջ ու ձախ մտածելու, յետ ու առաջ դիտելու զինուում ենք և անմեղ մարդկանց արիւնը թափում: Ձէ, աղբեր, լաւ պիտի իմանանք, որ էսօր դրանց մասին են հդպէս դուգօկ ածում, վաղը՝ մեր: Եւ մերը աւելի հեշտ կլինի, բանի որ մենք հէյփանից բեթար ենք:

— Ճիշտ է ասում Շէյխը, — ասաց Սեփանիկը, որը մինչև այդ լոպէ լուռ նստած էր Սահրատի մօտին և որը իր վաճառականական գործերով յաճախ շրջում էր այդ օբաների մէջ. — միթէ ձեր ամենից մեծը, Ռուտօ-աղան, սուտ է ասում. չէ որ մարդը բոան տարուց աւելի է, ինչ ֆրանգների երկրումն է, ահա թէ նա ինչ է գրում ձեր մասին: Այս ասելով նա մի ակնթարթում բաց արեց իր ճօթերի բեռները և նրանց բազմաթիւ ծալքերի միջից դուրս բերեց մի լրագրի օրինակ, ուր Ռուտօ-աղան իր սուր, իր հզօր գրչով ճշտում էր Սահրատի ասածները և եղբայրական կոչ էր կարգում իւրայիններին, որ որքան կարելի է, որքան հնարաւոր է եղբայրաբար վարուեն իրանց հարեան ֆլաների հետ:

Սեփանիկը սկսեց կարդալ այդ լրագիրը, և քրդերը երկաւր ուշադրութեամբ լսում էին նրան և անկեղծօրէն զղջում էին իրանց տմարդի վարմունքի վրայ, որը անխղճօրէն գործ էին դրել իրանց հարեան ֆլաների վրայ: Վերջապէս, բոլորը միասին յուսահատուած կրկնեցին «նահլաթ շէյթանայ»:

— Հէնց այդ «նահլաթ շէյթանայի» մասին եթէ խորը մտածէք, կզարմանաք, կյուսահատուէք, որ դուք որքան միամիտ էք եղել, և որքան տմարդի կերպով հեգնել, ծաղրել են ձեր զգացմունքները և ձեզ ոտքի կանգնացրել ձեր դարաւոր եղբայրների արիւնը խմելու և ձեզ կոյր գործիք են դարձրել «շէյթանների» ճանկերում, — նկատեց Սահրատը:

— Ա՛խ, երանի թէ մի բանի տարի առաջ մեզ հասկացնող լինէր ամեն բան. երանի շուտ մեր աչքերը

բացօղ լինէր,—վրայ բերեց Սլօ-աղան:

—Այսօր Աւդուաման-աղան էլ պիտի ձեզ հետ լինէր. ինչո՞ւ չկայ,—հարցրեց Սահրատը:

—Նա մեզ խօսք տուեց՝ ինչ մենք գործ ենք, նա մեր ընկերն է. նրա «էլի» մարդիկը մեր համախոհները,—պատասխանեց Շէյխը:

—Ասում են, խոժոռուած է ինձ վրայ. ճիշտ է արդեօք,—հարցրեց նորից Սահրատը:

—Ճիշտ է, առաջ մի փոքր խոժոռուած էր, բայց հիմի խելքի եկաւ: Նրան հաղար ու մի վայր ի վերայ բաներ էին պատմել քո և Խաղալէի մասին, սակայն մենք համոզեցինք ուշադրութիւն չդարձնել այդպիսի ցնդարանութիւնների վրայ, և նա լսեց մեզ, մանաւանդ, որ Խաղալէին շուտով պիտի մարդու տայ: Ուսօ-աղայի լամուկը՝ Ըւզկօն «դէլ է՝» տալիս (զառանցումէ) նրա համար, և Աւդուաման-աղան խոստացել է կատարել այդ լամուկի փախադը:

—Ինչպէս, Խաղալէն էլ խօսք է տուել կատարելու հօր կամքը և այդ չարագործին կին դառնալու,—յուս-սահատ ձայնով հարցրեց Սահրատը:

—Ասում են, տուել է,—պատասխանեցին ներկայ եղողներից շատերը:

—Ափս՛ոս Խաղալէն,—կրկնեց Սեփանիկը:

Այդ ժամին բոլորի ուշադրութիւնը գրաւեց մի ձայն, որը իր բարձրադոշ և լիահնչիւն ելեէջերով մի ինքնուրոյն թափով, թնդացնելով օդը, անցնում, գնում էր հեռու՝ շատ հեռու և ամեն տեղ խանդարում էր տիրող գերեզմանային լուռութիւնը: Ներկայ եղողները դադարեցին խօսելուց և սկսեցին ականջ դնել այդ ձայնին, որ քանի գնում էր, հեռանում էր: Եւ նրանք հազիւ կարողացան ըմբռնել նրա այս մի քանի բառերը:

—1. Սուրս ժանգոտած՝	—3. Քեզ եմ աղերսում
էլ չեմ ես մորթում.	Ով մարալ-ջէյրան.
Թշնամին ցամքած՝	Քեզ պիտ պաղատեմ

էլ չէ հառաչում:

— 2. Ես եմ հառաչում

Դառնութեամբ լցուած,

Բուն սիրոյ երկրում

Վշտերով խոցուած:

Ու լինիմ հէյրան:

— 4. Թէ դու ինձ սիրես,

Սուրս կփայլի,

Արիւն կվազի,

Ճամբայ կբացուի:

— Ըռկօն է, էլի սոված գայլի պէս գնում է
թափառելու Աւդաման-աղայի օբայի կողմերը, — ասաց
Շէյխը:

Սահրատը ոչինչ չխօսեց, միայն նրա գունաթափ
դէմքը այդ ժամին արտայայտում էր և զայրոյթ, և
զղուանք, և նախանձ և անհուն վրէժխնդրութիւն: Նա
ոտքի կանգնեց, հրաժեշտ տուեց բոլորին և գուրս
եկաւ վրանից, առարկելով, որ գնում է տեսնուելու
միւս օբաների մեծամեծների հետ:

IX

Դօդա-Սարի լանջերում հանդարտ մշտում էր Աւ-
դաման-աղայի օբան, ուր ձայն-ծպտուն վաղուց էր
դադարել: Տիրող աղջամուղջը գերեզմանական լռու-
թեան հետ ասես խօսքերը մէկ արած՝ աւելի ահարկու
կերպարանք էին տալիս տիեզերքի այդ խորախորհուրդ-
պահուն: Մերթ ընդ մերթ աղալներում նստոտած
ոչխարներն էին միայն իրանց անընդհատ որոճով խան-
դարում այդ ահաւոր ըռպէն, որոնք, փնչալով և ամուր
սեղմելով իրանց գլուխները կողքերին, դարձեալ շարու-
նակում էին իրանց անվերջ որոճը: Նրանցից ոչ հեռու,
պատի տակին, հովիւն էր իր շների հետ կծկուել «կու-
լապը» գլխին:

Ամեն չար ու բարին յանձնելով իր հաւատարիմ
ընկերներին, նա իր անուշադիր նինջով առաւել ևս
խորհրդաւոր էր դարձնում այդ վայրկեանը: Շները,
թւում էր գիտէին այդ, նրանք խորին ունկնդրու-
թեամբ ուշքի էին առնում այստեղ այնտեղ լսուող ա-

մեն թոյլ չշուկն անգամ և գլուխները բարձրացնում, ոտքի կանգնում, ապա վերստին նստում էին հսկուկ կողքին, գլուխները մեկնելով առաջին թաթերի վրայ

Յանկարծ այդ ժամին մօտակայ բլրակի ժայռաշատ կատարից մի քանի անգամ սլքալի կրկնուէց մի ինչ-որ կատուի մլառոց: Ծները ոտքի թռան: Սակայն շուտով վերադարձան, չգտնելով իրանց անդորրութիւնը խանդարող այդ չարաճճի գազանին: Անցաւ մի քանի րոպէ: Ամեն ինչ դարձեալ լռութեան գիրկն ընկաւ: Այդ ժամին Ազոգաման-աղայի կանանց բաժնից գիշերային շրջիկ ոգիների նման խորին զգուշութեամբ դուրս եկաւ մի ստուեր: Նա նոյնպիսի զգուշութեամբ և չափաւոր քայլերով անցաւ հսկուկի մօտով: Ծները ուշադրութիւն չդարձրին նրա վրայ: Նա անցաւ նրանց մօտով և երբ դուրս եկաւ վրանների շարքերից, փութացրեց իր վստահելի քայլերը դէպի մօտակայ բլրակը: Դեռ չհասած բլրակի կատարին, այնտեղ ընկած ժայռի ետեւից դուրս թռաւ մի ուրիշը և հագէզմայլ իղձերով բռնուած՝ վայրկենապէս իր գիրկն առաւ եկողին: Վերջինս մի արտասովոր ցնցում զգաց իր ամբողջ մարմնով, երբէք նրան այդպէս լռութեամբ չէին գրկել: Սակայն նո չկորցրեց իրան, այլ դառնալով դէպի իրան գրկողը նկատեց:

— Մահրատ, այդ ինչ է պատահել քեզ, ոչ խօսում եմ, ոչ էլ առաջուկայ նման բաներ ես հարցնում ինձանից:

— Խաղալէ-ջանէ, դու Սահրատի մօտին չես, դու Ըռզգօի գրկումն ես, և այնտեղ էլ քո տեղը կլինի յաւիտեան...

— Ըռկօի... չչմածի նման ընդհատեց նրան Խաղալէն, աշխատելով դուրս պրծնել նրա գրկից:

— Ըարէ, *) Ըռզկօի, — ես վաղուց էի հետեւում

*) Այս:

քո ու էն «սայ-պսան» *) ֆլայի (Սահրատի) արար-
մունքներին: Էսօր էլ ես եմ նրա դերը կատարում, որ
զգուշացնեմ քեզ:

Խաղալէն դուրս պրծաւ նրա դրկից և հարցրեց:

— Ինչպէս զգուշացնես:

— Սին, որ դու վերջ տաս էդ ամօթաբեր վար-
մունքիդ և լաւ հասկանաս, որ դու իմ հարսնացուն
ես: Ես սրանից յետոյ մէկ էլ էն շուն ֆլային քեզ
հետ տեսնելու լինեմ, ձեզ շան սատակ կանեմ, կամ
կխայտառակեմ ու նաղարա-զուռնայ կածեմ ձեր էտ
արարքի մասին:

— Շատ մեծ խալաթ կանես, դու ո՞վ ես, ես զգուշ
եմ քեզանից:

— Հօրդ ականատես կանեմ քո խայտառակութիւն-
ներիդ:

— Ինչ ուզում ես, արն. բայց լաւ գիտցիր, որ հա-
ղտր թիբայ կլինեմ և մէկը քեզ նման նամարդին զսմաթ
չեմ անի:

— Չես անի:

— Չեմ անի երբէք. դու արժանի չես դրան:

— Իսկ էն շուն ֆլան արժանի է:

— Նա, ինչպէս տղամարդ, ինչպէս իգիւղ, մի հատիկ
է, և քեզ նմանները նրա «զուլը» կլինին: Բացի այդ ես
երբէք ուշքի չեմ առնում, որ նա ֆլայ է: Մարդիկ նախ
քան ֆլայ, կուրմանջ, թուրք, ասորի լինելը՝ մարդ են,
մի հօրից և մի մօրից սերուած: Իսկ զանազան ազգու-
թիւնների բաժանումը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մարդկու-
թեան ցեղի դասակարգեր, որոնց իւրաքանչիւրի մէջ
կան և կարող են լինել քեզ պէս լըբեր և Սահրատի
պէս իգիղներ:

— Տօ, ղիզէ, անզգամ, դու գլուխդ կորցրել ես:

— Ես գլուխս չեմ կորցրել. ես ուղիղն եմ ասում:

*) Շանորդի:

Մահրատը երբէք քեզ պէս գաղտագողի չէր հետեւիլ
ուրիշների այցելութիւններին և երբէք չէր ջանալ քո
մոգոնած զղուելի տեսութիւններով դրաւել խալխի
աղջիկների սրտերը. ես միամիտ չեմ: Միամիտներին
կարող է գարմացնել քո այդ խաղը, իսկ ինձ ոչ. ես
գարշանքով եմ նայում քո ստոր խաղերի վրայ:

—Տօ՛, անզգամ, լաւ է, վատ է իմ խաղը, ձեր
հնարածն է:

—Մերն է, որին թելագրել են մեր սրտերը: Բայց
դու, գարշելի կուռօ, ուղում ես գողանալ ուրիշի սիրտը:
Դա յիմարութիւն է. աշխարհում ամեն բան կարելի է
գողանալ, ամեն բան կարելի է խլել անհատից, բայց
սիրտը՝ ոչ: Այնտեղ մարդկային ոչինչ չկայ: Ինչ որ
Խուզէն բաշխել է իր ստեղծած մարդին, այնտեղ է
նա ամփոփուած և նրա այս ու այն ուղղութիւնը,
բռնած ընթացքը շնի մի ինքնուրոյն ոյժ, որը յաճախ
չի ենթարկուում անհատի կամքին: Ուրեմն դու, անխելք
կուռօ, մի գարմացիր, որ մի քրդուհի անհուն սիրոյ
գերագոյն ջերմութեամբ սիրում է մի ֆլայի: Սրտում
բուն դրած այս ու այն զգացմունքը այնպիսի ժամանակ
անսասան սառնասրտութեամբ խորտակում է նման
սկանեշները և միանում է իր ընտրած, իր փայփայած
առարկայի հետ: Խեղճ Մահրատը առիթ չէ տուել. ես
եմ գտել նրան. և ես առանց նրան ապրողը չեմ:

—Օ՛, մի քիչ էլ անցնի, դու քէշիչից էլ լաւ բարոյ
կտաս:

—Կոյր, ես խալիֆայի մօտ եմ ուսել, և այդ դար-
ձեալ նրա սիրոյ համար:

—Ուրեմն ես ոչինչ եմ:

—Իմ աչքում ոչնչից էլ ստոր:

Այս ասելով՝ Խաղալէն ուղեց հեռանալ, սակայն
նոր նկատեց, որ Ըզզօն ամուր բռնել էր նրա փէշե-
րից և թոյլ չէր տալիս:

—Ես քեզ էդպէս հեշտութեամբ չեմ թողնիլ, և,

Եթէ դու չղջաս, գուցէ բոլորովին չթողնեմ: Դու ընկել ես իմ Թակարդը, հեշտութեամբ չես պրծնիր:

— Թո՛ղ, ասում եմ, եթէ ոչ ստիպուած կլինեմ օգնութիւն գոչելու:

— Եթէ խեղագարուած ես, գոչիր, ես ամեն բան կպատմեմ:

— Ստոր արարած, էգպիսո՛վ ես ուզում ինձ տիրանալ:

— Այո, և հէնց այս գիշեր, այս բոպէիս, որից յետոյ դու կսթափուես:

Այս ասելով Ընդգօն գաղանային հակումներով բռնուած՝ գրկեց նրան և աշխատում էր գետին տապալել: Վայրենի կիրքը իր անսանձ կատաղութեամբ ուժգին բորբոքուել էր նրա մէջ և աշխատում էր, ինչ գրնով էլ որ լինի, յագուրդ տալ իր կատաղութեանը: Այսպիսի բոպէներին լռում է ինքնազգացումը, լռում է կամքը, լռում է գիտակցութիւնը, և այդ բոլորը տեղի են տալիս մի վայրագ, մի մոլեգին, մի կատաղի կրակի, որը որքան խոչընդոտներ է տեսնում իր շուրջը, այնքան առաւել բորբոքւում է և հռելի չափեր ստանում, և միայն ոյժն է, որ հակառակ կողմից բաց է անում նրա գիտակցութեան աչքերը: Սակայն թշուառ Խաղալէն այնքան ոյժ չունէր գիմաղբելու նրան. նա հետզհետէ թուլանում էր և հազիւ էր կարողանում իրան ոտքերի վրայ պահել ու մաքառել իր անողորմ ախոյեանի դէմ: Վերջապէս, բնութիւնը տարաւ յաղթանակը՝ աւելի թոյլը, գոյութեան կռուի այդ միշտ յաղթուած անբախտը, որ այդ բոպէին Խաղալէն էր, գետին գլորուեց: Ծանր հառաչանքը թնդացրեց գիշերային այդ խորհրդաւոր լռութիւնը, և մի բոպէ ևս, գուցէ այդ թշուառ զոհը կուլ գնար իր ախոյեանի գաղանային առօրինակ լի տենչանքին, բայց յանկարծ մի ուժեղ հարուած իջաւ Ընդգօնի գագաթին. հարուածը կրկնուեց, և բոպէ առաջ բռնկուած կատաղի կրակը ընդմիշտ մաքեց Ընդգօնի կրծքում:

Խաղալէն քրդուհիներին յատուկ ճարակութեամբ օտքի թուաւ և կամենում էր փախչել դէպի օբան, բայց իսկոյն նրան բռնեց իր փրկիչը, որը դառնութեամբ լցուած՝ զայրոյթի մի առանձնակի շեշտով հարցրեց.

— Բացատրութիւն եմ պահանջում, որից յետոյ բեզ էլ նրա հետ էն աշխարհը պիտի ուղարկեմ:

— Վրդովուելու կարիք չկայ, Սահրատ ջան, Խաղալէն հաւատարիմ է բեզ և հաւատարիմ էլ կմտնի գերեզման: Մենք լեռների զաւակներ ենք: Լեռները խոնարհուել, թեքուել չգիտեն, նրանք միշտ ուղիղ են, միշտ ցցուած են պահում իրանց կատարները. նրանք օրօրուիլ չգիտեն քամիների, փոթորիկների առաջ, բայց չպէտքէ ապարդիւն տանջուել, յուսահատուել, երբ նրանք ակամայ իրանց գլուխները թաղում են մշուշների մէջ. որպէսզի աւելի լաւ գնահատել կարողանան լոյսի, արեգակի արժէքը:

— Ոչինչ չեմ հասկանում. ուրեմն դու ակամայ ես այստեղ եկել:

— Իհարկէ:

— Ինչպէս:

— Ինչպէս... այդ ստորը հետամուտ է եղել մեր տեսութիւններին, իմացել է մեր ազդանշանը, որով և ինձ էսգիշեր էստեղ բերեց: Լսելով մեր սովորական ազդանշանի ձայնը, ես զգուշութեամբ այստեղ եմ աճապարում և փոխանակ բեզ տեսնելու, սրա ճանկն եմ ընկնում: Բայց լաւ էր դու, իմ աննման, շուտ վրայ հասար: Այս ասելով, նա փարուեց Սահրատի պարանոցով և երախտագիտութեան գոհունակութեամբ լցուած՝ համբուրեց նրա երկու թուշը:

— Ահա, էս էլ քո նեղութեան փոխարէն. բայց ի՞նչ անենք էս շան հետ:

— Խաղալէ-ջանէ, Սահրատը շատ է թաղել անիրաւութիւններ, կթաղէ և սրան:

ԼԵՒՈՆ ԽԱՆԶԱԴԷ

(Կը շարունակուի)

ԽԱՐԵՐԱՅ...

Maurice Level

Անսահման ծովը ննջում էր երեկոյեան հանգստի ծոցում։ Արևը իջնում էր դեպի հորիզոն։ Լուռ ու անձայն սուրալով, մեծ-մեծ թռչունները դիմում էին, փախչում դեպի մօտաւոր բաց ծովը, և ծովափը,—վրայից հազիւ սահող—անցնող ալիքների փափուկ, թացիկ փաղաքշանքներից գուրգուրուն աւազուտ ծովափը, պարզել, տարածել էր իւր կողերը՝ համբոյրների տակ նիրհող, մրափուն կնոջ նման։

Ծովափի մօտ եղած բարձր, ցից ժայռերի՝ խարակների կատարին, ինձ մօտ, կանգնած էր մի պառաւ կին, անշարժ, ձեռնամած։ Խոտերն ու բոյսերը կռացնող պաղ քամին, նորա շրջագգեստը պինդ կպցրել էր ծնկներին և ալեխառն մազերի փնջերը տանում-բերում, ցրւում ու կպցնում էր նորա դէմքին։ Եւ այդ դէմքը՝ աւեր ու տակն ու վրայ եղած, շրթունքները դողդոջուն, աչքերը տխուր։ մաշուած, և մինչ այն աստիճան խոր գնացած իրենց խորշերի մէջ, որ կարծես նորա սրտի խորքն էին ուզում թափանցել...

Եւ, յանկարծ, վերջալոյսի այդ ժամը, որ մի ընդհատ առաջ այնքան ժպտուն ու սքանչելի էր թւում ինձ, աչքիս տխուր ու ամայի երևեցաւ, կարծես թէ, նուազուն երկնքի տակ, այդ անտարբեր և երազող պառաւ կինը, իւր գլխի սպիտակ, սևով եզերուն, ծածկոցի ծալքերի մէջ բերել ու սփռել էր այդտեղ, իջնող գիշերուայ առաջ դուրս կանչած բոլոր սուգն ու տըրտմութիւնները... Արևը բոլորովին մայր մտաւ, անհետացաւ։ Ծովափի եզերագծի վերայ գտնուող բոլոր փարոսները վառւում էին հետզհետէ, նոցա լոյսը, կարծես, հալածում էր աստղերը, աւելում, մաքրում ծովի երեսը, ալիքների կատարներին մի վաղանցուկ սարսուռ դրոշմում... Երեկոյեան ժամեր-գութեան զանգակի ձայնը հնչեց։

Բրետանի զանգակները մի ինքնուրոյն, օտարոտի հնչիւն

ունին: Կարծես այդ հնչիւնները շտապում են կաշի, անցնել կտուրների վրայից, ծառերի ճիւղերի միջից, որպէսզի աւելի լաւ տարածուին, աւելի աճեն ու մեծանան, երկարեն ու ձգուին, և յետոյ գնան ու կորչեն, միտեն հեռում, հեռու հեռու ալիքների կատարներին ու ձողերի վերայ, փոխարկուելով, համարեա, մի մարդկային ձայնի, որ շտապում է դէպի բաց-ծովը, փարոսների լուսավառ հայեացքների մէջ ծրարուած, ուշը մնացած կամ կորած ձկնորսներին համեմուտ ու միանալու միտումով:

Պառաւր մի քայլ արեց և կանգնեց ափին այնքան մօտիկ, որ իւր փայտէ սանդալի տակ հողը մի քիչ յետ գնաց և գլորուեց ժայռից-ժայռ, դէպի վար: Նորա թւից բռնեցի և պահեցի:

— Զգոյշ եղէք, մայրիկ: Վայր կը գլորուիք...

Եւ նա շնչաց:

— Ահ... այժմ...

— Պէտք է տուն դառնալ, ահա քամին բարձրանում է: Այս գիշեր ցուրտ պիտի անի:

Գլուխը բարձրացրեց և երկու անգամ կրկնեց ասածս:

— Ցուրտ պիտի անի այս գիշեր, շատ ցուրտ...

Բայց նա չ'շարժուեցաւ իւր տեղից: Նկատեցի միայն, որ արտասուքի մի կաթիլ փայլեց իւր աչքերում: Կարծելով, որ ըմբռնում ևս նորան յուզող ներքին մտքերը, հարցրի.

— Նաւակի էք սպասում...

— Ոչ... Ոչնչի չեմ սպասում... Նայում եմ միայն...

Մայր մտնող արևի վերջին հրհրատող բոցերի միջից սահում էր մի առագաստանաւ: Բոսոր ցոլքերը դեռ ևս վէտ-վէտ էին ներկում ալիքները և լուսինը բարձրանում էր ամպերի միջից: Այդ նոր իջնող, մատաղ գիշերը մի սքանչանք էր: Ես նորից սկսեցի.

— Սիրում էք ծովը... Հրաշալի է նա, սիրուն...

Իւր աւեր դարձած դէմքը շրջեց դէպի ինձ և խոժոռ աչքերով, կնճոռոտ ճակատով, դժգոհ փնփնթաց.

— Ոչ, նա սիրո՞ւն չէ: Ոչ, չեմ սիրում այդ ծովը, այդ ցած անպիտանին, այդ վատշուէր սինլըորին...

Եւ, յանկարծ, բարկացկոտ և ձեռքի համարձակ շարժումով, շարունակեց.

— Դուք քաղաքացիներդ, դուք երկիւղ ունիք միայն ցած կանանցից: Նոքա են, որ խլում են ձեր զաւակներին, որ գողանում են նոցա ձեր ձեռքից: Իսկ մեզանում գողը, ցած,

անառակ կինը, նա է... Դիտեցէք նորան, իւր հեղ, խաղաղ կերպարանքով... Տեսէք նորան... Եւ ահա այդ զէմք ու կերպարանքով է, որ խլում է մեզանից մեր զաւակներին: Աշխարհ հնք բերում, մեծացնում նոցա, պահում-պահպանում, դաստիարակում և նորա փաղաքշանքների գգուանքի տակ նոքա մոռանում են ամեն ինչ... Իւր զաւակը, իւր արիւնը իւր կշտին պահելու համար մարդ ուզում է նոցա արհեստաւոր երկրագործ դարձնել... Բայց չէ: Նոքա պէտք են նորան: Նոքա ձկնորս են դառնում: Եւ դա՛ նոցա արեան մէջն է...

Ես էլ եմ աշխարհ եկել այստեղ, այս գիւղի մէջ և այն օրից, երբ կարողացել եմ մտածել և հասկանալ, ես միայն շուրջս սուգ ու տրտմութիւն եմ տեսել:

Նախ,—հայրս էր: Մի երեկոյ, մի հրաշալի երեկոյ՝ նա մեկնեց. գիշերը, մի զարհուրելի փոթորիկ բարձրացաւ... ոչ ոք չէր նախատեսել այդ հանգամանքը, նոյն իսկ նաւաստիներից և ոչ մէկը... Նորանից յետոյ, եղբայրներս... իւրաքանչիւր տարի, ամեն եղանակի մեր սեղանը աւելի ու աւելի էր փոքրանում... Մէկ-մէկ, գնում էին ամենքը, պակասում էին... Ցանցերը չորացան արևի տակ, բամու առաջ՝ կախուած դռներից: Նաւակը բորբոսնեց ու փթեց իւր կառանի վերայ: Թշուառութիւնը վրայ կոխեց, տիրեց: Պէտք էր աւազուտ ծովափն իջնել, որսալ խեցգետին, կարիդոս..., ի՞նչ կը կամենայիք, որ անէինք: Ուրիշ արհեստ խօմ չգիտենք... Այդպիսով, տղամարդիկը վերջանալուց յետոյ, կանայքը պիտի ողորմութիւն խնդրէին ծովից... ինչ որ ամբողջ օրը, կողովը կռնակին, փոքրիկ ցանցը ձեռքին, որսալ կարող են, դա, կարծես մի ողորմութիւն է, որ այդ ցած սրիկան շալտում է խեղճ ու կրակ աղբատին:

Սակայն, մարդ օրը լաց ու սուգով անցնելով, վերջ ի վերջոյ սովոր է դառնում և դորան: Այնքան մահ ու սուգ ենք կրել, մէկ մէկու յետից, որ չենք էլ նկատում մեր գլխի սևը և չենք էլ մտածում ազատուել դորանից... Եւ յետոյ ինքդ էլ ամուսնանում ես մի նաւավարի, կամ նաւաստու հետ, ինչպէս և միւսները...

Սկզբում, կարծեցի, որ ղժբախտութիւնը չքացել է իմ կեանքի ճանապարհից: Բայց նա կ'մոռնայ իսկի... Մէկը միւսի յետից՝ կորցրի իմ չորս որդիս: Իմ գլխի տէր, տան տղամարդն էր մնում միայն: Դա մի իսկական ծովի զաւակ էր, մի հուժկու, ահեղի նաւավար: Ամեն ինչ տեսել, անցել էր,—և՛ փոթորիկ, և՛ ալեկոծութիւններ և ծովը՝ իւր լայնք

ու երկայնքով, որը նորան շարունակ ոտքի վրայ ամուր կանգնած տեսնելով, կարծես, վախենում էր այդ մարդուց...

Վերջին անգամ ծով դուրս եկաւ բրաձուկ որսողների հետ, որ գնում են մինչև Տէրր-Նեով, այդ ձուկը որսալու համար:

Այնտեղ, մնում են ամիսներով, օր ու գիշեր, անձրևի, ձիւնի ու քամու տակ, և ծովից գրոհ տուող ալիքները, տաշեղի կտորների կամ փետուրների պէս են սրբում, տանում մարդկանց: Այդ անգամ սաստիկ անհանգիստ էի և երբ վերադարձի ժամանակը մօտեցաւ, սիրտս մի ահ ու երկիւղ պաշարեց,— խօս գիտես ահիկն է տարել մահիկը,— մի երկիւղ որ ինքս էլ չէի կարողանում բացատրել:

Յունիսի օրերից մէկի առաւօտն էր, որ վերադարձանք. մի անուշ, արև օր, նաւերը լիքը բրաձուկով: Մարդս «Ժան-Մարի»-ի վրայ էր, և «Ժան-Մարի» նաւահանգիստ մտաւ ամենից վերջը: Իսկոյն սիրտս մի ինչ որ անհանգստութեան լոյդ պատեց: Եթէ մարդս այնտեղ էր, ապա իւր նաւը ամենից շուտ պիտի կառանի կապուէր: Եւ հէնց որ առաջին նաւաստիներն սփ ելան, կանչեցի:

— Մարդս... Ո՛ւր է մարդս...

— Գալիս է, ասաց նաւի փոքրաւորը: Համբերեցէք մի քիչ...

Սրտիցս, կարծես, մի ժեռ քար վերցրին: Կարծում էի... Վերջապէս տեսայ նորան, որ առաջանում էր նաւի-յարկի վրայով, յինուած ընկերներից երկուսին: Եւ յառաջանում էր շատ ամուր քայլուածքով: Եւ երբ որ բոլորովին մօտեցաւ, ձայն տուի նորան: Կանգ առաւ և գլուխը սկսեց աջ ու ձախ դարձնել...

— Դ՞ու ես, ա՛յ կնիկ... Ո՛ւր ես, որտե՛ղ ես...

Ա՛, այդ ձայնը... Դեռ ևս հնչում է այդ ձայնը ականջիս մէջ: Բայց դորանից աւելի իւր դէմքն է պատկերացած աչքիս առաջ, իւր դէմքը. իւր անշարժ, սպիտակ մորուսով պատած դէմքը, այնքան սպիտակ, որ իւր արեառ, սևացած մորթու վրայ բիծ էր կազմում,— և իւր աչքերը, իւր խեղճ աչքերը՝ առանց արտահանունքի և յօնքերի, իւր մեռած, այրուած, հանգած աչքերը... Քամին, մառախուղը, ծովի ջուրը կարմրատակել էին տուել: Եւ երբ ինքն իրեն գրկիս մէջ զգաց, դողդողուն ձեռքերն այտերիս վրայ դրեց և սկսեց լալ ու ասել:

— Կո՛յր եմ, կո՛յր... եմ, խեղճ պառաւ...

Երբէք չէք տեսել այդ տեսարանը, պարոն, թէ ի՞նչպէս

է լալիս կոյրը... Յոյս ունէի, որ հոգածութեան շնորհիւ աչքեր-
լոյսը նորից կը գտնէ: Բայց աւա՛ղ: Օրեր, շաբաթներ, ամիս-
ներ էին անցնում և ոչ մի փոփոխութիւն: Այլ ևս չէր գուրս
գալիս տնից: Ամբողջ օրը նստած էր մնում դռան առաջ և
ականջ դնում ժայռերի մէջ գոյացող ծովի ալիքների աղմուկ,
ժխորին: Գիշերները, շատ անգամ, զարթեցնում էր ինձ և
առում:

— Երազումս տեսայ, որ տեսնում էի...

Որովհետեւ, եթէ երբեմնակի ընդհատում էր իւր սակաւա-
խօս վիճակը, այդ էլ նորա համար, որ խօսէր իւր աչքերի,
իւր խոր գնացած, դատարկուած աչքերի մասին... Ոչնչով
չէր հետաքրքրւում, կեանքը, կարծես, մեռել էր նորա հա-
մար, ինչ հոգան էր, թէ ի՞նչ է անցնում-դառնում... Հետը,
այնտեղից բերած մի .քիչ զրամը հալւում սպառւում էր և
երբ վրայ հասաւ վատ եղանակը, մենք այլ ևս ոչինչ չու-
նէինք:

Նա, որ մի ժամանակ այնքան հոգատար, նախատեսող
բնաւորութեան տէր էր, այժմ բոլորովին անտարբեր էր դար-
ձել, մոռացել էր կեանքը և ապրուստի հոգսերը:

Եւ ես, երկիւղ կրելով, որ չլինի թէ աւելի վշտացնեմ և
բարկացնեմ, ես էլ չէի համարձակւում ոչինչ ասել:

Բայց և այնպէս, քանի որ պէտք էր ապրել, — այնպէս
չէ, — կամաց-կամաց, մէկ-մէկ ծախեցի տան մէջ եղած. չեղածը,
կահ կարասին, ամենը, ամենը, մինչև իսկ այն հնութեան յի-
շատակ իրերը, որ ժողանգութիւն էինք ստացել մեր պապե-
րից, իրեր որ մարդ սիրում է միշտ աչքի առաջն ունենալ և
որ ձեզ յիշեցնում է իրենց հետ կապուած այնքան քաղցր յի-
շողութիւններ... Ամենը գնաց, ամենը, — կամաց-կամաց, մէկ-
մէկ. բոլորը, — վերմակներ, սպիտակեղէն, ցանցեր, մանր թո-
ռեր, ուռկաններ, նաւահանգստի թմբին ծփացող նաւակը, և
ժամանակը ցոյց տուող մեր ժամացոյցը, պատից կախ այն ժա-
մացոյցը, որի ձայնը դեռ շատ փոքր հասակից էի լսել և որի
ձայնը, այժմ, գիշերները աշխատում եմ մտաբերել:

Այդ բտնը, նա համարեա թէ նկատեց: Որովհետեւ մի ան-
գամ, երբ նորա քունը չէր տանում, հարցրեց.

— Ձլինի՞ թէ այժմ խուլ էլ եմ դարձել: Ահա այժմ այլ
ևս չեմ լսում ժամացոյցի ձայնը...

— Փչացել է, պատասխանեցի: Նորոգելու եմ տարել...

— Լաւ, ասաց նա: Եւ սկսեց նորից իւր աչքերի մասին
խօսել: Եթէ կարողանայի գտնէ մի ժամ միայն տեսնել, ինչքան

լաւ բան կլինէր մի չորս կողմս նայէի, տեսնէի: Ամեն բանի տեղը շատ լաւ յիշում եմ: Այ, այստեղ պահարանը և իւր պըսպղացող պղնձեղէնը: Այնտեղ՝ դաստապրիկը (buffet) և անագէ վաղեմի օրերի պնակները: Ժամացոյցը: Վառարանը իւր երկաթներով... Պատերէն երկարութեամբ փռած շիկագոյն թիւերից հիւսած ուղեանները, իսկ այնտեղ, նաւահանգստում իմ սիրուն նաւակս, Անտուանետը, իւր հողմակալ առագաստներով և ամուր թիւերով:

Ես չէի կարողանում լսել նորան. մարմինս դողում էր: Եւ այնպէս վատ էի զգում ինքս ինձ: Քիչ էր մնում, որ բերանս բանայի ու ասէի.

«Այդ բոլորից և ոչ մէկն այժմ գոյութիւն չունի, չկայ իմ խեղճ ծերուկ»:

Բայց ի՞նչ օգուտ դորանից... Որովհետեւ Աստուած զրկել էր նորան աչքի լոյսից, աւելի լաւ չէ՞ր, որ երբէք ոչինչ էլ չիմանար: Այդպիսով յետոյ, շատ յետոյ, նա կերթար... առանց ոչնչի մասին իսկ կասկած ունենալու:

Պառաւը լռեց և մի խոր հառաչ արձակեց. «Ա՛, բարեսիրտ մարդիկ»...

—Շատ լաւ, շատ լաւ, ասացի նորան, յուսահատուել պէտք չէ... Ասացէք ինձ ձեր անունը, ես կհոգամ ձեր մասին և դուք կարող կը լինիք ապրել առանց դժուարութեան և մեծ նեղութիւնների: Յամենայն դէպս առէք սա:

Մեկնած ձեռքս հրեց.

—Դուք շատ բարի էք, պարոն, բայց, եթէ նոյն իսկ դորանից շատ ու շատ ունենալի, կարող կլինեմ արդեօք ամեն կողմ ցրուած իրեղէններս նորից ժողովել... Որովհետեւ այժմ ես... այլ ևս չեմ կարող ստել, խաբել... Պրծած է... իմ պատիժս է... Ահ, ես դեռ ձեզ չեմ պատմել ամենից սոսկալին... Այս առաւօտ, բժիշկը եկաւ... և երբ դիտեց իւր աչքերը, ինձ մի կողմ բաշեց և ասաց.

—Գիտէ՞ք, կարող է պատահել, որ նա աչքի լոյսը գտնէ:

Սկիզբը, այդ լուրը ինձ ուրախացրեց, անչափ ուրախացրեց, մինչ այն աստիճան, որ քիչ մնաց ուշքս գնար և յետոյ, սխանգամից, մտքովս անցաւ իմ խեղճ մարդը, դատարկուած տնով, մերկ պատերով. իմ խեղճ մարդս, որ իզուր կ'որոնէր ծնողներից յիշատակ մնացած իրերը, որ դուրս կը վազէր և չէր գտնիլ այլ ևս իւր նաւակը... Երևակայեցի իւր անհուն վիշտը, զայրոյթը. իւր խեղճ աչքերը, որ միայն երկնք, անվերջ և սուաւել սաստիկ արցունք թափելու համար

պիտի բացուէին. այն հայեացքը, որ միշտ վրաս մեխուած պիտի գլխայի, այն մտածածունքը, որ անշուշտ գամուած պիտի մնար իւր մտքում, թէ այդ բոլորը ծախձխոտել եւ միայն իմ ծուլութեան պատճառով... Եւ դեռ ո՞վ գիտէ ինչեր... Օ՛, ոչ, չեմ կարող... Չեմ կամենում... Սովորել էի լուռ, սրտիս խորքում տանջուել. հաշտուել էի՝ թէ կարող եմ խաբել մշտապէս և առանց որևէ վտանգի... Եւ այժմ, այլ ևս չեմ համարձակուում տուն դառնալ... Եւ եթէ նոյն իսկ այնքան դրամ ունենամ, որ կարողանայի գնել կահ-կարասիք և ամեն ինչ, բայց և այնպէս ոչնչով չէի կարող մոռացնել տալ նորան այն վաղեմի օրերի յիշատակ իրերը, որ ոչնչով չի գնւում և մարդ այնքան կապուած է լինում հետը... Ա՛, խեղճ ողորմելի կին, ինչո՞ւ պիտի քանդես արածդ... Եւ ի՞նչ կարող եմ ասել ինձ արդարացնելու համար, որ խաբել, ստել եմ ու խաբել...

Եւ սկսեց լալ, գլուխը ձեռքերի մէջ առած:

— Լաւ, լաւ, հանգստացէք, ասացի նորան... Մտածեցէք, որ ձեր ամուսինը բացի ձեզնից, ուրիշ ոչ ոք չունի... Ես ինքս կը խօսեմ նորա հետ... Եկէք ինձ հետ:

Աչքերը սրբեց:

— Է՛, շատ բարի: Վերադառնանք երկուսով...

Գիշերը բոլորովին մութ, խաւար էր: Իջնող ճանապարհն այնքան նեղ էր, որ ես պարտաւորուած էի առաջ անցնել: Եւ քայլելու ժամանակ շարունակում էի խօսել նորա հետ: Եւ նա ինձ պատասխանում էր ցած ձայնով. լսում էի և նորա հեծկոտոցը, որ երբեմն-երբեմն ընդհատում էր նորա խօսքերը: Մի առժամանակ, ճանապարհը այնքան վատացաւ և խաւարն այն աստիճան սաստկացաւ, որ հազիւ էի կարողանում քայլելու ուղղել: Եւ լռեցի:

Այդպիսով մենք յառաջացանք մի քանի վայրկեան: Յանկարծ, ինձ այնպէս թուաց, որ մօտիկ, ինձ շատ մօտիկ, մի ձայն մրմնջաց մի բառ միայն, — «խաբեւոր»: Եւ որ մանր խճերը, կարծես, ջարդուելու, փշրուելու պէս եղան, ներքև գլորուեցան. բայց ճիշտ հէնց այդ վայրկեանին, ստիպուած էի ամուր փաթաթուել մի ժայռի, որպէս զի վայր չ'գլորուէի ոտքիս տակ բացուած անդունդը, որի սարսափն ու երկիւղը խաւարի քողով պատեց միտքս...

Շուտով, կածանն աւելի լայնացաւ, և լուսինը լուսաւորեց ցից-ցից խարակները: Սրտիցս, կարծես, մի ծանր բեռ վերցնելու թեթևութիւն զգալով, մի խոր հառաչ արձակեցի և ասացի ծիծաղելով.

—Այ քեզ զբօսանք, որ առանց լապտերի չէի ուզենալ կատարել: Իսկ որ քարայծի ճանապարհ է... է՛, այս կողմն եկէք, իմ պատուական, քաջարի տիկին. այստեղ եկէք: Յենուեցէք վրաս...

Ոչ մի պատասխան, Գլուխս շրջեցի: Մէն-մէնակ էի: Ձայն տուի: Կանչեցի: Գոռացի: Վերագարձայ եկած կածանով... Ոչինչ... Ոչ մի բան, բացի հեռու, շատ հեռու վուռոյ բուռի չարագուշակ ձայնը... Այն ժամանակ մի քանի վայրկեան առաջ ականջիս հասած հեծկլտանքը, գիշերուայ խաւարի գրկում կէս-լսած, կէս-կռահած խօսքը, կածանի վերայ եղած խիճերի ջարդուելու և ցած գլորուելու խուլ ձայնը արագ անցան իմ յիշողութեան առաջ և ես մնացի սառած, քար-կտրած՝ կանգնած այնտեղ, երկամր, անվերջ, գլխաբաց, անշարժ:

Գիշերն անծայր, անթափանց և մեղմ էր. ակիքները գալիս զարկում էին, ծփծփում խարակների կողերին և աստղերի երեբուն ցոլքի տակ ովկիանոսը մի վիթխարի հեշտալի սարսուռով փռում, տարածում էր իւր անհուն ջրերը:

Թրգմ. Փր. Տ. Վ.

ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԻ ԶԵՄՔԻՆ ^{*)}

ԵՐՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Համբարձուածի առանձնասենեակը: Ձախ կողմի դուռը տանում է դէպի դահլիճը: Սենեակի մի անկիւնում գրասեղան իւր պարագաներով, որոնց մէջ նաև մեծ համրիչ: Սեղանի ետևում պատից կախած զանազան թղթեր՝ հաշիւներ, նամակներ, կըտրոններ առանձին-առանձին: Ճրպըր մութ լուսամտովով:

I ՏԵՍՏԱՐԱՆ

ԱԹԱՆԷՍ ԵՒ ԱՐՈՒՍԵԱԿ

Աթանէս (կամաց ներս մտնելով). Այստեղ չէ... Երևի դարձեալ կուշանայ... դիտմամբ: Ես բաւական խորամանկ մարդ եմ, բայց ինչպէս երևում է սա ինձնից շատ աւելի խորամանկ է: Եթէ ես սատանայի գլխարկ կարողը լինեմ, սա երևի գլխարկներ ու կօշիկներ կարողների կտպալառուն կլինի (նստում է մի անկիւնում):

Արուսեակ (կամաց ներս է մտնում). Այստեղ չէ. բայց ես արդէն անկարող եմ համբերել: Մի անգամ ընդ միշտ վերջ պէտք է դնել այս բոլորին: Երկու ծայրերից մէկը՝ կամ այնպէս, ինչպէս իմ միտքը, իմ խիղճը, իմ անհատականութիւնն են պահանջում և կամ... Ինձ թւում է, որ այս կամ-ի հետևանքը սոսկալի կլինի:

Աթանէս (անկիւնից). Ծիծեռնակա...

Արուսեակ (անկիւնն է նայում ու ցնցւում). Ո՛հ, երանի ներս չգայի:

Աթանէս (վեր է կենում ու մօտ գալիս). Այդ իմ քրոջ աղջկայ բերանիցն եմ լսում իւր քեռու հասցէին:

Արուսեակ (սառն). Այո:

^{*)} Տես «Լուսալ» № 4.

Աթանէս (յուզուած բայց սառն ձեւացնելով) Եւ առանց ամօթիւ
Արուսեակ (շեշտակի) Այո:

Աթանէս. Այլ ևս ինձնից չնեղանաս: Մարդ ամեն ան-
գամ բարի չի լինիլ, իսկ լեզուն՝ միշտ քաղցր:

Արուսեակ. Ձեր լեզուն քաղցրաթաթախ թոյն է, այսինքն
մի սոսկալի կեղծիք: Իսկ ինձ համար ատելի է ամեն մի կեղ-
ծիք: Ձեր բարութիւնը... Հարութիւնն է, այո, Հարութիւն: Ես
նոյն իսկ զգում եմ...

Աթանէս. Մի համարձակուիր այդ աստիճանի, թէ չէ...

Արուսեակ (ծաղրով). Խնդրեմ ոչինչ չխնայէք (զուրս է
գալիս):

II ՏԵՍԱՐԱՆ

ԱԹԱՆԷՍ (մենակ)

Աթանէս (Նրկար դէպի այն կողմը նայելուց յետոյ, որտեղից
զուրս էր եկել Արուսեակը) Զրթփրթալովդ ոչինչ չես շինիլ, յիմար
երեխայ (լսողնում է): Ես հանդիստ եմ խղճիս առաջ: Ես նրան
դժբաղդութիւն չեմ ցանկանում: Նա անշուշտ չգիտէ իւր եղ-
բոր վիճակը: Նա կարծում է, թէ Համբարձումը կարող է թէ
Աշոտին Մայրաքաղաքում պահել և թէ իրեն, առանց իմանա-
լու, որ շնորհիւ Աթանէսի նրանում էլ հալ չի մնացել: Թէև
ես էլ մի տեղի չհասայ, բայց ապրում եմ, ումնից և ուրտեղից
եմ յետ մնում: Երեկոյթից, ներկայացումից, կլուբից, խաղից*
Եւ ոչ մի տեղից և չեմ էլ կարող յետ մնալ: Եւ եթէ իմ այդ
յատկութեան պատճառովս քրոջս աղջկանը մի այնպիսի մար-
դու տամ, որից կարող եմ օգտուիլ, յանցանք գործած կը լի-
նեմ: Ամենևին: Նա երևի սիրում է այդ դատարկին, այն քաղ-
ցած արլակատացունին և ուսում առնելու պատրուակով ուզում
է հետը անցնել ու Մոսկուա գնալ: Բայց դրանից ի՞նչ շահ
Համբարձումին և ինձ: Ես ու իմ Աստուածը յանցանք չէ գոր-
ծածս, որ լաւ եմ սարքել: Այստեղից այստեղ, այստեղից այս-
տեղ (փոփոխակի ցոյց է տալիս մի գրպանից միւսը եւ ընդհակառակը):

III ՏԵՍԱՐԱՆ

ԱԹԱՆԷՍ ԵՒ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

Համբարձում (ներս է մտնում). Վաղճւց է եկել ես, քեռի:
Աթանէս. Նոր չէ գալս, բայց ենթադրելով որ գործով
ես ուշացել, սպասեցի:

Համբարձում. Ի՞նչ նոր լուր:

Աթանէս (մօտենում է կամաց). Ամեն բան լաւ է գնում: Ես նրան նկարագրեցի քո դրութիւնը և ներկայացրի օրիորդին ամենավաղ գոյներով: Բայց հին հարուստի տղայ է, օջախի որդի, անպատուաբեր է համարում առանց օժիտի աղջիկ առնել:

Համբարձում. Ա՛յդ է լաւը: Եւ մեզ համար անպատուաբեր չէ՞ օժիտով աղջիկ տալը: Ինչո՞ւ նրան չասացիր, որ մեր աղջիկը արատաւոր աղջիկ չէ:

Աթանէս. Դու քեռուդ չե՞ս ճանաչում ինչ է: Բաս չասացի՞ր և տաան էլ չիղած տեղից չաւելացրի՞:

Համբարձում. Յետո՞յ: Դու ուղղակի ասէիր, որ մենք օժիտով մարդու տալու աղջիկ չունենք:

Աթանէս. Դէ սպասիր է՛, հէր օխնած: Մերը չմենի քո քեռու, այնպէս սարքեց բանը, որ *моё пожеланіе*: Ասացի, որ քրոջս ընտանիքի համար անպատուաբեր բան է պաշտօնապէս օժիտ տալ, բայց, ասացի, նա իւր բաժինն ունի հօրից սահմանուած, ուստի, ասացի, խորհուրդ եմ տալիս օժիտի մասին խօսք չբանալ:

Համբարձում. Լաւ բան չես արել, քեռի: Ես վախենում եմ նոյն իսկ, որ պսակի երեկոյեան անպատեհութիւններ ու թիւրիմացութիւններ կպատահեն և մենք կխայտառակուենք ու ստիպուած կլինենք... բարձրագոյն կրթութիւն ստացած մարդիկ այդպիսի միջոցների դիմել են, ուր մնաց նա... Այլ կերպով պիտի վարուած լինէիր, քեռի:

Աթանէս. Դու նրան ամենեւին մի ճանաչիր: Ես գիտեմ: Բոլոր պատասխանատուութիւնը վրաս ձգիր. և դու հանգիստ տեղդ նստիր: Իսկ այժմ մարդ ուղարկիր նրա ետեից և կանչել տուր իմ կողմից: Գուցէ յաջողուի նոյն իսկ առանց օժիտի գլխին կապել:

Համբարձում. Ո՞ւմ ուղարկենք:

Աթանէս. Գործակատարիդ:

Համբարձում. Հա, լաւ ասացիր, նա հէնց դրսում սպասում է ինձ: (Կանչում է) Պետրոս, Պետրոս (նիստ է մտնում գործակատարը):

IV ՏԵՍԱՐԱՆ

ՆՈՅՆԵՐԸ, ԳՈՐԾԱԿԱՏԱՐ ԵՒ ՅԵՏՈՅ ԱՆՆԱ

Գործակատար (կորուկ) Հրամայեցէք:

Համբարձում. Զամբազենց տունը խօ ճանաչում ես, ահա այստեղ (ծնոքը մեկնում է): Կերթաս և կասես պ. Գարեգնին, որ Աթանէս Արուստամովիչը այստեղ է և սպասում է իրեն:

Գործակատար. Շատ բարի (ուզում է գնալ):

Աթանէս. Թող չմոռանայ ասել նրան, որ դու տանը չես, այլ գնացել ես գանձարան 50000 ո. (ծղում է հասրիչի վրայ) ստանալու այստեղից:

Համբարձում (գործակատարին). Հասկացա՞ր: Զմոռանաս հա՞տ Գործակատար. Շատ բարի: Իսկոյն կվերցնեմ ու կգանք: Աննա. (դռն մէջ հանդիպում է գործակատարին). Ինչ կայ:

Գործակատար. Ոչինչ. (գնում է):

Աթանէս. Հա, ի՞նչ կայ ի՞նչ, տիկին Թորոսեան:

Աննա. Խէր լինի, Աթանէս:

Աթանէս. Քէֆ արա, տիկին Թորոսեան, քէֆ արա՛ւ: Այնքան արիւր, որ աղջկանդ էլ քեզանից խլեցինք:

Համբարձում. Դէ, ես գնում եմ, քեռի: Այնպէս արա, որ չխայտառակուինք (գնում է):

Աթանէս. Գնա բանիդ: Հը՛, այնպէս չէ, այ քոյր:

Աննա. Պարզ ասա, այ եղբայր:

Աթանէս. Պարզ չեմ ասիլ մինչև մի բան չխոստանաս:

Աննա. Ի՞նչ ունեմ, որ ի՞նչ տամ:

Աթանէս. Դէ գնա մեռի՛ր: Միայն հաւատացած եղիր, որ մինչև մի ամիս Արուսեակը քո տանը չի լինի: Իսկ մինչև այդ գնա միւս սենեակը, հրէն փեսացուդ գալիս է (պատուհանից նայելով) դէ շուտ:

Աննա. (ծեռքերը դէպի վեր տարածելով) Աստուած բերանիցդ լսէ: (գնում է):

Վ ՏԵՍԱՐԱՆ

ԱԹԱՆԷՍ ԵՒ ԳԱՐԵԳԻՆ

Աթանէս. (ներս մտնող Գարեգնին) Ա՛, բարե հազար բարի. (ընդատաջ է գնում եւ ծնոքը սեղմում):

Գարեգին. Խորին յարգանքներս, ի՞նչպէս էք, Աթանէս Արուստամովիչ:

Աթանէս. Վատ չեմ: Պէտք է ասած գործերս էլ վատ չեն: Երէկ էլ կլուբում վէզս աչու կանգնեց:

Գարեգին. (մի կողմը) Էլի կլուբից բռնեց:

Աթանէս. Դանդուրեանի հետ էի խաղում: Ի՞նչպէս էր ձեռքս բերում: Դուք գիտէք էլի, որ նա լաւ խաղացող է և շատ անգամ եմ դաղուել նրանից, բայց այս անգամ ինքս դաղեցի նրան զորս դու պատուիրեցիր: Տուգ տուգի հտեից էի բաց անում: Ամենափոքր բարդը վալեան էր, որ դուրս էի հանում: Բանկում հարիւրներ էին հաւաքւում, իսկ մէրը մեռած Աթանէս Արուստամովիչը զարկում է ու զարկում:

Գարեգին. Ուրեմն լաւ ետ եկած կլինիք. (մի կողմը) բայց սա շատ պիտի երկարացնի:

Աթանէս. Ետ գալը ետ եկայ, բայց յետոյ նորից զհետ եկայ: Այժմ կապիտանն էլ էր միացել, որից յետոյ հէնց առաջին իսկ խաղից սկսեցի յետ-յետ գնալ: Առաջս կիտուած դեղին ոսկիները հալւում էին ու հալւում: Ի՞նչ անէի: Մի հնար պէտք էր գտնել ու գտայ, ի՞նչ էք կարծում ի՞նչպէս: Սպասաւորը կողքովս անցնում էր. նա իմ հրեշտակը եղաւ: Աչքով որ չարեցի, հասկացաւ անպիտանը (ծնորքը իրար է զարկում): Եկաւ առաջս ցցուեց ու լրջօրէն «Атанесъ Арустамовичъ Васъ просятъ», ասաց: Վեր կացայ ու Գասպար... 300 ռուբլի էի տարել. լաւ վարպետութիւն չէ:

Գարեգին. Լաւ էք պրծել: Անցեալ օրն էլ ես փորձեցի այդպիսի մի խաղ խաղալ մի ուսանողի գլխի, բայց իմացաւ անպիտանը: Քիչ մնաց պիտի խայտառակուէի, բայց հարթեց ին անց կացրին (լռութիւն): Ի՞նչ ինչ եղաւ այն բանը, Աթանէս Արուստամովիչ (աչքով է անում):

Աթանէս. (իբրեւ թէ չէ լսում) Հա, այսօր էլ պատահում եմ կապիտանին բազարում...

Գարեգին. (մի կողմը) Բայց սա շատ է երկարացնում (բարձր) Աթանէս Արուստամովիչ, ներեցէք ես վաղ գործ օւնեմ:

Աթանէս. (մի կողմը) Իսկի էլ վաղ գործ չէ, այլ փորացաւ: (բարձր) Հա, լաւ յիշեցրիր: Գիտե՞ս ինչ կայ, սիրելիս: Քեզ լաւ յայտնի պիտի լինի, որ եթէ քաղաքումս մի լաւ աղջիկ կայ, այդ էլ քրոջս աղջիկն է:

Գարեգին. Այդ ես գիտեմ: Բայց դուք էլ պիտի ի նկատի առնէք, թէ ումն էք տալիս նրան: Տարուայ մեծ մասը արտասահմանում պիտի ապրի:

Աթանէս. Գիտէ՞ք ինչ կայ: Ես ձեզ ճշմարիտ պիտի ասեմ: Մայրը համաձայն է, բայց ինքը աղջիկը և եղբայրը չեն ու չում են անում: Աղջիկը՝ որովհետեւ ուղղակի ասում է, որ դեռ ժամանակը չէ, իսկ եղբայրը՝ որովհետեւ, ասում է,

բարձր կրթութիւն չունիք:

Գարեգին. Բայց միթէ ի նկատի չունի, որ տարուայ մեծ մասը արտասահմանումն եմ ապրում:

Աթանէս. Գիտէ՞ք ինչ, ես պարզն եմ ասում: Իբրեւ քեզի այս տան մէջ մեծ ձախ ունեմ ես: Նրանք ինձ սիրում ու յարգում են հարադատ հօր պէս: Ես չեմ պնդում, եթէ պնդեմ, նրանք ինձ չեն մերժիլ: Իսկ կպնդեմ միայն այն ժամանակ, ասում եմ առանց ցերեմոնիաների, երբ յետ կտաք ինձ այն 3000-ի մուրհակը (ձգում է համրիչի վրայ) որ ես տուել եմ հօրդ: Ես աղքատ չեմ, բայց խաղալու փողս քչացել է: Տես որ պարզն եմ խօսում, առանց ցերեմոնիայի:

Գարեգին. (սառած) Բայց, Աթանէս Արուստամովիչ, դա հօրս գործն է:

Աթանէս (սառն) Բայց եթէ դուք որեւէ իրաւունք չունիք այդ հօր դիմաց, իրաւունք չէք կարող ունենալ նաեւ ամուսնութեան դիմաց:

Գարեգին. Բայց ես ինչպէս...

Աթանէս. Ոչ մի բայց: Ես այլևս բան չունիմ ասելու: Ինչ որ ասել եմ, ասել եմ առանց ցերեմոնիայի: Եթէ համաձայն էք, խնդրեմ բարեհաճեցէք:

Գարեգին. (երկար մտածելուց յետոյ վճռական) Համաձայն եմ:

Աթանէս. Այժմ ես գնամ և օրիորդին ուղարկեմ կամ մօր հետ և կամ ուղղակի մենակ, ի՞նչ կայ որ, պաշտօնապէս ծանօթացէք: Առ այժմ ցտեսութիւն (զնում է):

Գարեգին. Յարգանքներս:

VI ՏԵՍԱՐԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ (մենակ)

Ինչպէս մարդիկ գիտեն ուրիշի նեղ դրութիւնից օգտուել... Բայց ես չեմ կարող մեղադրել նրան, որովհետեւ ինքս էլ գիտեմ օգտուել և ոչ մի գնով դէպք չէի բաց թողնիլ, որ տեղից օգտուելու տեղ կարելի էր սպասել: Միայն թէ նա, այդ խեղկատակը չմտածէ թէ ինձ խաբեց: Այդ մէկը թոյլ չեմ տալ որ կարծեն, որովհետեւ միայն էշերը, յիմարները կխաբուեն, իսկ ես ցոյց չեմ տալ թէ յիմար եմ: Բայց թող առ ժամանակ, առ ժամանակ միայն ես յիմար լինեմ, թող ուրեմն չմիւրժեմ նրա պահանջը, մուրհակը բերեմ աամ: Իսկ յետոյ... այնպէս կանեմ, որ ինքը կ'անիծի այն օրը, երբ այդպիսի մի

անամօթ առաջարկութիւն արաւ ինձ: Նա դիտմամբ այնպէս սկսեց, գէսից, գէնից, բուն խնդրից խուսափելով, որ ես իրեն դեռ մի բան էլ պարտական մնամ... և, պէտք է, խոստովանել, շատ վարպետօրէն վարուեց (լուծիւն): Բայց ես թոյլ չեմ տալ նրան այդ խաղը, որ շատ թանկ կ'նստի (վճռականօրէն): Ջամբազեանց Առաքելի տղան առանց օժիտի աղջիկ չպէտք է առնի:

VII ՏԵՍԱՐԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՒ ԱՐՈՒՍԵԱԿ

Արուսեակ. (նիրս է մտնում ու շէմքի սօտ կանգնում լուրջ) Դուք ինձ հետ խօսելի՞ք ունիք և ինչի համար:

Գարեգին (ինքն իրեն) Բայց ես չէի կամեցել որ հարցը այդպէս կտրական զրուէր (բարձր): Հէնց այնպէս, պ. Աթանէսի հետ եկանք և նա կամեցաւ ծանօթացնել ինձ ձեր ընտանիքի հետ, յարգելի օրիորդ: Թոյլ տուէք ուրեմն ծանօթանալու: Գարեգին Ջամբազեան, վաճառականի որդի:

Արուսեակ. Շատ ուրախ եմ (մեղք է տալիս), նստեցէք խնդրեմ:

Գարեգին. (մի կողմը) Կակղեց:

Արուսեակ. Քեռիս ասաց, որ ինչ որ հասարակական գործի համար կարիք ունիք իմ աջակցութեան: Ինչո՞վ կարող եմ օգտակար լինել:

Գարեգին. (մի կողմը) Ինչո՞ւ այդ խեղկատակը այդպիսի անյարմար ձև է ընտրել (բարձր). կարևորը այդ չէ, օրիորդ: Նախ... ես... ուզում էի գգուշացնել ձեզ... (սիրտ է առնում) որ իմ այցը տարօրինակ չթուայ ձեզ: Եւրոպայում, ուր ես շատ անգամ եմ եղել, այդպիսի այցելութիւններ շատ են անում:

Արուսեակ. (սառն) Կարող է պատահել:

Գարեգին. (հրկար լուծիւնից յետոյ իրեն անյարմար դրութեան մէջ է զգում ու ունտեղի շարժումներ անում, ապա յանկարծ սիրտ առնելով) Յարգելի օրիորդ, իմ գալու իսկական նպատակը գուցէ ձեր քեռին չգիտէ... Ես եկել եմ...

Արուսեակ. (սպասողական լարուած դրութեան մէջ) Յետո՞յ:

Գարեգին. Այո, ես ուղեցի անձամբ անել այն, ինչ մեր հայրենիքում սովորութիւն է դարձած զանազան միջոցներով, միջնորդների ձեռքով անել (վճռականօրէն): Օրիորդ, թոյլ տուէք

ինձ խնդրել ձեր ձեռքը (մօտենում է նրան ձեռքը բռնելու):

Արուսեակ. (սառն յետ է գնում) Թոյլ տուէք ինձ հարցնել, պարոն, Եւրոպայումն էլ այդպէս են անում:

Դարեգին. Այնտեղ աւելի խայտառակ միջոցներով, օրիորդ, յայտարարութեամբ:

Արուսեակ. Բայց դուք լաւ միջոցները մոռանում էք:

Դարեգին. (շփոթուած) Ի՞նչպէս, օրիորդ:

Արուսեակ. Այն, որ ոչ որ առանց ծանօթ լինելու մէկին, առանց լաւ, շատ լաւ ճանաչելու, չպէտք է իւր կեանքը կապէ նրա հետ: Հէնց պարզը խօսենք. դուք ճանաչում էք ինձ:

Դարեգին. Այո, օրիորդ, ես շատ լաւ եմ ճանաչում ձեր ամբողջ տոհմը, ձեր եղբօրը, ինձ քաջ յայտնի է: ձեր համեստութիւնը... ձեր...

Արուսեակ. (խիստ) Դուք ինձ չէք ճանաչում և իզուր էք այդպիսի առաջարկով ինձ մօտ եկել, նոյն իսկ առանց իմանալու, թէ ես այդպիսի առաջարկ ընդունելու ցանկութիւն ունիմ: Իսկ ես խօ բոլորովին չեմ ճանաչում ձեզ. (ներս է մտնում Աննան):

Դարեգին (Աննային մօտենալով եւ ձեռքը սեղմելով) Դուք պէտք է, յարգելի օրիորդ, լաւ ճանաչէք ինձ: Ես Ջամբազեան տոհմիցն եմ, վաճառականի որդի, Եւրոպայում ման եկած...

Արուսեակ. (սառն) Այդ ոչ մի նշանակութիւն չունի: Իսկ ձեր հարստութիւնը...

Աննա. Դարձեալ, աղջիկս: Դու երբ պէտք է թողնես քո կոշտութիւնն ու յամառութիւնը:

Դարեգին. Այո, մայրիկ, ձեր աղջիկը բարեհաճեց վերաւորել ինձ ձեր ներկայութեամբ:

Աննա. (պաղատաւորին) Սխալուել է, որդիս: Ա՛խ, Արուսեակ, ամեն անգամ դու մոռանում ես ամեն մի քաղաքավարութիւն և ինձ սեւրես...

Արուսեակ. Ոչ, չեմ սխալուել: Եւ եթէ նեղանալու բան ունիս, մայրիկ, եղբօրիցդ պիտի նեղանաս: (շուռ է գալիս ու գնում)

VIII ՏԵՍԱՐԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ, ԱՆՆԱ

Դարեգին. Ի նկատի ունեցէք, մայրիկ, որ ես չեմ կարող տանել այս վերաւորանքը:

Լու մայ

Աննա. Հանգստացիր, որդիս, ջահել է, սխալուել է: (Մի կողմը) Ա՛խ, Արուսեակ, ինչո՞ւ բաղդիդ աքացի ես տալիս:

Գարեգին. Ես այլ կերպ կվիրաւորուէի, եթէ օրիորդը ձեր աղջիկը չլինէր: Եւ եթէ ուզում էք որ այդ վիրաւորանքը վերացուի, պէտք է...

Աննա. Մի նեղանար, որդիս, նա երբեմն այդպիսի բաներ անում է նոյն իսկ ինձ հետ, եղբօր հետ:

Գարեգին (ըսրկայած) Բայց եթէ այս բոլորը քաղաքն իմանայ, ամբողջ քաղաքը...

Աննա. Աստուած մի արասցէ: Դու միանգամայն միամիտ եղիր, որդիս, և ինձնից պահանջիր... Արուսեակին համոզած: Ձեր տուն գալուց յետոյ շատ կզղջայ իւր արածի համար:

Գարեգին. (մի կողմը) Կթքէի կհեռանայի, բայց գրազ եկանք, կխայտառակուիմ բոլորի առաջ, եթէ այս բանը գլուխ չգայ:

Աննա. Ի՞նչ, որդիս:

Գարեգին. Ոչինչ, մայրիկ: Դէ, ես գնում եմ, լաւ մտածեցէք, թէ չէ ձեզ համար շատ վատ կլինի, ես ուղղակի ասում եմ (գնում է առանց քարեւելու):

Աննա. Աստուած իմ, աղջկանս հետ մենակ նստել խօսել է, նա կարատաւորէ աղջկանս անունը (ծնոքերը տարածում է ու աջ ու ձախ տանում-բերում) հազար ու մի զրպարտութիւններով: Ախ, Արուսեակ, երբ պիտի սկսես օգուտդ հասկանալ ու կոտորես յամառութիւնդ:

XI ՏԵՍԱՐԱՆ

ԱՆՆԱ, ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԵՒ ԱՐՈՒՍԵԱԿ

Համբարձում (նիրս է մտնում). Ի՞նչ նորութիւն, մայրիկ (քննական հայեացք):

Աննա. Ոչինչ, որդիս:

Համբարձում. Ձայնդ դողում է ու հառաչանքի հետ դուրս եկաւ: Դէմքիցդ էլ լաւ բան չեմ գուշակում, ի՞նչ է պատահել:

Աննա. Քար դառնայ մայրիկդ:

Համբարձում. Դէ շուտ, մի երկարացնիլ:

Աննա (մի կողմը). Հիմա ես ռօր հողը գլխիս տամ:

Համբարձում. Դու ինձ ասա, Ջամբազենց տղան այստե՞ղ էր:

Աննա. Այո, որդի, այո, այստեղ էր և նոր գնաց:

Համբարձում. Այժմ ես հասկացայ: (Բարձր) Արուսեակ:

Աննա. Ույ, ույ, Տէր Աստուած (դողդոջուն մի անկիւն է քաշուում):

Համբարձում (ներս մտնող Արուսեակին). Ուղիղն ասա, դու վիրաւորեցի՞ր որե է անվայել խօսքով Զամբազեանին: Նրան ես շատ յուզուած դրութեան մէջ տեսայ փողոցում:

Արուսեակ (սառն) Ոչ, ես նրան մերժեցի:

Համբարձում (զսպուած բարկութեամբ) Եւ այդ առանց եղբորդ կարծիքն իմանալու ե կամ գոնէ նրա հետ խորհրդակցելո՞ւ:

Աննա (հառաչանքով). Ախ, Աստուած իմ:

Արուսեակ. Այդ կարիքը ես չգագի այն խնդրում:

Համբարձում (որոտալով) Արուսեակ:

Արուսեակ (դէպի մայրը դնալով). Մայրիկ, կամ թողէք ինձ իմ խելքով, իմ ձգտումներով ու ցանկութիւններով ապրել ե կամ (շեշտակի) կենդանի թաղեցէք ինձ (հեկեկալով դէպի դուռն է դիմում):

Ա. ԳԵԱՆՁԵՑԵԱՆ

(Վարագոյր)

(Վերջը միւս անգամ)

Այս բոլորը կ'ըսեմ շատ քիչ հաճոյքով՝ այն ամենապարզ պատճառաւ որ վայրկեանը ուր կը գտնուինք՝ այնքան կնճռոտ, ծանրակշիռ ու ահաւոր է մեր ազգին համար, որ բոլոր մը պէտք չէր կորսնցնէինք այսպիսի ճղճիմ հարցերով զբաղուելու համար: Այո՛, վայրկեանը կընճռոտ, ծանրակշիռ ու ահաւոր է աւելի քան երբէք: Պոլիս՝ Սուլթան սպաննելու փորձին, Իզմիրի մէջ երեւան ելած դաւին եւ Ունճեան Արիկ էֆէնտիի սպանութեան հետեւանքով՝ մեծ հալածանքի օրերը վերսկսած են. Հայաստանէն ջարդի լուրեր կուգան: Կովկասի Հայութիւնը արիւններու մէջ կը լողայ: Սուլթանին դէմ պատրաստուած դաւի մասին՝ չյաջողելուն համար ցաւ եւ զայն պատրաստողներուն համար հիացում յայտնելէն ուրիշ ըսելիք չկայ: Ամէն կերպով գովելի ընթացք մը ցոյց տուին՝ այս առթիւ՝ Տր. Ապտուլլահ պէյի պէս ազատամիտ Թուրքերը՝ որ այդ դաւը հռչակեցին Թուրքերու կողմէ սարքուած: Նոյնը պիտի չըսեմ սակայն Իզմիրի մէջ երեւան ելած դաւին, ինչպէս եւ Արիկ Ունճեանի սպանութեան համար: Երկու դէպքերուն մասին ալ՝ հրապարակաւ տրուած տեղեկութիւնները հակասական են, բայց ապացուցուած է որ՝ մասամբ՝ Հայեր են Իզմիրի, եւ Աթէնքի մէջ ուսմբեր կուտակողները՝ ցոյց մը ընելու նպատակաւ, եւ Հայեր են որ Արիկ Ունճեան սպաննած են: Թէ որ կուսակցութիւններն են որ այդ արարքներուն որոշումը տուած են, զայդ ճշդել անպատեհ է, քանի որ ոչ մէկ կուսակցութիւն հրապարակաւ չէ խոստովանած անոնց հայրութիւնը: Բայց որ կուսակցութիւնն ալ ըլլայ զանոնք որոշողը, սխալ էր որոշումը: Եթէ իրաւ է՝ նոյն իսկ շատ վերածուած չափով մը՝ թէ հայ գործօն մարմին մը որոշած էր թէ Իզմիրի եւ թէ Տաճկաստանի ուրիշ քանի մը քաղաքներու եւրոպական ու կառավարական գլխաւոր շէնքերը օդը հանել օգոստ. 30-ի

*) Տես «Լուծայ» № 4.

օրը, այդպիսի որոշում մը վնասէ ուրիշ արդիւնք չէր կրնար տալ մեր ժողովրդին ու մեր դատին: Միշտ ըսած եմ որ դատապարտելի կը գտնեմ ինքնին՝ եւրոպական հաստատութիւններ օդը հանելու եւ անմեղ մարդիկ այդպէսով սպաննելու արարքը. այդպիսի արարքներ համաշխարհային հակակրօթիւն կ'արթնցնեն Հայութեան դէմ, եւ ուրիշ ոչինչ: Ատկէց զատ, թուականը ուր որոշումը տրուած էր այդ ծրագրին, արդէն ամենամայրմարն էր ու եւ է հայկական ցոյցի համար. ոռոտ-ճափոնական պատերազմը դեռ չէր վերջացած եւ յուսալի չէր որ շուտ վերջանայ, Գերմանիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ. պատերազմի վախը դեռ չէր փարատած, այդպիսի բարդ կացութեան մը մէջ՝ եւրոպա մատնանգամ չպիտի շարժէր, նոյն իսկ եթէ ամբողջ Իզմիրը օդը ելլէր, Արեւելեան հարցը բանալու համար: Եւրոպա ուրիշ բան պիտի չընէր բայց եթէ եւրոպացւոց կրած նիւթական կորուստներուն գումարը պահանջել թուրք կառավարութենէն, ու թուրք կառավարութիւնն ալ վրէժը պիտի լուծէր հաղարաւոր Հայեր ջարդելով...

Առանց իսկ որ այդ ծրագիրը գործադրուած ըլլայ, ոռոտ-բերու գիւտը Իզմիրի ինչպէս եւ Աթէնքի մէջ, արդէն իր աղետաւոր հետեւանքն ունեցած է. Յոյները Աթէնքէն վռնտած են Հալիքը, Աթէնքի Հայոց եկեղեցին փակած. յոյն լրագիրներ Հայոց դէմ կատաղի յօդուածներ սկսած են հրատարակել. որպէս թէ քիչ թշնամիներ ունենայինք աշխարհիս մէջ, ահա Յոյներն ալ որոշապէս մեղի թշնամի դարձած կը գտնենք: Եւ այդ պատճառով Սուլթանին սպանութեան փորձն ալ, որ Թուրքերու կը վերագրուէր մինչեւ այդ պահը, Հայոց կը վերագրուի. թուրք ոստիկանութիւնը Պոլսոյ ամէն խորշերուն մէջ ոռոտբեր կը զետեղէ, յետոյ զանոնք գտնելով՝ Հայոց վերագրելու եւ մշտեբերը Հայոց դէմ աւելի զրգռելու համար. թուրք թերթերը ջարդի հրաւիրող յօդուածներ կը հրատարակեն Հայոց դէմ, հարիւրաւոր Հայաստանցի Հայեր Պոլսէն կ'արտաքսուին, բազմաթիւ հայ պաշտօնեաներ կը վռնտուին եւրոպական հաստատութիւններէ. Պոլիս, Իզմիր եւ Տաճկաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքներուն մէջ հալածանքը կը բիւրապատկուի. ընդհանուր կոտորածի երկիւղը կը տիրէ ամէն կողմ. եւ եթէ կոտորած տեղի ունենայ, այս անգամ ինչպէս կը գրէ ինքն իսկ Քիյառ Փրօ Արմենիային մէջ, Պոլսոյ դեսպանները այժմէն իսկ կը թուին շատ աւելի քիչ տրամադիր՝ քան 95-96ին՝ Հայոց ի նպաստ միջամտութիւն ընելու...

Որպէս թէ ումբերու խնդրոյն յառաջ բերած ահաւոր կացութիւնը բաւական չըլլար, Աբիկ Ունճեանի սպանութիւնն եկաւ կացութիւնը աւելի կնճռոտ եւ սպառնազին դարձնելու: Յեղափոխական գործին դրամ տուած չըլլալուն համար միայն՝ հայ հարուստ մը սպաննելը մարդկային ազատութեան սկզբունքներուն դէմ ամենածանր մեղանշում մըն է, որուն երբէք չեմ կրնար համաձայնիլ: Իսկ Ունճեանի սպանութիւնը մասնաւորապէս դատապարտելի կը գըտնեմ. Ունճեան Հայութեան «օգտակար» անձնաւորութիւն մըն էր. որքան ալ մօտէն՝ ամիրայական ու թրքաբարոյ կողմեր ունենար իր ներքին անձը, որուն համակրելէ հեռու եմ,—իբր ազգին անդամ մը՝ միշտ ազգին օգտակար եղած է, եւ մեծապէս. այդ ինքզինքը թրքասէր կեղծող ամիրան՝ ամենաանկեղծ ազգասէր մըն էր. Ներսէս Պատրիարքի ինչպէս Ուրիմեանի աջակից եղած է ազգային գործին մէջ. Իզմիրեանի օրով, հայկական խնդրոյ ամենատաք օրերուն, աջակից եղած է՝ մութի մէջ՝ Իզմիրեանի քաղաքականութեան. ամէն ոք գիտէ որ Սովետոյ Յանձնաժողովի հոգին է եղած. Արմաշի դպրեւանքը իր գործն էր՝ մեծ մասամբ. Կեդր. Վարժարանի հիմնարկութեան օգնած է. երբ վերջերս Սոյ կաթողիկոսը Պոլիս եկաւ, ինքն է որ հաւաքեց գումար մը՝ Կիլիկիոյ աթոռը զօրացնելու համար: 96-ին ինք եղաւ միակ հայ հարուստը որ վեց ամիս բանտ մնաց՝ իբր ազգասէր ու դատաւարութեան միջոցին իր խրոխտ ու ազնիւ դիրքը սքանչացում պատճառած էր թէ Թուրքերուն թէ Եւրոպացւոց (ես չեմ մոռցած Թանի թղթակցին այդ դատաւարութեան նուիրած հիացական յօդուածը: Յաւալի է որ այդպիսի Հայ մը Հայու մը ձեռքով մեռած ըլլայ...)

Կովկասի մէջ, բոլոր ջանքերը որ կատարուեցան թուրք և հայ տարրերը հաշտեցնելու համար՝ ապարդիւն եղան, որովհետեւ՝ ինչպէս այժմ կը յայտնուի, Թուրքերը անկեղծ չէին իրենց հաշտութեան մէջ, և այդ դադարը գործածելու են նոր յարձակման մը պատրաստուելու: Այդ անբաններուն վայրագութեանը իրենց ապուշութիւնը միայն կը հաւասարի. իսկ այդ ապուշութենէն շատ աւելի վեր է ուս կառավարութեան ապուշութիւնը: Բայց Թուրքերուն ընթացքը բացատրելի է վերջապէս իրենց տգիտութեամբը, մոլեռանդութեամբը, իրենց աւազակային բարքերովը ու Սուլթանին գաղտնի գրգռումներովը. Ինչպէս բացատրել ուս կառավարութեան ընթացքը. նոյն իսկ ենթադրելով զայն շնականօրէն ոճրագործ, տրամաբանական ոչինչ կարելի է գտնել անոր մէջ. այդ ընթացքը հակա-

սական է, և էականապէս «հակառուս». բանի մը շարաթ առաջ, Զարը որոշեց հայ դպրոցներու վերաբացումը և եկեղեցական կալուածներու դարձը հայ եկեղեցական վարչութեան. կարծեցինք որ ռուս կառավարութիւնը վերսկսած էր ըմբռնել իր իրական շահերը և թէ այն ահագին սխալը գործած էր այս վերջին շրջանին մէջ՝ իր հակահայ քաղաքականութեամբ՝ պիտի ջանար այժմ լրջօրէն դարմանիլ. լայց այդ բարի լուրին անմիջապէս յաջորդեց գոյժը թուրք վանտալութեանց որոնք ցարդ կը շարունակուին և կը խրախուսուին ռուս իշխանութեանց կողմէ: Ինչ տրամաբանութիւն կարիլի է գտնել ասոր մէջ: Ինչպէս ռուս կառավարութիւնը չ'ըմբռնէր այն մեծ վրտանգը գոր իր ձեռքերով իրեն դէմ կը պատրաստէ Թուրքերը սանձարձակ թողլով իրենց աւերումի գործին մէջ: Այդ հակասական ու յիմար քաղաքականութիւնը վերջ պիտի գտնէ սակայն անհրաժեշտօրէն. Թաթարներուն այս վերջին ամէն չափ ու սահման անցնող վայրագութիւնները պիտի բռնազատեն ռուս կառավարութիւնը արմատական միջոցներ ձեռք առնել՝ «կանանչ վտանգ»ը չիզոքացնելու համար: Առանց ատոր, Ռուսիա ոչ կարող կ'ըլլայ կովկասը հանդարտեցնելու, ոչ ալ իրաւունք ու հրեա կրնայ ունենալ Արեւելեան խնդրոյն միջամատելու՝ իբր քրիստոնէից պաշտպան, — ինչ որ ընելու մտադիր կը թուի եւ ինչ որ միակ բանն է որ այսուհետեւ կրնայ ու պարտի ընել:

Ընդհանուր քաղաքական կացութիւնը բարդ ու մերկալից, շատ շահեկան է սակայն այս պահուս: Ռուսո-ճափոնական խաղաղութեան կնքումը եւ անգլո-ճափոնական դաշնագրութեան վերանագործումը՝ բաւական որոշ կացութիւն մը ստեղծեցին ծայրագոյն Արեւելքի հարցերուն համար. Անգլիա և ճափոն գերիշխան կը տիրապետեն ծայրագոյն Արեւելքի մէջ, ու Ռուսը քայլ մը առնելու անկարող է դէպի ի Ասիա: Ռուսը պիտի ընէ հիմայ՝ ստիպմամբ՝ ինչ որ ամէն բանէ առաջ եւ ինքնաբերաբար ընելու էր արդէն, եթէ խիլք ունենար. պիտի կեդրոնացնէ իր ուշադրութիւնը մերձաւոր Արեւելքի վրայ. Անգլիա, որ այժմ աւելի ուժեղ է քան երբէք—ճափոնի դաշնակցութիւնը եւ Ֆրանսայի, Ամերիկայի, Իտալիոյ, Սպանիոյ համակրութիւնն իրեն հետ ունենալով,— և որ այս պահուս իր բուն թշնամին կը նկատէ Գերմանիան և ոչ թէ Ռուսիան, թոյլ պիտի տայ որ Ռուսը աւելի ազատ շարժի Մերձաւոր Արեւելքի հարցերուն մէջ. Ամերիկեան մեծ թերթեր նոյն իսկ հաւաստեցին թէ Անգլո ճափոնական նոր

դաշնագրութիւնը գլխաւոր նպատակ ունի «սթաթու քուօն» պահպանել ամբողջ Ասիոյ մէջ, քաց ի Փոքր Ասիայէն եւ Արաբիայէն, եւ թէ Անգլիա մինչև իսկ թոյլ պիտի տայ Ռուսին յառաջանալ Հայաստանի մէջ ու Պոլիսը գրաւել: Յայտնի է որ Անգլիա այժմ իր բոլոր ջանքերը կը նուիրէ Գերմանիոյ ընդարձակումին, զօրեղացումին առաջըն առնելու, եւ հաւանական է որ նախընտրէ Ռուսիոյ թողուլ Հայաստանն ու Պոլիսը ինք ալ Արաբիոյ վրայ դնելով ձեռքը) քան Գերմանիան տիրացած տեսնել ամբողջ Թիւրքիոյ:

Անգլիան ակնհերե փափագ ունի Ռուսիան իր կողմը քաշելու, Գերմանիոյ գիրկն իյնալէ զայն արգիլելու, և անոր հետ համաձայնութեամբ լուծելու Արևելեան հարցը: Խնդիր է թէ՛ ռուս կառավարութիւնը պիտի ըմբռնէ՝ որ իր շահը իրօք ոչ թէ ամենախարդախ Գերմանիոյ այլ Անգլիոյ հետ համաձայնելու մէջ կը կայանայ: շատ դժուար է այդ խելացութիւնը ուսալ ռուսական արդի շուարած, զառամ, անգիտակից կառավարութենէն: Եթէ Գերմանիոյ լարած ծուղակին մէջ իյնալ, Արևելեան հարցը դեռ երկայն ատեն կը մնայ այժմեան քառասային վիճակին մէջ, և մեր կացութիւնը հետզհետէ աւելի ահաւոր կը դառնայ: Հակառակ պարագային, Արևելեան հարցին լուծումը կարելի է մօտալուտ համարիլ: Անշուշտ, նոյն իսկ եթէ Ռուսիա մերձենայ Անգլիոյ, Գերմանիա՝ որ Մարոքի խնդրոյն մէջ իր բռնած այլանդակ բայց ճարպիկ դիրքով՝ Ֆրանսան ճգմեց ու իր քաղաքական վարկը անհունօրէն՝ և աղետաւորաբար՝ բարձրացուց, շատ հեշտութեամբ պիտի չթողու որ զինքը մարդու տեղ չդնելով՝ իր գլխուն վրայէն կարգադրեն հարց մը որուն մէջ ինքը ամենակարևոր դերը կուզէ խաղալ: Գերմանիան ամենամեծ արգելքն է՝ այս միջոցին՝ Արևելեան խնդրոյն լուծման, բայց Գերմանիան թէպէտ շատ զօրեղ, այս պահուս կը գտնուի ճիշտ այն դրութեան մէջ ուր կը գտնուէր Ռուսիա ռուսօ-ճափոնական պատերազմին պայթած միջոցին. իր եսամոլ, գոռոլ, խարդախ ու հակաքաղաքակրթական ընթացքով, գերման կառավարութիւնը այժմ բովանդակ մարդկութեան ատելութիւնը իր վրայ հրաւիրած է: Նոյն իսկ իր երկու դաշնակիցները, Աւստրիա և Իտալիա, ներքնապէս կատեն վինքը և շատ աւելի համակիր են Ֆրանսայի և Անգլիոյ:

Ամեն բան կախեալ է Ռուսիոյ Անգլիոյ հետ մերձեցումէն: Գերմանիա, որքան ալ զօրեղ ըլլայ, դժուար է որ՝ այդ պարագային կարենայ արգիլել բովանդակ Եւրոպայի (ու Ամե-

րիկայի) բաղձանքին իրագործումը. տեսանք թէ ինչպէս գլուխ ծռեց՝ Կրեոէի հարցին լուծման մէջ, որուն կ'ընդիմանար բայց որ կատարուեցաւ հակառակ իրեն: Ամէն պարագայի մէջ, ինչ որ անխուսափելի է, մակեդոնական հարցին պայթումն է ի մօտոյ: Մակեդոնական շարժման պարագլուխները, որոնք, շատ աւելի շրջահայեաց ու խոհեմ քան մեր Դաշնակցականները, ամբողջ ուսու-ճափոնական պատերազմին միջոցին՝ սպասողական դիրք մը բռնեցին, տարակոյս չկայ որ այժմ պիտի վերսկսին գործելու. լուպէն անքան յարմար է իրենց համար. սերպո-թուրք և պուլկարո-թուրք յարաբերութիւնները չափազանց ձգտուած են արդէն:

Եւրոպական տէրութիւնները բաց ի Գերմանիայէն՝ կը պահանջեն այս պահուս Բ. Դռնէն որ Մակեդոնիոյ ելեւտից եւրոպական քանթրոլի մը տակ առնելուն հաւանի. Դուռը կը մերժէ. Տէրութիւնները կը սպառնան նաւային ցոյց մը ընել՝ եթէ Դուռը յամառի իր մերժման մէջ: Ի՞նչպէս պիտի լուծուի այս կնճիւղը: Եթէ ցոյցը կատարուի, ոչ ոք կարող է գուշակել թէ ի՞նչ հետեանքներ կ'ընան յառաջ գալ. թերեւ ըրիստոնէից ջարդ մը կատարած մահմեդականներուն կողմէն, մակեդոնական ապստամբութեան վերարժարծում մը, գուցէ նոյն իսկ պատեքազմ Թիւրքիոյ և Պուլկարիոյ միջև, — այսինքն Արևելեան խնդրոյն վերջնական բացումը: Եթէ Դուռը տեղի տայ, Մակեդոնիոյ մէջ ինքնավար բեթիմի մը հաստատման առաջին և էական քայլերէն մին առնուած պիտի ըլլայ, և այդ բեթիմին ամբողջական իրականացումը այլ ևս կը յառաջանայ անդիմադրելի բնաշրջումով մը: Այն ատեն, եթէ Տէրութիւնները, գլխաւորապէս Անգլիա, Ռուսիա և Ֆրանսա, համաձայն ըլլան, միևնոյն բեթիմը կ'ընան հաստատել տաճկական Հայաստանի մէջ: Խաղաղութեան երկրորդ Համաժողովը պիտի գումարուի ի մօտոյ Լա Հէի մէջ. անշուշտ ինչպէս առաջնոյն ատեն՝ Դուռը ամէն ջանք պիտի ընէ որ այդ Համաժողովին օրակարգին մէջ չմտնէ արևելեան հարցը. բայց դէպքերը կ'ընան այնպիսի կացութիւն մը ստեղծել որ խաղաղութեան այդ Համաժողովը երկրորդ Պերլինեան Վեհաժողով մը ըլլայ, առաջնոյն պակաս ու տարտամ ձգածը վերջնապէս կարգադրող:

Այս բոլորին մէջ կայ մեզի համար յոյսի նշոյլ մը: Որոշապէս այժմէն որակել այն շօշափելի ձեւը որով այդ յոյսը պիտի իրականանայ, անկարելի է: Կան հաւանականութիւններ, կան տարրեր, որոնք յուսալ կուտան թէ լուծում մը՝ որեւէ կերպով՝ հեռու չէ Արևելեան խնդրոյն համար: Եթէ մեր

ազգը ունի հեռատեսութիւն, «քաղաքական զգացում», ճարպիկութիւն ու կորով, պէտք է գիտնայ օգտուիլ ներկայ խառնաշփոթ ու բեղուն կացութեան: Ապագայ պատահականութիւնները՝ սաճկական Հայաստանի համար, երկու ձևով կրնան ներկայանալ, որքան որ կարելի է գուշակել տիրող բարդ ու բառասլան պայմաններուն մէջէն: Եթէ Մակեդոնիոյ մէջ տէրութեանց պահանջը ընդունուի Բ. Դոնէն՝ առանց բռնն միջոցներու պէտք մնալու, հաւանական է որ Տէրութիւնները պահանջեն Դոնէն՝ միեւնոյն բեժիմը տաճկական Հայաստանի մէջ ալ ներմուծել. և կամ՝ եթէ մանաւանդ բռնն միջոցներու գործածութեամբ հարցը մեծ բաղխումներու փուլին մէջ մտնէ, կրնայ ըլլալ որ արեւմտեան պետութիւնները թոյլ տան Ռուսիոյ՝ տաճկական Հայաստանը «խաղաղեցնել»—որ ըսել է իր գերիշխանութիւնը տարածել հոն: Եգիպտոսի տիրանալէն ի վեր, Անգլիա դադարած է Հայաստանի տալէ այն կարևորութիւնը՝ իր շահերուն տեսակէտով՝ զոր կուտար ատենօք: 96-ի ջարդերու միջոցին, անգլիական մամուլը միահամուռ կը հրաւիրէր Ռուսիան գրաւել Հայաստանը. եթէ Ռուսիա ուզէ այսօր այդ քայլն առնել և եթէ Անգլիոյ հետ համաշխարհային քաղաքականութեան էական հարցերուն վրայ հաւանի համաձայնութիւն գոյացնել, Անգլիա չպիտի ընդդիմանայ Ռուսիոյ յառաջխաղացութեան. գալով Ֆրանսային, կասկած իսկ չկայ որ ոչ մէկ արգելք չպիտի յարուցանէ իր դաշնակցին դէմ այդ մասին, ինչ բոլոր ալ բառնայ ռուսատեաց Ֆրանսացիներու դասակարգը. նոյն ինքն Պերթլլօ, մեծ գիտունը, նախկին նախարար արտաքին գործոց, ազատական, ու հեռու ռուսասէր ըլլալէ, անցեալ տարի Տր. Լորիս Մելիքովի ուղղած նամակի մը մէջ՝ որոշապէս կ'ըսէր թէ՝ «Տաճկական Հայաստանը խաղաղեցնելու համար ռուսական գերիշխանութեան հոն տարածումէն ուրիշ գործնական միջոց չէր կրնար տեսնել, որքան ալ որ այդ լուծումը տեսականը չըլլար»:

Երկու պարագային ալ, Ռուսիոյ սահմանուած է կատարել էական դերը: Նոյն իսկ եթէ տաճկական Հայաստանի մէջ միջազգային միջամտութիւն մը որոշուի Տէրութեանց կողմէ, Ռուսիան է որ՝ իբր սահմանակից և ամենէն մեծ շահերը ունեցող պետութիւն, պիտի կատարէ այդ միջամտութեան մէջ գերակշիռ պաշտօնը,—ինչպէս որ Մակեդոնիոյ հարցին մէջ գարձեալ Ռուսիան է որ՝ Աւստրիոյ հետ՝ կատարեց ևրոպական միջամտութեան պարագլուխի դերը: Ասիկա «իրողութիւն» մըն է զոր բացագանչութիւններով չենք կրնար ջնջել և

զոր պէտք է ի նկատի ունենանք մեր ազգային քաղաքականութեան ուղիքի՞ծը որոշելու համար: Ի նկատի ունենալ այս «իրողութիւնը», «ռուսասէր ըլլալ ըսել չէ. «Ռուսասիրութիւն» բառը, զոր Արփիարեանը այս պահուս կը ճոճեցնէ օգին մէջ՝ իբր իր մէկ արտակարգ գիւտը, անիմաստ բացատրութիւն մըն է ինչպէս որ նոյնքան անիմաստ էր իր դեռ քանի մի տարի առաջ «Ռուսը երբ տաճկական Հայաստանի մէջ ոտը կոխէ, Հայութեան արեւը այն օրը մարած է» բացարձակ վճիռով արտայայտած ռուսատեցութիւնը: Անցողակի ըսեմ որ նոյն իսկ եթէ Ռուսը տաճկական Հայաստանը գրաւէ, Հայութեան արեւը մարած չեմ համարիր ես, եւ չեմ համարած երբէք. Ռուսիոյ Հայաստանի մէկ կարեւոր հատուածին տիրապետելէն ի վեր, ռուսահպատակ Հայութիւնը — բայ ի ճգճիմ փոքրամասնութենէ մը որ ռուսացած է՝ իր ազգասիրութեան պակասին պատճառով, նիւթապէս, բարոյապէս եւ «ազգայանապէս» շահած է քան կորսնցուցած՝ հակառակ Ռուսիոյ բոլոր «ազգաջինջ» ջանքերուն. մեր ազգային վերածնութեան ճիգերուն մէջ՝ ռուսահայը ունեցած են ամենակարեւոր բաժին մը, աւելի յանդուգն, ձեռներէց, կազմակերպեալ գործունէութիւն մը ցոյց տուած են միշտ՝ որովհետեւ ռուսահայ են, այսինքն սարկութենէ ելած, որքան ալ քաղաքականապէս սեղմուած: Եթէ Թաթարներուն դէմ իրենք շատ աւելի լաւ կը պաշտպանեն ինքզինքներին քան ինչ որ չկրցան տաճկահայերն ընել Թուրքերուն դէմ, ատոր ալ պատճառը միեւնոյնն է. տաճկահայը անասնականացած է Թուրք հրէշային, թունաւորիչ, ապականիչ բէժիմէն. ռուսահայը «մարդու պէս ապրած է»: Բայց ինչի՞րը ատոր վրայ չէ այժմ: Հարցը այն է որ մենք Հայերս ոչ ռուսասէր, ոչ ռուսատեաց պէտք է ըլլանք, այլ «հայասէր», եւ այդ միայն: Մեր ազգային շահերուն տեսակէտէն պիտի առաջնորդուինք, օտար ազգերու հետ մեր յարաբերութեանց մէջ: Պիտի օգտուինք Ռուսէն կամ Անգլիացէն կամ Ֆրանսիացէն՝ երբ մեր շահերը՝ զայդ պահանջին, պիտի պայքարինք ռուս կառավարութեան դէմ՝ երբ այդ կառավարութիւնը՝ որոշապէս մեր շահերուն դէմ մարտնչի: Անշուշտ բոլոր օտար ազգերուն մէջէն, ամենէն աւելի ուշադրութեամբ պիտի վարուինք Ռուսին հետ, այն միակ պատճառով որ ան մեր գլխուն վերեւ տնկուած, մեր ճակատագրին վրայ ամենէն աւելի հզօրապէս եւ ձօտանց ազդելու կարողութիւնն ունի. ռուս կառավարութեան հայատեաց մէկ որոշ արարքին դէմ պայքարած ատեննիս, պիտի չը մոռնանք Ռուսիոյ անցեալին մէջ մեղի մատուցած ծառայութիւնները,

պիտի չչփոթենք այս բոլորի ուս կառավարութիւնը ուս ազգութեան հետ. պիտի չմոռնանք որ ուսահայր ալ՝ ատենով, ինչպէս այժմ տաճկական Հայաստանի Հայերը, «ստրուկ» էին, իրենց կիներն, իրենց ինչքը, իրենց կեանքը պարսիկ ու թուրք տէրերու քմահաճքոյին կը պատկանէին, եւ թէ ուս տիրապետութիւնն է որ ազատեց զիրենք այդ խայտառակ կացութենէն. պիտի ըմբռնենք որ առանց Ռուսը հաշուի դնելու՝ միմիայն արեւմտեան Եւրոպային միջամտութեամբ տաճկական Հայաստանի բաղդը վճռեցն անհնար է. պիտի ջանանք — ու պէտք էր վաղուց այդպէս վարուած ըլլայինք — մեր հարցը բարձրացնել այնպիսի բոլորի մը երբ Ռուսիա գիտակից ու յստակատես կառավարութիւն մը ունենալով իր գլուխը՝ իր շահերը համաձայն իր թան թէ մեր շահերուն եւ թէ արեւմտեան Եւրոպայի էական ձգտումներուն հետ: Մեր մէջ ոմանք, «ուս» բառը իմացած ատեննին՝ սատանան տ'սածի պէս կ'ըլլան. Ռուսը իրենց համար Հայութեան կործանումն է, բացարձակ, առանց վերապահումի, միշտ, ումէն պարագայի մէջ. ալի կարգի տեսութիւններով տոգորուած գործիչ մը վերջերս կ'ըսէր ինծի. «եթէ Ռուսը Հայաստանը գրաւել ուզէ, այս անգամ Հայերը պիտի չօգնեն իրեն. ընդհակառակը պիտի ընդդիմանան»: Ի՞նչ տղայական տեսութիւն. եթէ Ռուսը ուզէ Հայաստանը գրաւել, այժմեան ճգնադրութիւնը մեծ օգնութիւն մը չի կրնար բերել իրեն, իսկ ընդդիմանալով բնաւ հրէք անոր յառաջագացութիւնը արգելելու չի յաջողիր, միայն կը յաջողի տաճկահայաստանի ապագայ տիրողներ, իրեն որոշապէս ու վերջապէս թշնամի դարձնելու. եւ արդէն, երեւակայական է այդ տեսութիւնը որքան տղայական. Տաճկահայաստանի հայ ժողովուրդը, չարչարանքի դժողոբին ամենէն ահաւոր խորքերուն մէջ կոշկոճուած, յուսահատութենէն խելացնոր, ոչ մէկ ուշադրութիւն պիտի չդարձնէր այդպիսի հրաւէր մը իրեն կարգացողներուն, եւ իբր ազատաբար պիտի ողջունէր ուս զինուորները որոնց շնորհիւ պիտի ազատէր գէթ Քիւրտին ու Թուրքին ձեռքը «գերի»ի կեանք մը քաշկրտելէ: Ուրիշներ ալ — ինչպէս Ուրփիարեան — կը փութան խաղախներուն կոշիկները լզուըտել, այժմէն իսկ տաճկական Հայաստանի համար ուս կայսերական ընտանիքէն անձ մը — մեծ դուքս մը — կուսակալ խնդրել: Մենք ոչ մէկ ոչ միւս ծայրայեղութեան մէջ իյնալու ենք: Մեր ազգին շահերուն տեսակէտէն, Մակեդոնիոյ մէջ հաստատուելու վրայ եղող բեփմին նման բեփմի մը տաճկահայաստանի մէջ հաստատումը՝ ուսական նախաձեռ-

նութեամբ բայց միջազգային վերահսկողութեամբ, լաւագոյն է անշուշտ քան պարզ ռուսական գրաւումը. մեր գործը պէտք է ըլլայ ուրեմն դիմել, միշտ, Պերլինի գաշնագիրն ստորագրող բոլոր պետութեանց, եւ պահանջել որ ինչ որ Մակեդոնիոյ համար ըրին՝ կրկնեն եւ տաճկական Հայաստանի համար. այդ դիմումներուն մէջ ոչ ռուսասէր, ոչ ռուսատեաց երեւալու ենք. Ռուսիոյ՝ իբրեւ առաւելակշիռ շահերն ունեցող Պետութեանն կրնանք մասնաւորաբար շեշտել՝ մեր դիմումին մէջ՝ իր միջամտութեան պարտականութիւնը. Պ. Առաքելեան կ'տուայարկէ Մշակին մէջ որ Հայք դիմեն Ջարին, խնդրելով որ իր նախաձեռնութեամբ գումարուելիք խաղաղութեան Համաժողովին մէջ՝ ինքն իսկ օրակարգի հարցերուն կարգն անցընէ Հայոց խնդիրը. ոչ մէկ անպատեհութիւն չկայ այդ դիմումն ընելու մէջ. ռուսական գրաւում խնդրել չի նշանակեր ատիկա, այլ խաղաղութեան Համաժողովին մէջ մեր խնդրոյն նկատի առնուիլը կարելի դարձնելու գործնական միջոց մը ձեռք առնել: Իսկ եթէ այդ ճամբով մեր հարցին լուծումը անհնար ըլլայ, եւ Ռուսիա՝ արեւմտեան Եւրոպայի հաւանութեամբ՝ որոշէ գրաւել տաճկական Հայաստանը, Հայք պէտք է բռնեն չեզոք դիրք՝ որքան կարելի է. արիւն թափել՝ լուծ փոխելու համար, որքան ալ նոր լուծը քանի մը տեսակէտներով նախընտրելի ըլլայ, խելացութիւն չէ. ազգ մը իր գերագոյն զոհողութիւններն ընելու է՝ ոչ թէ լուծ փոխելու, այլ իրեն «տուն մը շինելու համար». բայց եւ ոչ մէկ թշնամական ընթացք պէտք է ունենանք Թուրքին դէմ ելլող Ռուսերուն հանդէպ. ատի արդէն անբնական եւ անկարելի բան մըն է, զոր իբր հաւանիակա-նութիւն մը իսկ կարելի չէ նկատել: Ռուսիոյ հանդէպ մեր բռնելիք դիրքին վրայ խօսուած ատեն, պէտք չէ մոռնանք ամենէն էական կէտը, որ է Ռուսիոյ ներքին բարենորոգման հարցը: Ջարական ընթիմը եթէ շարունակէ տիրապետել, ոչինչ կարելի է գուշակել հաստատուն՝ ռուսօ—հայ յարաբերու-թեանց մէջ. Ջարական Ռուսիան որ ատենով Պարսկին ու Թուրքին տակ ստրկացած Հայութեան մէկ մասը ազատեց. այսօր ինքն իսկ Թաթարներուն վայրագութեան կը մատնէ իր հպատակ Հայերը, ու ոչինչ կ'ապահովէ որ ապագային մէջ՝ նորանոր հանգամանքներու երեւմամբ՝ ձարական Ռուսիան միեւնոյն ընթացքը չբռնէ նորէն Հայոց հանդէպ. ձարական Ռուսիան, որ Հայոց զպրօցները փակելէ, ընկերու-թիւնները սեղմելէ կամ ջնջելէ, ու մեր եկեղեցիին անկախու-թիւնը փշրել փորձելէ յետոյ երէկ, ճոփանական յաղթանակներուն

ու հայ ժողովրդին յամառ դիմադրութեան հետեւանքով՝ իր այդ «խալը քաւեց նոր ուքալով մը, շատ լաւ կրնայ՝ ապագային՝ երբ մանաւանդ Տաճկահայաստանը գրաւէ՝ միեւնոյն ազգաշինչ քաղաքականութիւնը նորէն ձեռք առնել Հայոց դէմ։ Սահմանադրական Ռուսիա մը, որուն կառավարութեան ղեկը լըջօրէն եւ ամբողջապէս ոռւս ազատական տարրն իր ձեռքն անցուցած ըլլայ, շատ աւելի որոշ ու հաստատուն քաղաքականութիւն մը պիտի ունենայ մեզի՝ ինչպէս ոռւս Պետութեան մաս կազմող կամ շուրջը գտնուող փոքր ազգութեանց հանդէպ։ Ծայրայեղ յոռետեսները պիտի կարենան առարկել թէ սահմանադրականութիւնը արգելք մը չէ որ մեծ պետութիւն մը ջանայ ձուլել իր մէջ գտնուած տարասեռ ազգերը, և թէ սահմանադրական Ռուսիան կրնայ Հայերու ազգայնական զարգացումը խեղդելու ձգտող միջոցներ ձեռք առնել՝ ինչպէս սահմանադրական Գերմանիան Վիլհելմի իր Փոլոնիցեաց, Ալգաս-Լորենցեաց ու Շլէզվիկ-Հոլշթայնի Տանիմարքացեաց համար, և ինչպէս նոյն իսկ սահմանադրական Անգլիան Կ'ընէ Իրլանդացեաց համար։ Կարելի է սակայն պատասխանել այդ առարկութեան, ըսելով որ Հայ ժողովուրդը եթէ ունենար՝ սահմանադրական և ազատական ոռւս կառավարութեան մը հովանւոյն տակ՝ ախրան ազատութիւն, իր ազգութիւնը եւ իր գոյութիւնը պահպանելու ախրան ապահովութիւն, որքան Իրլանտան ունի այսօր Անգլիոյ հովանւոյն տակ, շատ երջանիկ պիտի ըլլար։ Ու ես կը կարծեմ թէ ոռւս ազատական տարրը կառավարութեան գլուխն անցած՝ առնուազն այդքան ապահովութիւն եւ ազատութիւն պիտի տայ ոռւսական պետութեան մէջ գտնուած ոչ-ոռւս ժողովուրդներուն։ Զեմատութեան վերջին ժողովին մէջ որ գումարուեցաւ Մոսկուա, Փոլոնիացիք յարուցին ազգայնութեան հարցը, եւ անոնք որ վաղուան Ռուսիոյ վարիչները պիտի ըլլան, որոշապէս ընդունեցան փոլոնիական ինքնավարութեան սկզբունքը. այդ սկզբունքը պիտի տարածուի, առաւել կամ նուազ մեծ չափով՝ Հայոց ինչպէս միւս ազգութեանց ալ։ Ռուս ազատական տարրը ախրան ազնիւ է ու վեհանձն որքան ձարական ու «պիւրօքրատ»-ական Ռուսիան է վայրագ. ոռւս յեղափոխականը, ամենէն անխառն ազատասիրութեամբ սողորուած եւ ամենէն բացարձակ անձնուրացութիւնը ցոյց տուող յեղափոխականն է աշխարհիս։ Անկարելի չէ որ վաղուան սահմանադրական Ռուսիան՝ ընաշըջմամբ հետզհետէ զարգանալով՝ օր մը նոյն իսկ աւելի ազատական ըլլայ ինչ ինչ կէտերու մէջ քան նոյն ինքն Անգլիան, — ինչպէս նորածին սահմանա-

դրական Ճափոնը աւելի ազատական է քանի մը կէտերու մէջ քան Անգլիան: Ինչ ուղեգիծ ալ ունենայ վաղուան Ռուսիան, կան խել մը էական հարցեր որոնց մէջ իր բռնելիք ընթացքը գրեթէ վստահօրէն կարելի է գուշակել. ազատական Ռուսիան պիտի հաստատէ մամուլի, ժողովմանց, դաւանանքի բացարձակ ազատութիւն, խորհրդարանական կառավարութիւն, ապակե-դրոնացման ըեժիմ՝ առաւել կամ նուազ լայն չափով. ասոնք ինքնին՝ արդէն նպաստաւոր պայմաններ են փոքրիկ ազգութեանց պահպանման ու զարգացման համար. ազատական Ռուսիան որոշապէս եւ անկեղծօրէն պիտի մերձենայ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ. ու անոնց հետ մէկտեղ՝ պիտի ձգտի վերջնապէս սանձել մահմետական բարբարոսութիւնը՝ աշխարհիս ամէն կողմը, ինչպէս եւ խելքի բերել այդ բարբարոսութեան պաշտպան պօգալի Գերմանիան. ազատական Ռուսիան երբէք թոյլ պիտի չտայ որ Կովկասի Թաթարները երբ եւ իցէ վերսկսին վայրագութիւնները զոր երէկ կրցան կատարել, ու թոյլ պիտի չըտայ որ Կովկասի Տաճկաստանի Հայերը շարունակեն մարտիրոսանալ թրքական լուծին տակ. ասոնք, աւելորդ է շեշտել, դրականօրէն յուսատու պայմաններ կրնան ըլլալ Հայութեան համար: Արդէն, ժողովուրդ մը որ իր ազգութիւնը պահպանելու համար ամեն ըան արտաքին ուժերէ, դրսէն որոշուած եւ ապահովուած պայմաններէ կը յուսայ. կարող չէ ապրելու, եւ արժանի չէ ապրելու: Հպատակ ցեղերը ձուլելու բոլոր ձիգերը՝ որ ցարդ կատարուած են Գերմանացւոց, Ռուսաց կամ Անգլիացւոց կողմէ, ապարդիւն մնացած են, երբ խնդիրը Փոլոնիացւոց կամ Իրլանտացւոց պէս ցեղերու վրայ եղած է, որոնք իրենք իրենց մէջ ունին իրենց ազգութիւնը պահպանելու համար բաւական ինքնասիրութիւն, հաւատք ու կորով. էականը այն է որ տիրող կառավարութիւնը օրէնքի առջեւ ճշմարիտ հաւասարութիւն հաստատէ, տայ մամուլի, հաւաքմանց եւ դաւանանքի ազատութիւն, նամանաւանդ չստրկացնէ ու չջարդէ ժողովուրդը, — երկու՝ ըստ իս՝ ահեղագոյն և անդարմանելի չարիքները, որ թուրք բռնապետութեան յատուկ են: Արդ, ազատական Ռուսիոյ գերիշխանութեան տարածմամբը Հայութեան վրայ, ստրկացման ու ջարդի վտանգը կանհետանան վերջնապէս և ապահովապէս, իսկ ազգայնական զարգացման համար՝ եթէ հայ ազգը ունի ներքին ուժ, ինքն իր վրայ սէր ու հաւատք — և ես կը կարծեմ թէ ունի, թէպէտ թուլցած՝ դարաւոր ստրկութենէն — ազատական Ռուսիոյ գերիշխանութիւնը ոչ մէկ վտանգ չի ներկայացներ, — նոյն իսկ եթէ դրակա-

հապէս նպաստաւորող պայմաններ չբերէ ազգայնութեան զարգացման: Եթէ այդ ազատական Ռուսիան, յաջողելով ընդհուպ յաջորդել այժմեան ձարականութեան, ինքն իսկ մղէ Թուրքիոյ դէմ պայքարը՝ ի նպաստ Արեւելի բրիտանեաներուն, այն ատեն Հայոց պարտականութիւնը կ'ըլլայ, ոչ թէ չեզոք մնալ՝ ինչպէս եթէ ձարականութիւնն ըլլայ պայքարողը, այլ իր ուժերուն չափովը աջակցիլ ազատականութեան պայքարին ընդդէմ բռնութեան, որովհետեւ այն ատեն՝ որքան ալ մեզի համար «յատուկ տուն մը շինելու» յոյսը գոյութիւն չունենայ, գէթ մեծ, առողջ ու հզօր տան մը մէջ ապահով ու հանգիստ սննհակ մը ունեցած կ'ըլլանք մեր գոյութիւնը պատսպարելու և զարգացնելու համար: Տաճկական Հայաստանին մէջ արդէն բոլորովին մերապատկան տուն մը կանգնելն ու պահպանելը՝ անկարելիութիւն է (նոյն իսկ երոպական վերհսկողութեամբ բարենորոգմանց բեժիմ մը եթէ հաստատուի տաճկա-հայաստանի մէջ, այդ բարենորոգումած տաճկա-հայաստանը օր մը՝ իրերու ուժով՝ սահմանուած է միանալ Ռուսիոյ): ատի կարելի կ'ըլլար եթէ Թուրքը կամ Ռուսը հաւանէր ատոր. արդ, երկուքէն ոչ մին երբեք չպիտի հաւանի. թէ Ռուսին թէ Թուրքին կամքին հակառակ՝ միմիայն Արեւմտեան Եւրոպայի պաշտպանութեան վրայ կրթնելով այդպիսի տուն մը մեզի համար կանգնելու և զայն պահպանել կարենալու ծրագիրը՝ ցնորք մը եղած է որուն հետեանքները ծանր եղան մեզի համար. ինչ ալ ըլլայ տաճկական Հայաստանին ապագայ բաղդը, ան միշտ պէտք է կապուի մեծ պետութեան մը, անոր վրայ կրթնի. արդ, Թուրքին և Ռուսին միջև կարելի չէ վարանիլ. և արդէն մենք ուզենք կամ ոչ, այդ է անխուսափելին. Ռուսը շարժումն է դէպ ի յառաջ, Թուրքը մօրացումը կը մնայ. մենք շարժման հետ պէտք է ըլլանք: Անշուշտ, ազատական Ռուսիոյ Հայաստանի մէջ միջամտութեան համար ալ՝ ամենէն ցանկալի ձևը մեզի համար, Ռուսիոյ նախաձեռնութեամբ ու երոպական պետութեանց գործակցութեամբ՝ Մակեդոնիոյ մէջ հաստատուելու վրայ եղող բեժիմին պէս բեժիմի մը ներմուծումն է, որպէս զի հայ ժողովուրդը՝ ռուսական մեծ ամբողջութեան մաս կադմելէ առաջ, տաճկահայաստանի մէջ ունենայ փոխանցման փուլ մը, ուր կարենայ ամփոփուիլ, իր ազգային գոյութիւնը ամբողջնել. և հաւանական է որ այդ ձևով սկսի ռուսական յառաջխաղացութիւնը Հայաստանի մէջ, անմիջական գրաւումը շատ դժուար ու վտանգալից ըլլալով վերջին պատերազմէն ու ներքին պայքարներէն ուժաբեկ Ռուսիոյ համար: Այս բո-

լորը ցոյց կուտան թէ ի՞նչ անհազին կարևորութիւն ունի Հատուկեան համար Ռուսիոյ ներքին վերանորոգումը: Մեզ պաշարող աղջամուշիւն ու թոհուրոհին մէջ, ան է՝ յարաբերաբար ամենէն ամուր ու ամենէն լուսաւոր, ամենէն դրական ու տեական կուտանը մեզի համար: Եւ այդ վերանորոգումը, բարեբաղդաբար, այլ ևս շատ մօտ է իրականանալու: Ձարական ընթիւմը՝ վերջին պատերազմին մէջ՝ մահացու հարուածն ստացաւ. ոռու ազատական տարրը պիտի յաղթանակէ. և Ռուսիա պիտի ունենայ լրջօրէն ազատական կառավարութիւն մը՝ ժողովուրդին գիտակից կամքովն ու ճիշդով կառուցուած: Մեծ ուշադրութեամբ պէտք է հետեւինք ուրեմն Ռուսիոյ ապագան վճռելու կոչուած այդ ներքին պայքարին:

Ինչ որ՝ բոլոր ուժովս՝ և հարիւրերորդ անգամս ըլլալով՝ պիտի կրկնեմ, անհրաժեշտութիւնն է մեզի համար՝ մանաւանդ արդի բարդ պայմաններուն մէջ, իմաստութիւնը կորովին միացնելու:

Պէտք է վերջնապէս դադրեցնենք աւելորդ և անժամանակ յանդգնութիւններու սխտեմը, որ աղէտներու տեղի տալէ և արդէն իսկ արիւնքամ եղած տաճկահայ ժողովուրդը աւելի ևս տկարացնելէ ուրիշ արդիւնք չի կրնար ունենալ: Պէտք է վերջապէս գիտնանք ամփոփուիլ, դիտել ինչ որ մեր շուրջը կ'անցնի, հաշուել պաղարիւնով բոլոր տարրերը որ գոյութիւն ունին մեր շուրջն ու մեր մէջ, ընտրել լաւագոյն տարրերը, նշանակել գործելու նպաստաւորագոյն ուղեգիծը, և սպասել ամենապատեհ ըրպէին՝ փորձելու համար մեր դատին լուծումը փութացնող գործունէութիւն մը:

Յարմարագոյն ըրպէին սպասել գիտնալը՝ լաւ գործել գիտնալուն կէսն է: Լէոնարտօ տա Վինչիին կը հարցնէին թէ օրուան մէջ որո՞նք էին այն վայրկեանները ուր ամենէն լաւ կ'աշխատէր. «Այն վայրկեանները, պատասխանեց, ուր չեմ արտադրեր, այլ կը դիտեմ ու կը մտածեմ»: Համբերատար նախապատրաստութեամբ մը հասունացած գործ մը, երբ արտայայտման բուն վայրկեանին երևան գայ, կուտայ այն բոլոր արդիւնքը որուն կը ձգտի:

Մեր ազգը հազարաւոր տարիներու կեանք մը ունի, և ճակատագրական ագնիւ դեր մը իրեն վիճակուած է կատարել Արեւելի մէջ. պէտք չէ որ ջնջուի. ու որովհետեւ տարօրինապէս վայրագ, ու բազմաթիւ, ու բազմաձև գազաններով պաշարուած է մեր խեղճ ժողովուրդը, անհրաժեշտ է հազար հաշուել մէկ քայլ առնելէ առաջ,—որպէս զի այդ քայլը ուժեղ
Լրմայ

ըլլայ և նպատակին հասնի: Բացարձակ սոփեստութիւն է այս խօսքերը վախկոտ խոհեմութեան քարոզ մը նկատել. ճշմարտապէս ըմբռնուած ուժին, գիտակից և ճիշտ գործածուած ուժին ներբողն են ասոնք: Ծափոնացւոց պէս կրակոտ, ամբողջ ցեղով զինուած և ահաւորապէս ուժեղ ազգ մը, տասը տարի բացարձակ լռութեան մէջ «պատրաստուեցաւ», ու իր ուժը յայտնեց այն ատեն միայն երբ բուն վայրկեանը եկած նկատեց, ու պատերազմը յայտարարելէ առաջ՝ Միքատօն հարկ տեսաւ ի ժողով գումարել երկրին բոլոր «հին»երը, բոլոր փորձառու և պաղարիւն վաստակաւոր գործիչները, և անոնց հաւանութիւնն առնելէ յետոյ՝ նշանը տուաւ մեծ պայքարին: Ատոր համար յաջողեցան Ծափոնացիք: Պէտք է սպասենք որ դէպքերը՝ մենէ դուրս՝ հասուննան, պայթին, կացութիւնը որոշուի: Սպասելը անշարժ մնալ ըսել չէ: Շատ բան կայ ընելու «սպասողական», ըսուած շրջանին մէջ: Մեր ժողովուրդը շատ քիչ կը ճանչնան, շատ գէշ կը ճանչնան Եւրոպացիք, ու չեն սիրեր զայն: Եւ ասիկա մեր դատին յաջողումն արգելող ամենէն ծանր պատճառներէն մէկն է: Կամ բնաւ գոյութիւնն իսկ չեն գիտեր մեր ժողովրդին, և կամ Հայը կը ճանչնան իբրեւ վաշխառու, խաբեբայ, արծաթամու: 94—96-ի ահաւոր ջարդերէն յետոյ, Եւրոպայի մամուլը ամենամեծ մասամբ նախատինքներու հեղեղ մը թափեց մարտիրոսացած ժողովրդին վրայ, և միայն Սուլթանին դրամը չէր որ այդ հեղեղին ծնունդ կուտար. մեզի դէմ ժայթքուած հակակրութեան մէջ անկեղծութեան լայն բաժին մը կար: Անոնք իսկ որ ի նպաստ Հայոց ձայն բարձրացուցին, պարզապէս մարդասիրական—գրեթէ նուաստացուցիչ—արդահատանքի զգացումներ կը յայտնէին: Զանքերը որ կատարուեցան այդ տխուր օրերէն ի վեր, քիչ մը բարեփոխեցին՝ գէթ կարգ մը կարեւոր միջավայրերու մէջ՝ հայ ժողովուրդին նկատմամբ Եւրոպացւոց զգացումները. բայց դեռ շատ քիչ է փոփոխութիւնը. ստուար զանգուածին մէջ հակակրութիւնը կը տիրապետէ. ահա շարաթններէ ի վեր, Կովկասի մէջ Հայութիւնը կը հալածուի, կը խոշտանգուի, կը կողոպտուի՝ մարդակերպ գազաններէ, ու երոպական մամուլը գրեթէ լուրերը արձանագրելով միայն կը շատանայ,—ու ոմանք ամբողջ չարիքին պատճառը դարձեալ Հայերը կը նկատեն...: Աւելի դժուար է արմատացած սխալ կարծիք մը ջնջել քան նոր գաղափար մը տարածել: Բայց ասիկա անհրաժեշտ, էական գործ մըն է, զոր պէտք էր կատարէր շատոնց ի վեր իր բոլոր ուժովը մեր ամբողջ ազգը՝ հարուստ, եկեղեցական, յե-

զափոխական, գրագէտ, ևն. ամենքն իրենց կրցած ու ըմբռնած եղանակով՝ Ամենալաւ հղանակը՝ ճանչցնելն է Եւրոպացւոց ինչ որ մեր հիւսիսն ու նոր պատմութիւնն ու մանաւանդ մեր գրականութիւնը և արուեստը ունին ճշմարտապէս գեղեցիկ: Այն բոլոր Ֆրանսացիները, որ կարգացած են այս վերջին տարիներուն մէջ հայ գրականութեան մասին հրատարակուած քանի մը գրքեր կամ ներկայ գտնուած են հայ արուեստի երեկոյթներու, նոյն իսկ այնպիսիներ որ անտարբեր էին կամ հակակիր՝ անկեղծ հայասէրներ դարձած են,—որովհետեւ անկարելի է չսիրել ժողովուրդ մը որ կը ներկայանայ՝ աղւոր քերթուածի մը, ճարտարապետական հրաշակերտի մը, քնքուշ երգի մը, պատմական վեհ դրուագի մը մէջէն: Բայց կատարուած ջանքերը շատ քիչ են, շատ քիչ: Պէտք էր այդպիսի հրատարակութիւններ շատ աւելի բազմաթիւ ըլլային, և հազարաւոր օրինակներով տարածուէին ևրոպական և ամերիկեան հասարակութեանց մէջ,—և մանաւանդ ուռւ ազատական աշխարհին մէջ:

Մեր հարուստները անարդարանալի են երբ այսպիսի ոչ մէկ առարկութիւն չվերցնող ծրագիրներու իսկ չեն օգներ: Բացառութիւն կազմող քանի մը սակաւաթիւ անձերէ զատ, բոլորն ալ կը կարծեն ազգին հանդէպ իրենց պարտքը կատարած ըլլալ՝ քանի մը ազգբասի ողորմութիւն տալով կամ ազգային այս կամ այն հաստատութեան խեղճուկրակ գումարներ մերթ ընդ մերթ նուիրելով: Պոսթընի Armenia-ն, որ ամէն կերպով օգտակար և կարեւոր հրատարակութիւն մըն է, դեռ ոչ մէկ հայ հարուստէ ամենափոքր աջակցութիւն մ'անգամ չէ գտած: Անգին Փրոֆէսոր Մառի պէս թանկագին գործիչ մը՝ Անիի պեղումները ի գլուխ հանելու համար չի գտներ օգնութիւնը զոր Հայք պէտք էր լիարուստ հասցնէին մեր անցեալ մեծութեան այդ հոյակապ ապացուցման նուիրուած ձեռնարկին: Մինչև իսկ ամբողջ Հայութեան պաշտած «Հայրիկ»-ին կիսանդրի մը նուիրուելու համար քացուած հանգանակութեան, մեր հարուստները մեծագոյն մասամբ չուզեցին մասնակցել...: Թող մեր հարուստները գէթ օրինակ առնեն Փոլոնիացիները. լիհ հարուստները երբեք չեն շատացած իրենց ծայրայիղ յեղափոխականները քննադատելով. ազգային պանքա հիմնած են՝ միլիոններ դնելով իբր դրամագլուխ, ազգային մուսէոն հաստատած են, կազմած են ընկերութիւններ՝ ազգասիրական չափաւոր ծրագրով, և իրենց գործունէութեամբ քարերարօրէն հակակշռած են ծայրայեղներու յանդգնութիւն-

ները. դեռ վերջերս, միմիայն պարզ գրագետի մը, Սենքիէվիչի յորելեանը տօնելու միջոցին, 500,000 ֆրանկ նուիրեցին իրենք և նոյնքան արժող գրեակ մը: Մեր հարուստներէն շատերուն այսպիսի նպատակներու համար դրամ չտալու գլխաւոր պատճառները հետեւեալներն են ընդհանուրապէս: Ի՞նչպէս տանք, Թուրք կառավարութիւնը կ'իմանայ. մենք Թուրքիոյ մէջ շահեր ունինք:—Տանք, շատ լաւ. բայց որո՞ւ տանք, ո՞ւր է վստահելի մարմին մը. մենք չենք ուզեր որ մեր դրամները ասոր անոր կողորդէ անցնին» Երկու առարկութիւններն ալ հիմնովին ապուշ են: Թող մեր հարուստները անկեղծ տրամադրութիւն ունենան կարեւոր գումարներ ազգային վրկութեան գործին համար նուիրելու, ու ամենադիւրին բան է թէ ընկերութիւն մը հիմնել այնպիսի ձեւով որ դրամներու ապահով պահպանումը եւ կանոնաւոր գործածումը անկակածելի լրջութեամբ կատարուի, եւ թէ նուիրատուներէն զաղտնի մնալ ուզողներուն անունը ծածուկ պահուի (սքօղում որ ժամանակաւոր պիտի ըլլայ անշուշտ, որովհետեւ երբ լաւագոյն պայմաններ գանձ այդպիսի ազնիւ նուիրատուներու անունները պիտի հռչակուին այն բոլոր գովեստովը որուն արժանացած պիտի ըլլան): Ատեն է որ մեր հարուստներուն — ու խօսքս մասնաւորապէս Եւրոպայի ու Ամերիկայի տաճկահայ հարուստներուն վրայ է, որովհետեւ ողոսահայ հարուստները անհունապէս աւելի պարտաճանաչ են,—այս ամօթալի անզգայութիւն վերջ գտնէ:

«Ալիանս Իսրայէլիթ»-ի նման հայկական մեծ ընկերութեան մը, որուն հիմնարկումը կառավարկէ Տր. Գարբիէլեան, անհրաժեշտ անմիջական պէտքի մը կը համապատասխանէ:

Այդպիսի մարմին մը անհրաժեշտ է, ծայրայեղ տարրերուն գործունէութիւնը հակակշռելու, չափաւորելու եւ լրացնելու համար. չկայ որ և է ազգ որ իր ճակատագիրը միմիայն ծայրայեղ տարրերուն ձեռքը ձգէ. ամէն ազգի մէջ, վերանորոգումը արդիւնքն է ծայրայեղներու գործունէութեան որ կը բանդէ ինչ որ հին է, և բնաշրջականներուն գործունէութեան որ կը պահէ հինէն ինչ առողջ է և կենսունակ, և կը շինէ ինչ որ պէտք է քանդուածին տեղ դնել: Ռուսահայոց՝ իրենց արդի ճգնաժամին մէջ՝ մղած պայքարին յաջող և ուժիղ հանգամանքը պէտք է վերագրել այն իրողութեան որ անոնց մէջ ամբողջ հասարակութիւնը գործօն դեր կը կատարէ, թէ ծայրայեղները և թէ զանոնք հակակշռող բայց նոյնքան կորովով ու նոյն նպատակին համար գործող չափաւորները: Այդպիսի մարմին մը անհրաժեշտ է. և պիտի

մնայ անհրաժեշտ՝ նոյն իսկ եթէ կովկասի ճգնաժամը վերջանայ, նոյն իսկ եթէ թրքական Հայաստանի մէջ բարենորոգումները հաստատուին. անոր համար միշտ դեր մը կայ կատարելու՝ թէ ազատագրուած Հայութեան հատուածներուն համար, և թէ մանաւանդ «վեց նահանգներէն» դուրս մնացած բոլոր հայ համայնքներուն համար: Կը մնայ ուրեմն մեր հարուստներուն, և մեր բոլոր «չէզոք» տարրերուն՝ ապացուցանել թէ իրօք կը զգան այդ պէտքը եւ զայն լրացնելու համար հարկ եղած պարտականութիւնը ունին:

Ուրիշ պէտք մը — պիտի կրկնեմ հարիւրերորդ անգամ ըլլալով, ու ծիծաղելի ըլլայն իսկ սիրով աչք առնելով, — մեր յեղափոխական մարմիններուն համաձայն գործակցութիւնն է: Հայ յեղափոխական կուսակցութեանց Համաժողովի մը գումարումը, զոր առաջարկեցի Հորիզոնը տիտղոսուած պրոշիւրովս եւ զոր ինձմէ քիչ յետոյ Պ. Չերազ ալ առաջարկեց, չիրագործուեցաւ: Ուրիշ թերթեր, ինչպէս Շիրակն ու Հուսաքերը, առաջարկեցին գումարումը ընդհանուր Համաժողովի մը ուր մասնակցին հայ ազգին բոլոր հատուածներու (կղեր, մամուլ, հարուստներ, գործաւորներ, յեղափոխականներ եւն) ներկայացուցիչները. ոմանք ալ երկու գաղափարներ իրար խառնեցին. ըստ իս, պէտք չէ շփոթել երկու առաջարկները. ընդհանուր համաժողով մը կրնայ շատ օգտակար ըլլալ ազգին ոչ-կուսակցական տարերը իրենց թմրութենէն արթնցնելու համար, եւ նպաստել վերոյիշեալ բաղձացուած ընկերութեան շուտափոյթ հիմնարկումին: Յեղ. կուսակցութեանց Համաժողովը տարբեր տեսակէտով կարեւոր արդիւնքներ կրնայ ունենալ: Մեր կուսակցական պառակտումները մեր ամենամեծ չարիքներէն մին են այդպիսի համաժողով մը կրնայ այդ չարիքը բառնալ: Մեծապէս աղետաբեր պիտի ըլլար մեր կուսակցութեանց անհամաձայն գործունէութիւնը՝ այն ժանր պատահականութեանց միջոցին որ վաղը կրնան իրականանալ: Իմ ըրած առաջարկիս՝ Դաշնակցականները պատասխանեցին լուծեամբ, որ մերժման համարժէք էր: Վեր. Հնչակեան քանի մը կարեւոր գործիչներ ինծի պատասխանեցին թէ իրենց կուսակցութիւնը Միութեան հարցին մէջ ամէն զիջողութիւն յանձն առնելէ յետոյ Դաշնակցականներէն բացարձակ մերժում ընդունելով եւ նախատական ու անուանարկիչ ընթացք մը տեսնելով անոնց կողմէ, եւ նոյն իսկ Սասունի վերջին տխուր դէպքերուն մէջ (երբ ալ բաղխումը մօտալուտ էր եւ անխուսափելի) աջակցութեան առաջարկ ըրած եւ մերժողական պատասխան

տացճած ըլլալով, այլ եւս անկարելի եւ անհերելի կը համարէր ռախճեռնութիւն ստանձնել այսպիսի Համաժողովի մը գումարումը առաջարկելու Դաշնակցականներուն, բայց թէ պատրաստ էր սիրով մասնակցելու այդպիսի Համաժողովի մը՝ եթէ դաշնակցականները որոշապէս հաւանութիւն յայտնէին: Պատասխանը տրամաբանական է եւ անառարկելի: Դաշնակցականներուն կը մնայ ուրեմն առնել առաջին քայլը: Ատի, ջնջելով ամբողջ տխուր անցեալի մը յիշատակը, մեծապէս պատուաբեր պիտի ըլլար իրենց համար, եւ անհունապէս ուրախադիմ ազգին: Իսկ հին Հնչակեանները, այժմ բոլորովին ընկերվարական ծրագրի մը յարա ըլլալով, իրենց անտարբերութիւնը կրնայ աստիճան մը բացատրուիլ, քանի որ նպատակը որուն կը ձգտին՝ հիմնովին տարբեր է այլ եւս Վեր. Հնչակեանց եւ Դաշնակցականներուն գործունէութեան նպատակէն: Ոչ մէկուն իրաւունք չունինք արգելելու գործել իբր ընկերվարական եթէ իր համակրութիւնները տիրաբար այդ նպատակին կը ձգտին. միայն թէ, այն Հայերը որ այդ նպատակին համար կ'ուզեն աշխատիլ, պէտք չէ յանուն Հայութեան գործելու ձեւն առնեն, պէտք չէ հակընդդէմ արարքներով խանգարեն հայ ազգայնական մարմիններու գործունէութիւնը. պէտք է որ գործեն իբրեւ միջազգային ընկերվարականութեան զինուորներ:

Գալով ընդհանուր Համաժողովի մը ծրագրին, չեմ գիտեր ինչի՞ կը սպասեն արտասահմանի գաղութները՝ զայն իրագործելու համար: Այդ Համաժողովը շատոնց գումարուած կ'ըլլար եթէ ունենայինք Եւրոպայի Հայոց լուրջ, գործունեայ, ազգեցիկ առաջնորդը, որուն ի գուր կը սպասենք տարիներէ ի վեր. ան պիտի ուղղէր հրաւիրագրերը, պիտի որոշէր թուականն ու տեղը, պիտի «կազմակերպէր» Համաժողովը: Իրաւունքը առաջարկած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն խնդրել որ ինքն իսկ ուղղէ այդ հրաւերը. գաղափարը սիրուն է, բայց գործնական չ'երեւիր ինծի: Պատշաճ չեմ գտներ որ Կաթողիկոսը ինքն իսկ հրաւեր ուղղէ քսան երեսուն հայ խումբերու, մարմիններու, գաղութներու իրմէ կրնանք խնդրել որ կոնդակ մը ուղղէ այս կամ այն խումբին կամ անձնաւորութեան *), պաշտօն յանձնելով անոր կազմակերպել Համաժողովը, կոնդակ

*) Ամենայարմար անձնաւորութիւնը Պ. Մինաս Չերազն է, որ արդէն Ներսէս Վարժապետեանի և Խրիմեան Հայրիկի որոշմամբ քանիցս հայ ազգը ներկայացուցած է երոպական տէրութեանց մօտ:

մը որուն մէջ յայտնէ նաեւ իր զգացումն ու կարծիքը ընդհանուր խորհրդակցութեան մը եւ ազգային քաղաքականութիւն մը որոշելու պէտքին մասին: Կ'առաջարկեմ որ բոլոր այն թերթերը որ ազգային Համաժողովի մը գումարման պէտքն յայտնեցին, այս իմաստով խնդրագիր մը ուղղեն «Հայրիկին»: Սպասելով կոնդակին հասնելուն, անձնիւր գաղութի մէջ լաւ կ'ըլլար որ տեղական ժողովներ կազմուէին, նախապատրաստական խորհրդակցութիւններ կատարուէին, ընդհանուր Համաժողովին պատգամաւորներն ընտրուէին, «Հայկական Միութեան» հիմնարկութիւնը դիւրացնելու համար միջոցներ գտնելու մասին ջանքեր կատարուէին,—որով կոնդակին հասնելէն ամիս մը կամ ամիսուկէս յետոյ ամէն քան պատրաստ կ'ըլլար՝ առանց ժամանակի կորուստի՝ Ընդհ. Համաժողովը գումարելու:

Ազգային Համաժողովի մը գումարման, «Հայկական Միութեան» մը հիմնարկութեան եւ Վեր. Հնչակեանց ու Դրօշակեանց միջեւ համաձայնութեան մը անհրաժեշտութիւնը ամէն վէճէ վերէ: Ա՛լ ոճիր պիտի ըլլար ատեն կորսնցնել: Պէտք է փութանք այդ պէտքերուն անսխալաւն ու լիակատար գոհացում տալ:

Փարիզ, Հոկտ. 1905

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. Ռուս յեղափոխական շարժման յանկարծական եւ հոյակապօրէն ընդարձակագոր վերարժարժումը, որուն լուրերը, կը ստանանք վերջին պահուն, կը հաստատեն ինչ որ գրած էի յօդուածիս մէջ Ռուսիոյ վերանորոգման մասին: Այդ վերանորոգումը կատարուած իրողութիւն մըն է այս բոլորիս:

Ձարը, տեղի տալով ռուս ժողովրդեան տիրական պահանջքին, ընդունած է ռուս ազատականներու ծրագիրը ամբողջապէս: «Բարենորոգումը կը հետագրէ Տէյլի Թէլէկրաֆի Փեթերսպուրկի թղթակիցը, որ առաջինը եղաւ Սահմանադրութեան շնորհումի լուրն աշխարհիս աւետող, ամբողջական է եւ իրական. անձի եւ բնակարանի անձեռնմխելիութիւն, ազատութիւն մամուլի, խղճի, ընկերակցութեան, ջնջում բռնաբարիչ միջոցներու, ստեղծում ճշմարիտ երեսփոխանական ժողովի մը՝ ազատ քուէարկութեան հիման վրայ: Բոլոր բարենորոգումները որ կը բղխին այս սկզբունքներէն, որոշապէս, հանդիսաւորապէս անդառնալիապէս շնորհուած են: Ձարական բեժիմը, այնպէս ինչպէս զայն ճանչցան ներկայ սերունդն ու նախորդ սերունդները, մեռած է այլ ես, ու բոլորովին նոր յատակագծի մը վերայ՝ ռուս ժողովուրդը նոր Տէրութիւն մը պիտի կառուցանէ»:

Նոյն լրագրի Վիեննայի թղթակիցը կը հետագրէ հետեւեալ

յաւելուածական ու մեզ համար մասնաւորապէս շահեկան տեղեկութիւնը: «Լաւատեղեակ շրջանակներու մէջ՝ այստեղ, այն կարծիքն ունին թէ ներկայ շնորհումներուն վրայ պիտի աւելնայ հաստատումը գաւառական մասնաւոր խորհրդարաններու, որոնք կարելի պիտի դարձնեն, կառավարութեան միջամտութենէն բոլորովին անկախ, գաւառական ինքնավարութիւն մը՝ այլ և այլ ազգութեանց պահանջներուն գոհացում տուող»:

Ապրիլ ուսւ ժողովուրդը:

Այդ ժողովուրդը պիտի գիտնայ, կենսունակ դարձնել՝ և մինչև իր գերագոյն զարգացումը հասցնել նորաստաց սահմանադրութիւնը, որ մեկնակէտ մըն է, բայց ամուր ու որոշ մեկնակէտ մը:

Հայութեան համար, այս մեծ դէպքը նոր թուականի մը բացումն է. մեր ազգային քաղաքականութիւնը վերջնական որոշութեամբ մը պծուած է այլ ևս:

ՀԵՆՐԻԿ ԻԲՍԷՆ

Ի Բ ՄԵՆՔ ՄԵՌԱԾՆԵՐՍ ՍԹԱՓՈՒԵՆՔ

Դրամատիքական էպիլոգ երեք արարուածով

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Պրօֆ. Արնոլդ Ռուբեկ, քանդակագործ:

Մայա, նրա կինը:

Ուլփհայմ, կալուածատէր:

Ամառանոցի վերատեսուչ:

Իրենա:

Սարկաւագուհի:

Ծառաներ, հիւրեր ու երեխաներ:

Առաջին գործողութիւնը կատարուած է մի ծովափնեայ
ամառանոցում, իսկ երկրորդ և երրորդ գործողութիւնները
լեռնային մի բուժարանի մօտ:

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

(Հիւրանոցի բակում մի ընդարձակ պարկ, շատրուանով,
մեծ ու հին ծառերով և թփերով: Աջ կողմը երևում է հիւրանոցի
գլխաւոր շինութեան մի մասը, ձախ կողմը մի փոքրիկ պա-
ւիլիոն, կանաչով ու վայրի որթով ծածկուած, որի առջև գտնա-
ւում է սեղան ու աթոռ: Խորքում երևում է ծովի ներսը խը-
րուած ցամաքի մի փոքրիկ լեզուակ, մի քանի փոքր կղզիներ-
ով: Ամառ է, կէսօրից առաջ, մի տաք, արև օր:

Պրօֆ. Ռուբենկն ու իւր կինը նստած են հիւրանոցի առջև փռուած մարգագետնի վրայ մի սեղանի առաջ, հազիւ նոր վերջացրած իրանց նախաճաշը: Խմում են շաժպայն՝ սելտերեան ջրով, իւրաքանչիւրը ձեռքին մի-մի լրագիր բռնած: Պրօֆէսօրը մի ծեր, տպաւորիչ արտաքինով պարոն է, ամառային հագուստով: Տիկին Մայան դեռ երիտասարդ է, ունի աշխոյժ դիմագծեր ու հաճոյալից կայտառ աչեր, որոնց մէջ սակայն նկատելի է որոշ յոգնածութիւն: Նա հագած է ճանապարհորդական ընտիր հագուստ):

Մայա. (նայում է սպասողական, թերեւ պրօֆէսօրը կը խօսէ. ապա ձեռի թերթը ձգելով, հառաչում է): Ա՛խ, հա, հա, Ռուբէկ. (նայում է լրագրի վերեւից): Նո՛ւ. Մայա: Ի՞նչ կայ:

Մայա. Լսիր, այստեղ ի՞նչ լուռ է:

Ռուբէկ. (Նորհուն ժպտով): Դու կարողանում ես լսել:

Մայա. Ի՞նչը:

Ռուբէկ. Լռութիւնը:

Մայա. Անտարակոյս:

Ռուբէկ. Դու այնքան էլ սխալ չես, զաւակս: Իսկապէս կարելի է լսել:

Մայա. Աստուած վկայ, որ կարելի է: Երբ մանաւանդ լռութեան տակ ճնշուած ես, ինչպէս այստեղ:—

Ռուբէկ. Այստեղ, ամառանոցում:

Մայա. Ընդհանրապէս ծննդավայրում: Ճիշտ է, բաղաքը աղմկալից ու շարժուն է, բայց և այնպէս ինձ համար այդ աղմուկի ու շարժման մէջ ևս մահու չափ ձանձրալի է:

Ռուբէկ. (Զննող հայեացքով): Քեզ հաճելի՞ չէ դարձեալ տանը լինել, Մայա:

Մայա. (Նրան նայելով): Քեզ հաճելի՞ է:

Ռուբէկ. (Նուսափելով): Ի՞նձ—

Մայա. Սյո՛, քեզ: Դու ևս բաւական ժամանակ բացակայ ես տանից: Իսկապէս հաճելի՞ է քեզ կրկին տանը լինել:

Ռուբէկ. Ոչ, պարզ ասեմ, այնքան էլ հաճելի չէ:

Մայա. (Աշխոյժ) Տեսնում ես: Ես այդ գիտէի:

Ռուբէկ. Գուցէ ես աւելի երկար եմ բացակայել, այնպէս որ կարծես ես այստեղ օտար եմ, օտար այս երկրի պայմաններին:

Մայա. (Աթոռի հետ միասին ծուռում է զէպի ամուսինը,

եռանդուն): Տեսնում ես, Ռուբէկ: Արի առանց մտածելու իսկոյն ճանապարհուկներ: Հենց իսկոյն:

Ռուբէկ. (Փոքր ինչ անհամբեր): Այդպէս էլ մտադրուել ենք, սիրելիս: Այդ հօ դու գիտես:

Մայա. Բայց ինչո՞ւ ոչ իսկոյն: Ինչ սիրուն ու հաճելի կանցնենք մենք այնտեղ, մեր նոր հրաշալի տանը:

Ռուբէկ. (Հեզ ժպտով): Աւելի լաւ էր ասել՝ մեր նոր հրաշալի բնակավայրում:

Մայա. (Կարճ): Ես աւելի շուտ համարում եմ տուն: Թող այդպէս էլ լինի:

Ռուբէկ. (Հայեացքը նրան): Յիրաւի դու մի զարմանալի էակ ես:

Մայա. Զարմանալի:

Ռուբէկ. Այո, ճշմարիտ:

Մայա. Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ես տրամադրութիւն չունեմ այստեղ ժամանակ սպանելու:

Ռուբէկ. Իսկ այն ո՞վ էր, որ այնքան մեծ ցանկութիւն ունէր ամառը հիւսիսում ճանապարհորդելու:

Մայա. Նո՛ւ, ես, այո՛:

Ռուբէկ. Այո, դու և ո՛չ ես:

Մայա. Տէր Աստուած. բայց ո՞վ կը կարծէր թէ կեանքը այստեղ այսքան փոխուած կը լինի: Այն էլ այսպիսի մի կարճ ժամանակում: Երբ մտածում եմ թէ ընդամենը չորս տարի է, ինչ այստեղից հեռացել եմ:

Ռուբէկ. Իբրեւ արդէն ամուսնացած կին, չէ՞:

Մայա. Ամուսնացած կի՛ն: Բայց այդ ի՞նչ կապ ունի սրա հետ:

Ռուբէկ. (Շարունակելով): Եւ այն օրուանից, ինչ դու պրոֆեսորուհի ես դարձել ու ձեռք բերել մի փառահեղ բնակարան—ներողութիւն—լաւ է ասել մի իշխանական տուն. աւելացրու և Տառնիտցէր լճի ափին մի վիլլա, ամենավայելուչ պատրաստութեամբ: Այո, ամենավայելուչ ու փառաւոր, Մայա, ես այդ կարող եմ ասել: Հետոն էլ մի բակ, այնպէս որ իրարոտ այլ ես չենք կոխտիլ:

Մայա. (Անտարբեր): Ոչ, ո՛չ. —Մի բակ ունենք, այն էլ ընդարձակ—այդ բանում պակասութիւն չունենք:

Ռուբէկ. Բացի այդ այս էլ կայ, որ դու աւելի ընտիր ու ընդարձակ պայմանների մէջ ես գտնուում այժմ, աւելի կըրթուած շրջանի մէջ ես շփուում, քան թէ երբ տանն էիր ապրում:

Մայա. (Նրան դիտելով): Դեհ լաւ, ուրեմն քո կարծիքով քս եմ փոխուել:

Ռուբէկ. Այո, Մայա:

Մայա. Միայն քս: Իսկ այստեղի մարդիկ ոչ:

Ռուբէկ. Նրանք էլ, այո, մի փոքր: Նրանց մէջ առանձին սիրալիրութիւն ես չեմ նկատում: Չեմ կամենում այդ ուրանալ:

Մայա. Կարծում եմ:

Ռուբէկ. (Տոնը փոխելով): Գիտեմ ինչ տրամադրութիւն եմ ստանում, երբ քննում եմ շրջապատող մարդկանց կեանքը:

Մայա. Ոչ: Չգիտեմ, ասա:

Ռուբէկ. Իսկոյն յիշողութեանս մէջ պատկերանում է այն գիշերը, երբ երկաթուղով այստեղ էինք ուղևորւում:

Մայա. Քնած էիր կուպէում:

Ռուբէկ. Ոչ բոլորովին: Ես նկատում էի, ինչպէս յանկարծական լուծութիւն էր տիրում այն անթիւ փոքրիկ կայաքաննորում:—Լսում էի լուծութիւնը, ինչպէս դու, Մայա:

Մայա. Հրմ, ինչպէս ես, այո:

Ռուբէկ. Եւ ես հասկանում էի, որ սահմանն անցնում ենք, Այդ ժամանակ արդէն ճիշտ որ տանն էինք, քանի որ գնացքը կանգ էր առնում բոլոր փոքրիկ կայարաններում, թէեւ ոչ մի երթևեկութիւն չը կար:

Մայա. Բայց ինչո՞ւ է կանգ առնում, երբ երթևեկութիւն չը կայ:

Ռուբէկ. Չը գիտեմ: Ոչ մի ճանապարհորդ չէր իջնում կամ բարձրանում: Բայց գնացքը միշտ կանգ էր առնում և այն՝ երկար ժամանակ: Այն կայարանում լսում էի երկու մարդկանց այս ու այն կողմ վաղելը, մէկի ձեռքին լապտեր. նրանք խօսակցում էին իրար հետ խանձուած, ոչ մի բան չարտայայտող, անհնչիւն ձայնով:

Մայա. Բոլորովին ճիշտ է: Մի զոյգ մարդիկ միշտ այս ու այն կողմն էին վազվզում և խօսում:—

Ռուբէկ.— ոչնչի մասին: (Աշխոյժ): Սակայն սպասիր մինչև առաւօտ: Այստեղ մի մեծ ու յարմար շոգենաւ կայ, նստե՛նք մէջը և ծովի եզերքով ճանապարհուենք դէպի հիւսիս, մինչև առուցեալ ովկիանոսը:

Մայա. Բայց այդ դէպքում դու ցամաքից ու կեանքից ոչինչ տեսնել չես կարող, այն ինչ հենց այդ էիք կամենում:

Ռուբէկ. (Կարճ, ակամայ.) Եր արդէն բաւականաչափ տեսել եմ:

Մայա. Ուրեմն ծովային ճանապարհորդութեան աւելի առաւելութիւն եւ տալիս:

Ռուրէկ. Յամենայն դէպս այդ մի նոր փոփոխութիւն է:

Մայա. Այո, եթէ միայն քեզ համար լաւ կը լինի:

Ռուրէկ. Ինձ համար: Լաւ: Գոհութիւն Աստուծոյ, ինձ ինչ է պակաս որ:

Մայա. (Կանգնում ու մերձենում է նրան): Այո, քեզ մի բան պակասում է, Ռուրէկ: Այդ պէտք է որ ինքդ զգաս:

Ռուրէկ. Բայց ախր ինչ, սիրելի Մայա:

Մայա. (Նրա ետեւ, աթոռի թիկունքի վրայից առաջ թերուելով): Այո, դու պէտք է այդ ասես ինձ: Քանի ժամանակ է որ դու անդադար ու անհանգիստ պտտում ես ամեն տեղ. չես կամենում մի տեղ երկար մնալ. ոչ տանը, ոչ դուրսը: Դու կատարեալ մարդասիրտ ես դարձել:

Ռուրէկ. (Փոքր ինչ հեգնական): Բայց որ դու այդ նկատել ես:

Մայա. Քեզ ճանաչող մարդիկ չէին կարող չը նկատել: Եւ ես անչափ ցաւում եմ, որ դու կորցրել ես պարապելու տրամադրութիւնը:

Ռուրէկ. Ա՞յդ ես:

Մայա. Երբ յիշում եմ, թէ ինչպէս առաջ առանց յոգնելու կարողանում էիր առաւօտից մինչեւ երեկոյ պարապել:

Ռուրէկ. (Մոայլ): Առաջ. այո:

Մայա. Այն օրուանից, երբ քո գլուխ գործոցը յաջողուեց—

Ռուրէկ. (մտածելով) «Յարութեան օրը»:

Մայա.—Որ տարածուել է ամբողջ աշխարհում ու քեզ այսպէս հռչակ տուել:

Ռուրէկ. Գուցէ դժբախտութիւնը հենց դրա մէջ է, Մայա:

Մայա. Ինչպէս:

Ռուրէկ. Երբ ես այդ գլուխ գործոցը ստեղծեցի—(ձեռքի ուժեղ շարժումով), իսկ «Յարութեան օրը» գլուխ գործոց է: Թէ՛ գուցէ նա միայն սկզբումն էր գլուխ գործոց: Օ, ոչ. նա դեռ այժմ էլ գլուխ գործոց է: Եւ պէտք է, պէտք է նա գլուխ գործոց լինի:

Մայա. (նայում է զարմացած): Ռուրէկ, ամբողջ աշխարհն այդ գիտէ:

Ռուրէկ. (Կարճ, ժխտական): Ամբողջ աշխարհը ոչինչ չը գիտէ: Նա ոչինչ չի հասկանում:

Մայա. Առնուազն գէթ մի բան զգում է:

Ռուբէկ. Մի բան, որ իրապէս այնտեղ չը կայ: Որ իմ մտքով անգամ չի անցել: Եւ տեսնում ես, հիացածունք է պատում մարդկանց: Չարժէ ամենեւին ճգնել, մաշուել մասսայի, ամբոխի,—«ամբողջ աշխարհի» համար:

Մայա. Դու աւելի լաւ ես համարում—կամ թէ, քեզ արժանի ես համարում այստեղ այնտեղ անցողական կերպով կենդանագիրներ միայն քանդակագործել:

Ռուբէկ. (Ձուարթ ժպտով). Ինչ որ ես քանդակագործում եմ, իսկական կենդանագիրներ չեն, Մայա:

Մայա. Հապա ի՞նչ են, վերջին երկու հրեք տարուայ ընթացքում—ինչ որ դու քո մեծ գրուպան պատրաստել ես:—

Ռուբէկ. Բայց և այնպէս, ասում եմ, նրանք իսկական կենդանագիրներ չեն:

Մայա. Ուրիշ ի՞նչ են:

Ռուբէկ. Այդ կիսարձանների մէջ ու ետե ինչ որ երկդիմի, թագնուած բան կայ—մի ինչ որ գաղտնիք, որ մարդիկ տեսնել չեն կարող:

Մայա. Միթէ:

Ռուբէկ. (Նորհուն). Միայն ես կարող եմ տեսնել: Եւ այդ ինձ ներքին հաճոյք է պատճառում:—Նրանց արտաքինը, ինչպէս ասում են, «ապշեցնող նմանութիւն» է ցոյց տալիս, որի առջև մարդիկ բերանաբաց կանգնում ու հիանում են,—(ցածր ձայնով)—սակայն ներքնապէս նրանք ներկայացնում են մեծապատիւ ձիւրի ալանդակ դէմքեր, պնդազուլիս իշացուկներ, ականջները կախ, ցածր ճակատով շնագանգեր և պարարտ խողի գլուխներ,—ինչպէս և բիրտ եղան պատկերներ:

Մայա. (Անտարբեր).—Ուրեմն մեր բոլոր ընտանի կենդանիները:

Ռուբէկ. Ճիշտ այդպէս, Մայա: Այն ամեն կենդանիները, որոնց մարդ ապականել է ըստ իւր պատկերի և որոնք էլ իրանց հերթին ապականել են մարդուն: (Դատարկում է շապայնի բաժակը ու ծիծաղում): Եւ այս խարդախուած գեղարուեստական գործերը պատուիրում են նոքա, որոնք վճարելու ընդունակ են: Նրանք հաստատ հաւատացած առնում են բարձր գնով:

Մայա. (Լցնելով նրա բաժակը): Թիւ, Ռուբէկ, արի խմիր ու զուարճացիր:

Ռուբէկ. (Ճակատը մի քանի անգամ շփում է, ապա յիշուում աթոռի թիկունքին): Ես զուարճ եմ, Մայա. իրենք զու-

արձ: Գոնէ որոր չափով: (Մի վայրկեան լուռ): Արդէն մեծ բախտաւորութիւն է, երբ մարդ ազատ ու անկախ է զգում իրան և ունի այն ամենը, ինչ որ ցանկանում է: Գէթ արտաքին կերպով: Այդպէս չէ, Մայա:

Մայա. Օ, այո, իհարկէ: Յիրաւի որ այդ արդէն շատ-շատ է: (Նայում է նրան): Բայց դու մոռացել ես թէ ինչ ես խոստացել ինձ այն օրերին, երբ մենք այս դժուար հարցում համաձայնութեան եկանք:—

Ռուբէկ. (Գլուխը խոնարհելով):—Մեր ամուսնութիւնն ես ակնարկում: Այդ քայլը իսկապէս բեզ դժուար դրութեան մէջ էր գրել, Մայա:

Մայա. (Անխոով շարունակում է):—Եւ որ ես կամենում էի քեզ հետ արտասահման ճանապարհուել և միշտ այնտեղ ապրել:—Գիտե՞ս ինչ ես խոստացել ինձ այն ժամանակ:

Ռուբէկ. (Գլուխը շարժելով): Չը գիտեմ ճշմարիտ: Ի՞նչ եմ խոստացել:

Մայա. Կամենում էիր ինձ մի բարձր սար տանել և աշխարհի բոլոր հրաշալիքները ցոյց տալ:

Ռուբէկ. (Շփոթ): Ծշմարիտ: Քեզ ես խոստացել եմ այդ:

Մայա. (Նրան նայելով): Ի՞նձ ևս: Ուրիշ ում ես խոստացել:

Ռուբէկ. (Անտարբեր): Ո՛չ, ոչ, ես միայն հարցնում եմ, խոստացել եմ քեզ այդ:

Մայա.—Աշխարհի բոլոր հրաշալիքները ցոյց տալ ես խոստացել ինձ: Եւ այդ ամենը, ասում էիր, պէտք է ինձ և քեզ պատկանեն:

Ռուբէկ. Խօսակցութեան մի ոճ էր այդ, որ առաջ ես սիրում էի գործ ածել:

Մայա. Մի ոճ միայն:

Ռուբէկ. Այո, դեռ դպրոցից սկսած: Մի ոճ, որով հրապուրում էի հարեանների երեխաներին, երբ կամենում էի նրանց սար կամ անտառ տանել ինձ հետ խաղալու:

Մայա. Թերեւս կամենում էիր ինձ ևս զէպի վեր հրապուրել խաղալու:

Ռուբէկ. (Կատակօրէն): Միթէ՞ իրօք այդ խաղի ժամանակ դու չես զուարճացել, Մայա:

Մայա. (Սառլ): Ես քեզ հետ միմիայն խաղալու չ'եկայ:

Ռուբէկ. Ոչ, ոչ, այդ ես հաւատում եմ:

Մայա. Բացի այդ, դու ինձ ոչ մի սար չես տարել, կամ ցոյց տուել:—

Ռուբէկ. (Գրգռուած)։—Աշխարհի հրաշալիքները։ Ոչ, իսկապէս ոչ։ Բայց ես կարող եմ քեզ ասել, որ դու սար բարձրանալու չես ստեղծուած, փոքրիկ Մայա։

Մայա. (Աշխատելով զսպուել)։ Դու տրամադիր ես այսպէս կարծելու։

Ռուբէկ. Չորս-հինգ տարի առաջ, այո, կարող էիր. (Աթոռում ձգուած է)։ Չորս, հինգ տարի,—սա երկար, երկար ժամանակ է, Մայա։

Մայա. (Դառնահայեաց նայելով նրան)։ Ժամանակը քեզ համար այդքան ձանձրալի երկար է դարձել, Ռուբէկ։

Ռուբէկ. Կամաց կամաց այդպէս է դառնում։ (Յօրանջում է)։

Մայա. (Դառնում է իր տեղը)։ Այլ ես քեզ չեմ ձանձրացնիլ։ (Նստում է իր աթոռում, վերցնում լրագիրը ու թերթում)։

Լռութիւն երկու կողմից։

Ռուբէկ. (Յենւում է սեղանին. կնոջ մերձ. ժպտով)։ Տիկին պրոֆեսորուհին վերաւորուած է զգում իրան։

Մայա. (Սառը, առանց նայելու)։ Ո՛չ, ամենեւին ոչ։

(Հիւրեր, մեծ մասամբ կանայք, պարկի վրայ շրջագայելով, մտնում են աջ ու ձախ։ Ծառաները հիւրանոցից զանազան խմիչքներով գալիս ու անցնում են պալիլեօնի ետև։ Ամառանոցի վերատեսուչը վերադառնում է պարկի պտոյտից, ձեռնոցներն ու ձեռնափայտը ձեռին, բարևում է պատահող հիւրերին շնորհապարտ կերպով և մի քանիսնների հետ կարճ խօսակցութիւն փոխարինում։ Ապա մերձենում է Ռուբէկի սեղանին)։

Վերատեսուչ. (Գլխարկը հանելով բարևում է)։ Իմ մեծարգանքի բարի առաւօտը տիկին պրոֆեսորուհուն։— Բարի առաւօտ, պարոն պրոֆէսոր։

Ռուբէկ. Բարի առաւօտ, բարի առաւօտ, պ. վերատեսուչ։

Վերատեսուչ. (Տիկին Մայային), Արդեօք հաճելի է անցրել տիկինը։

Մայա. Շնորհակալ եմ. շատ լաւ—գոնէ ինձ համար։ Եւ միշտ մեռածի պէս եմ քնում։

Վերատեսուչ. Անչափ ուրախ եմ։ Օտար տեղը առաջին գիշերն իր անյարմարութիւններն ունի,—իսկ դժւք, պարոն պրոֆէսոր։

Ռուբէկ. Ա՛խ, իմ անքնութեան դէմ ոչինչ չի կարելի անել։ Մանաւա՞դ վերջին ժամանակներս։

Վերատեսուիչ. (Ցաւակցական) Օ, անչափ ցաւում եմ:
Բայց նախ մի երկու շաբաթ մնացէք այստեղ, ամառանոցում—
և ամեն ինչ ինքն իրան կ'ողղուի:

Ռուբէկ. (Նրան նայելով) Ասացէք, խնդրեմ, պ. վերատե-
սուիչ, պացիենտներէից գիշերը լողացող կայ:

Վերատեսուիչ. (Ջարմացական): Գիշերը, ջը գիտեմ:

Ռուբէկ. Ոչինչ չգիտէք:

Վերատեսուիչ. Ըստ իմ տեղեկութեան այստեղ այնպիսի
հիւանդ չը կայ, որ կարիք ունենայ գիշերը ևս լողանալու:

Ռուբէկ. Կամ գուցէ կար մէկը, որ գիշերները պարկում
գրօնում է:

Վերատեսուիչ. (Ժպտում ու գլուխը շարժում է): Ոչ, պ.
պրոֆեսոր, այդ բանի համար ևս պէտք է նախապէս թոյլտուե-
թիւն ստանալ:

Մայա. (Անհանգիստ): Աստուած իմ. Ռուբէկ, ինչպէս
այսօր առաւօտ քեզ ասացի, դու երազ ես տեսել:

Ռուբէկ. (Չոր կերպով): Այդպէս: Ճիշտ: Երանգ: (Վերա-
տեսչին): Այս գիշեր, երբ քնել չէի կարողանում, վեր կացայ
տեսնելու թէ ինչպիսի եղանակ է:

Վերատեսուիչ. (Ուշադիր): Հա, պարոն պրոֆէսոր: Յետոյ:

Ռուբէկ. Դուրս եմ նայում պատուհանից և ծառերի տակ
թափառելիս մի ստուեր եմ տեսնում:

Մայա. (Վերատեսչին ժպտով): Եւ իբր թէ նոյն իսկ
լողացման հագուստով:

Ռուբէկ. Կամ թէ դրա նման մի բան: Ես չը կարողացայ
պարզ որոշել: Յամենայն դէպս ինչ որ մի սպիտակ հագուս-
տով էր:

Վերատեսուիչ. Խիստ հետաքրքիր է: Կի՛ն էր թէ՛ պարոն:

Ռուբէկ. Ինձ վրայ կնոջ տպաւորութիւն թողեց: Ետեից
գալիս էր մի երկրորդ անձ, բոլորովին մութ:

Վերատեսուիչ. (Շփոթ.) Մո՛թ. Թերևս սև:

Ռուբէկ. Այո, ճիշտ այդպէս:

Վերատեսուիչ. (Կարծես հասկանալով): Սպիտակի ետեւից:
Անմիջապէս նրա ետեւից:

Ռուբէկ. Այո, քիչ հեռու:

Վերատեսուիչ. Ան: Այդ մասին թերևս կարող եմ ձեզ
քաջատրութիւն տալ, պարոն պրոֆէսոր:

Ռուբէկ. Հը, քնչ բան է այդ:

Մայա. (Միևնոյն ժամանակ): Իսկապէս Ռուբէկը երազ
չէ՞ տեսել:

Լուսնայ

Վերատեսուչ. (Դէպի աջ նայելով, լանկարծ շնչում է).
Սուսա՛ս: Այնտեղ նայեցէք:—Այժմ խնդրեմ այդ մասին ըարձր
մի խօսէք:

(Հիւրանոցի անկիւնից մտնում է մի երկար, կրեմագոյն
քիշմիրի հագուստով կին, որին ուղեկցում է մի սև հագնուած
սարկաւագունի, կրծքին շղթայից կախուած արծաթեայ խաչով:
Պարկի վրայով նրանք անցնում են պաւլիոն: Կինը գունատ է,
դէմքի գծերը անզգայ, կոպերը ցած խոնարհած և աչքերը կար-
ծեա անոյծ: Հագուստը երկար է և մարմնի հետ մի ուղիղ գիծ
է կազմում: Գլխի, ծոծրակի, կրծքի, ուսերի ու կոնների վրայ
սպիտակ շղարշ է կրում: Դիրքը անշարժ, քայլուածքը դանդաղ
ու հանդիսաւոր: Սարկաւագունու դիրքը նոյնպէս հանդիսական
է, միայն որպէս սպասուհի: Նրա թուխ, խայթիչ աչքերը սե-
ւեռած են տիկնոջ: Հիւրանոցի ծառաները անձեռոցները կոնե-
րին հետաքրքիր կերպով նայում են նրանց ետևից: Իսկ նրանք
ոչնչի ուշ չեն դարձնում և առանց որևէ կողմ նայելու, մըտ-
նում են պաւլիոն):

Ռուբէկ. (Ակամայից կամացկամաց բարձրանում է տեղից
և աչքերը պաւլիոնի դռան յառում): Ո՛վ էր այդ կինը:

Վերատեսուչ. Մի օտարուհի, որ վարձել է այդ փոքրիկ
պաւլիոնը:

Ռուբէկ. Արտասահմանցի՞ է:

Վերատեսուչ. Այդպէս է երևում: Յամենայն դէպս եր-
կումն էլ արտասահմանից են եկել: Մօտ մի շաբաթ առաջ:
Մինչև օրս նրանք այս կողմերում չեն եղած:

Ռուբէկ. (Նրան նայելով, դրական): Ուրիշ ոչ ոք չէր գի-
շերուայ տեսածս, բայց միայն սա:

Վերատեսուչ. Իրաւացի է: Ես այդ իսկոյն մտածեցի:

Ռուբէկ. Ինչպէ՞ս է կոչւում այդ կինը, պարոն վերատե-
սուչ:

Վերատեսուչ. Նա ներկայացրել է իրան իբրև տիկին Սա-
տով իր ուղեկցուհու հետ: Ուրիշ ոչինչ մեզ յայտնի չէ:

Ռուբէկ. (Մտածելով): Սատո՞վ: Սատո՞վ:—

Մայա. (Հեզօրէն ծիծաղով): Թերևս այդ անունով մի
ժանօթ ունես, Ռուբէկ: Հա՛:

Ռուբէկ. (գլուխը շարժելով): Ոչ:— Սատո՞վ. Ռուսական է
երևում: Կամ գէթ սլաւոնական: (Վերատեսչին): Ի՞նչ լեզուով
է խօսում:

Վերատեսուչ. Երկուսը միասին եղած ժամանակ խօսում

են մի այնպիսի լեզուով, որից խելքս բան չի կտրոււմ: Իսկ առհասարակ տիկինը խօսում է չաղաւաղուած նորվեգերէնով:

Ռուբէկ. (Զարմացած): Նորվեգերէն: Չէ՞ք սխալոււմ:

Վերատեսուչ. Ոչ, այդ հաստատ է:

Ռուբէկ. (Գրգռուած նայում է նրան): Ինքնե՞րդ էք լսել:

Վերատեսուչ. Այո: Մի քանի անգամ խօսել եմ հետը: Թէպէտ միայն մի քանի խօսք: Նա խիստ սակաւախօս է: Սակայն—

Ռուբէկ. Բայց նորվեգերէն էր:

Վերատեսուչ. Պարզ ու լաւ նորվեգերէն: Աւելի ճիշտ, հիւսիսային նորվեգերէն թեթեւ շեշտով:

Ռուբէկ. (Աչքերը ներքե յառած, շնչալով): Այդ ևս:

Մայա. (Փոքր գրգռուած ու անհաճոյ): Թերեւս այդ կի՛նը երբ և է քեզ իբրեւ մօղել է ծառայել, Ռուբէկ: Մտածի՛ր:

Ռուբէկ. (Նայում է ներազդուած): Մօղելլ:

Մայա. (Բողոքող ժպտով): Նո՛ւ, հա, ջահել ժամանակդ: Պէտք է որ անհամար մօղելներ ունեցած լինես: Եւ շատ բնական է:

Ռուբէկ. (Նոյն տոնով): Ախ, ո՛չ, իմ փոքրիկ Մայա: Ես իրօք միայն մի հատիկ մօղելլ եմ ունեցել: Մի հատիկ—այն ամենի համար, ինչ ես ստեղծագործել եմ:

Վերատեսուչ. (Որ փոքր հեռացել ու դէպի ձախ դիտել էր): Դժբաղտաբար ես այժմ պէտք է գնամ: Եկող պարոնին յարմար չէ այստեղ ընդունել, մանաւանդ կանանց ներկայութեան:

Ռուբէկ. (Նոյնպէս դէպի ձախ նայելով): Որսորդի մասին էք ասում, որ ահա գալիս է: Ո՞վ է նա:

Վերատեսուչ. Կալուածատէր Ուլփհայմը:

Ռուբէկ. Ախ հա, կալուածատէր Ուլփհայմը:

Վերատեսուչ. —«Արջասպանը»:

Ռուբէկ. Ճանաչում եմ.

Վերատեսուչ. Նրան ո՞վ չէ ճանաչում:

Ռուբէկ. Միայն թեթեւ կերպով: Վերջապէս նա էլ այժմ ձեր պացիենտն է:

Վերատեսուչ. Ոչ, ի մեծ զարմանս, դեռ ոչ: Տարին մի անգամ նա այստեղ է մտնում, երբ որսի է գնում սար: (Կամենում է հիւրանոց մտնել):

Ուլփհայմի ծայնը դրսից. Սպասէ՛ք մի փոքր, սպասէ՛ք, սատանան տանի: Ինչո՞ւ. ինձնից միշտ խոյս էք տալիս:

Վերատեսուիչ. (Կանգնում է): Ձեռն խուսափում, պարոն, կալուածատէր:

(Ուլիհայմը մտնում է ձախ կողմից, մի ծառայի ուղեկցութեամբ, որ որսորդական շներով ոհմակն է ուղեկցում: Ուլիհայմը հագած է որսորդական հագուստ, երկար կօշիկներ, թաղեայ (կակուզ) գլխարկ՝ վրան փետուր խրած: Արտաքինը նիհար, երկար ու նեարդային, մազերը ու միտուքը խառնակ, բարձր ձայնով և ըստ արտաքինի անորոշ տարիքով, սակայն ոչ ջահել):

Ուլիհայմ. (Մերձենալով վերատեսչին): Հիւրեր ընդունելու ձեռք է այդ: Պոչներդ սեղմած խոյս էք տալիս, կարծես սատանայ է մտել:

Վերատեսուիչ. (Հանգիստ): Պարոն կալուածատէրը շոգենաւիկ է եկել:

Ուլիհայմ. (Մըթմըթալով): Շոգենաւ տեսնելու պատիւ չունեցայ, (Ձեռները կողքին): Չը գիտէք, որ ես իմ սեպհական միակայմով եմ ճանապարհորդում: (Ծառային): Լարս, լաւ հոգ տար քո ընկերակիցներին: Բայց և այնպէս, նայիր, որ նրանք մի փոքր քաղցած մնան: Թարմ ոսկորներ տուր, միայն ոչ շատ մսալի, հասկացած: Թող ոսկորները կոշտ լինեն և արիւնահոտ: Ապա քո ստամոքսին ևս բաւարարութիւն տուր. Այժմ հնչէ:

Վերատեսուիչ. Ձի ցանկանում արդեօք պարոն կալուածատէրը սեղանատուն գալ:

Ուլիհայմ. Այդ կիսակենդան մարդկանց մօտ: Ոչ: Չափազանց շնորհակալ եմ, պարոն վերատեսուիչ:

Վերատեսուիչ. Ինչպէս ձեզ հաճելի է:

Ուլիհայմ. Պատուիրէք ձեր սպասուհուն ինձ համար պարէն պատրաստել: Ամեն ինչից առատ, որպէս զի մարդ ծածկելու մի բան ունենայ, նոյնպէս և լաւ գինի: Ասէք ձեր սպասուհուն, որ ես կամ Լարսը ցոյց կը տանք նրան, եթէ—

Վերատեսուիչ. (Ընդհատելով): Այդ արդէն գիտենք: (Շըրջուելով Ռուբէկին): Կարևոր է ծառային որևէ բան պատուիրել, պարոն պրոֆէսոր: Կամ թերես յարգելի տիկինը բան է կամենում:

Ռուբէկ. Ո՛չ, շնորհակալ եմ—իմ կողմից:

Մայա. Ես ևս:

(Վերատեսուիչը մտնում է հիւրանոց):

Ուլիհայմ. (Մի րոպէ գիտում է երկուսին, ապա գլխարկ հանում): Չահրամար: Որպէս մի քոթոթ նրբամիտ հասարակութեան մէջ:

Ռուբէկ. (Նայելով): Ի՞նչ է կամենում դրանով ասել պալաուածատէրը:

Ուլիհայմ. (Բարձր ու բաղաբավարի): Երևի ես պարոն քանդակագործ Ռուբէկի համար մեծարգոյ անձնաւորութիւն եմ եղած:

Ռուբէկ. Մենք մի քանի անգամ հասարակութեան մէջ պատահել ենք իրար: Վերջին աշնանը, երբ ես այստեղ էի:

Ուլիհայմ. Այո, երկար տարիներ առաջ: Այն ժամանակ ձեր անունը դեռ այնքան յայտնի չէր, ինչպէս այժմ: Եւ այն ժամանակ արջերի որսորդը համարձակուում էր աւելի մօտ նստել ձեզ:

Ռուբէկ. Ես այժմ էլ չեմ խաճնում: (Ժպտով):

Մայա. (Հետաքրքիր Ուլիհայմին նայելով): Իրաւ դուք արջերի իսկական որսորդ էք:

Ուլիհայմ. (Նստելով հարեան սեղանին, որը հիւրանոցին աւելի մօտ է): Աւելի հաճոյքով ես արջեր եմ որսում: Բայց և այնպէս ձեռքից բաց չեմ թողնում ճանապարհին պատահած այլ որսերն ևս: Լինին դրանք արծիւներ, գայլեր, կանայք կամ եղջերուներ: — Միայն թէ թարմ, պարարտ ու արիւնալի լինեն: (Խմում է որսորդական շէնց):

Մայա. (Անդադար նրան դիտելով): Սակայն աւելի հաճոյքով արջեր էք որսում:

Ուլիհայմ. Այո, ամենամեծ սիրով: Մարդ կարող է իր դանակը աւելի լաւ գործածել այնտեղ, ուր տաքնապ կայ. (Ժպտում է): Մենք գործ ունենք կարծր նիւթերի հետ, երկուսս էլ, յարգելի տիկին,—ես և ձեր ամուսինը: Նա կարողանում է մարմարը կերտել, իսկ ես ջղաձգութեամբ ցնցուղ արջի ատամները բերթել: Եւ 'ի վերջոյ մենք, երկուսս էլ նիւթ ենք նուաճում, մեզ վարպետ ու տէր հրատարակում: Երբէք տեղի չենք տալիս, մինչև որ յամառ դիմադրող նիւթը յաղթանակում ենք:

Ռուբէկ. (Ինքն իրան մտածելով): Բաւական ճիշտ էք նկատում:

Ուլիհայմ. Այո, քանի որ քան էլ երբէի կիմանայ, թէ ինչու է ինքը դիմադրում: Քարը մեռած է, բայց և բոլոր ուժով ընդդիմանում է մուրճի հարուածին: Ճիշտ որպէս արջը, երբ մէկը խանդարում է նրան իր որջում:

Մայա. Այժմ կամենում էք սարը որսի գնալ:

Ուլիհայմ. Բոլորովին բարձր, դէպ ի վեր:—Դուք երևի երբէք բարձր լեռներում չէք եղել:

Մայա. Ոչ, ոչ:

Ուլփհայմ. Սատանան գիտէ. ուրեմն աշխատեցէք այժմ, հէնց այս ամառ այնտեղ բարձրանալ: Կարող էք ինձ հետ միասին գնալ թէ դուք, և թէ ձեր պարոն ամուսինը,—հրաշալի կը լինի:

Մայա. Շատ սիրալիր էք: Սակայն Ռուբէկը մի ծովային ճանապարհորդութիւն է ծրագրել:

Ռուբէկ. Ծովափնեայ պտոյտ:

Ուլփհայմ. Թիւ, սատանան տանէ,—ի՞նչ էք կամենում այդ անիծուած, գարշահոտ, կեղտոտ ջրերում: Կամենում էք ժամանակը ի դուր այդ ժանտաջրերում սպանել: Կամ աւելի լաւ է ասել այդ նողկալի ջրերում:

Մայա. Լսում ես, Ռուբէկ:

Ուլփհայմ. Ախ, աւելի լաւ է ինձ հետ լեռները եկէք: Այնտեղ մարդկանցից ազատ է: Դուք չը գիտէք ամենեւին ինչ է նշանակում այդ ինձ համար: Արդարեւ մի այսպիսի փոքրիկ տիկին—(ընդհատում է: Սարկաւագուհին գալիս է պաւիլիոնից ու մտնում հիւրանոց):

Ուլփհայմ. (Հայեացքով հետևում է նրան:) Սրան նայէք, այս սե թռչնակին: Ո՛ւմ թաղելու է եկել:

Ռուբէկ. Չը գիտենք:

Ուլփհայմ. Երևի անկիւնում ընկած մէկը սատկում է: Այս հիւանդներն ու ծիւրեալները պէտք է հենց իրանց կամբով իրանց թաղել տան,—այդ թէ պատուաւոր է և թէ լաւ:

Մայա. Դուք երբէք հիւանդ չէք եղել, պարոն կալուածատէր:

Ուլփհայմ. Երբէք: Այլապէս այժմ այստեղ չէի լինիլ:—Սակայն իմ ամենալաւ ընկերները—նրանք յաճախ հիւանդացի են,—այդ խեղճ, ողորմելի էակները:

Մայա. Ի՞նչպէս էք վարուել այդ դէպքում նրանց հետ:

Ուլփհայմ. Գնդակահար եմ արել, իհարկէ:

Ռուբէկ. (Նրան նայելով:) Գնդակահար:

Մայա. (Աթոռը ետ քաշելով:) Սպանել:

Ուլփհայմ. Իմ գնդակը երբէք չի սայթաքում, յարգելիներս:

Մայա. Սակայն ինչպէ՞ս էք դուք մարդիկ սպանում:

Ուլփհայմ. Ես հօ մարդկանց մասին չեմ խօսում:

Մայա. Ձեր ամենալաւ ընկերները, ասում էիք—

Ուլփհայմ. Իմ ամենալաւ ընկերները իմ շներն են:

Մայա. Ձեր շնորհը—

Ուլիհայմ. Այդ ազնիւ, հաւատարիմ ու արի որսակիցնե-
րից աւելի լաւ ընկերներ ես չունեմ: Երբ նրանցից մէկը հի-
ւանդ ու թոյլ է, այդ զէպքում—փրոթ! Եւ ընկերս տեղափո-
խուած է—միւս աշխարհը.

(Սարկաւագուհին վերադառնում է հիւրանոցից ձեռքին մի
մատուցարան՝ վրան կաթ ու հաց, դնում է պաւլիլիոնի առջև
զտնուած սեղանի վրայ և մտնում պաւլիլիոն):

Ուլիհայմ. Մարդու սնունդ է կոչւում սա: Ջրալի կաթ
ու կակուղ, խմոր հաց: Իմ ընկերները, մէկ նրանց լափելիս
տեսնէիք: Կամենում էք:

Մայա. (Ամուսնուն ժպտալով, կանգնում է): Այո, ին-
չո՞ւ չէ:

Ուլիհայմ. (Նոյնպէս կանգնելով): Դուք իրաւ որ մի գոր-
ծօն կին էք, յարգելի տիկին: Ուրեմն եկէք: Մեծ, հաստ ոսկոր-
ները նրանք բոլորովին քերթում են: Նորից ործում ու ամե-
նուրեք քերթում: Մեծ բերկրանք է այս պատկերը տեսնել, ա-
սում եմ ձեզ, Ապա կը խօսենք և լեռների մասին: (Գնում է
հիւրանոցի անկիւնով. Մայան հետևում է նրան: Հաժարեա
միկնոյն ժամանակ պաւլիլիոնից դուրս է գալիս օտարուհին ու
նստում կաթի ու հացի սեղանի մօտ: Նա կամենում է բաժակը
քերան տանել, սակայն կանգ է առնում առանց խմելու և չոր
ու անարտայայտիչ աչքերը Ռուբէկին յառում):

Ռուբէկ. (Մնում է նստած և լուրջ ու յարատե նրան դի-
տում: Վերջապէս ոտի է ելնում, մի քանի քայլ անում դէպի
նա ու մնալով կանգնած կամաց ձայնով ասում): Լաւ ճանաչե-
ցի քեզ, Իրենա:

Իրենա. (Անհնչիւն ձայնով, բաժակը սեղանին դնելով):
Կարո՞ղ էիր սպասել, Արնուդ:

Ռուբէկ. Ուրեմն, դո՞ւ էլ ինձ ճանաչեցիր:

Իրենա. Քո բանը կատարեալ այլ է:

Ռուբէկ. Ինչո՞ւ:

Իրենա. Որովհետեւ դու դեռ կեանք ունես, կենդանի ես.

Ռուբէկ. (Նրան չը հասկանալով): Կենդանի եմ:

Իրենա. (Համարեա միկնոյն ժամանակ): Ո՞վ էր այն միւ-
սը: Որ քեզ մօտ էր, սեղանակից էր:

Ռուբէկ. (Փոքր ինչ դադարելով): Նա, Նա իմ—իմ կիհն է:

Իրենա. (Գլուխը տատանելով): Այդպէս: Լաւ, Արնուդ:
Ուրեմն մի էակ, որի հետ ես գործ չունեմ:

Ռուբէկ. (Անհաստատ): Ոչ, հասկանալի է:

Իրեննա. Մի էակ, որ իմ մահուանից յետոյ ես ձեռք բերել:

Ռուբէկ. (Յանկարծ նրան յառելով աչքերը): Դո՛ւ մահուանից:—Ի՞նչ ես ասում, Իրեննա:

Իրեննա. (Պատասխանից խոյս տալով): Իսկ երեխան: Նոյն պէս լաւ է: Մեր երեխան, որ իմ փոխարէն ապրում է: Մեծաշուք ու պատուաւոր:

Ռուբէկ. (Ժպտում է խորին յիշողութեան մէջ): Մեր երեխան,—ախ հա՛, այսպէս էինք կոչում մենք այն ժամանակ:

Իրեննա. Իմ կենդանութեան ժամանակ, այո՛:

Ռուբէկ. (Փորձելով մի կալտառ տոն սկսել): Այո՛, այո՛, Իրեննա,—այժմ «մեր երեխան» ամբողջ աշխարհում հռչակուած է: Հաւանօրէն դու դրա մասին կարդացել ես, չէ՞—

Իրեննա. (Գլուխը տատանելով): Իւր հօրը եւ հռչակելով:—Այդ քո երազն էր:

Ռուբէկ. (Ձգացուած, կամաց): Այս ամենը քեզ եմ պարտական, Իրեննա, քեզ: Շնորհակալ եմ:

Իրեննա. (Յուզուած): Եթէ ես այն ժամանակ գործադրած լինէի իմ բարի իրաւունքը, Արնոլդ—

Ռուբէկ. Նո՛ւ. Ի՞նչ.

Իրեննա. Կը սպանէի երեխային:

Ռուբէկ. Կը սպանէի՞ր:

Իրեննա (Շշնչուն): Կը սպանէի, նախ քան քեզ թողնելու: Կը կործանէի: Աւագ կը դարձնէի:

Ռուբէկ. (Գլուխը կշտամբալից շարժելով): Դու այդ չէիր կարող, Իրեննա: Այդ քայլն անելու սիրտ չէիր ունենալ:

Իրեննա. Այո՛, այն ժամանակ այդ անելու ես սիրտ չունէի:

Ռուբէկ. Իսկ յետոյ:

Իրեննա. Յետոյ անթիւ անգամ սպանել եմ: Պարզ օրերին ու գիշերուայ մթութեան մէջ: Սպանել եմ ատելութեամբ—վրէժխնդրութեամբ—տանջանքով:

Ռուբէկ. (Բոլորովին մերձ, կամաց): Իրեննա, ասա վերջապէս այժմ,—այսքան տարիներից յետոյ—ինչո՞ւ թողեցիր ինձ այն ժամանակ, անհետք, անգտանելի, կերպով:

Իրեննա. (Գլուխը հանդարտ շարժելով): Ախ, Արնոլդ, էլ ինչո՞ւ ասեմ:

Ռուբէկ. Թերեւս սիրահարուած էիր մի ուրիշի վրայ:

Իրեննա. Միայն մէկի վրայ, իսկ նրան կարևոր չէր իմ սէրը: Նա այլ եւ կարիք չունէր իմ սիրոյն:

Ռուբէկ. (Մերձ թեքուելով:) Հըժ—անցեալը հանգիստ
թողնենք:

Իրեննա. Այո, այո—ինչ որ արդէն միւս աշխարհումն է
հանգիստ թողնենք: Իսկ այդ բոլորը ինձ համար արդէն միւս
աշխարհ է կոչուում:

Ռուբէկ. Ո՛ւր էիր թագնուել, Իրեննա: Ինչքան երկար
քեզ փնտուել եմ, բայց դու կարծես անյայտացել էիր երկրից:

Իրեննա. Ես ընկայ խաւարի մէջ—երբ երեխան լոյսի
մէջ պայծառացաւ:

Ռուբէկ. Երկա՞ր ես պտտել:

Իրեննա. Այո: Շատ երկիրներ ու տէրութիւններ:

Ռուբէկ. (Նայում է ցաւակից:) Եւ ի՞նչ կեանք ես վարել,
Իրեննա:

Իրեննա. (Աչքերը նրան ուղղած:) Սպասիր, մտածեմ:—
Հա, այժմ գիտեմ: Variété-ներում ի ցոյց եմ դրել ինձ—
իրբն մեկ արձան՝ կենդանի պատկերներ ցոյց տալիս: Եւ
շատ փող կորզել: Քեզ մօտ ես վաստակի չարժանացայ—դու
վճարելու ոչինչ չունէիր:—Ապա անցրել եմ տղամարդկանց
հետ, որոնց ես կարող էի խէնթից հանել:—Այս վաստակին էլ
քեզ մօտ չարժանացայ, Արնոլդ: Դու անյողդողդ էիր:

Ռուբէկ. (Հարցից խուսափելով:) Ապա ամուսնացար:

Իրեննա. Այո, նրանցից մէկի հետ:

Ռուբէկ. Ո՞վ է քո ամուսինը:

Իրեննա. Հարաւային ամերիկացի: Մի բարձր դիպլոմատ:
(Քարացած ժպտով դիտում է դատարկութիւնը:) Ես նրան ի
վերջոյ կատարեալ խելագար դարձրի, կատարեալ խենդ: Սկզբ-
բում այդ խիստ ծաղրական էր: Ես կարող էի իմ ներսում
ծիծաղել:—Եթէ միայն այդ ներքինը դեռ գոյութիւն ունենալ:

Ռուբէկ. Իսկ ուր է այժմ ամուսինդ:

Իրեննա. Մի ինչ որ գերեզմանատանն է, վրան մի բարձր,
չքեզ դամբան: Իսկ ուղեղի ծալքում մի շառաչիւն գնդակ:

Ռուբէկ. Անձնասպանութիւն է գործել:

Իրեննա. Նրան մնում էր շտապել:

Ռուբէկ. Ձե՞ս տխրում նրա համար, Իրեննա:

Իրեննա. (Առանց հասկացողութեան) Ո՛ւր, համար:

Ռուբէկ. Նո՛ւ, պարոն Աատովի համար:

Իրեննա. Նա Սատով չէր կոչուում:

Ռուբէկ. Ձէ՛:

Իրեննա. Իմ երկրորդ ամուսինն է Աատով. կոչուում. Նա
ուրա է:

Ռուբէկ. Հապա ռւր է նա:

Իրեննա. Ուրալում: Այստեղից շատ հեռու, իր ոսկու հանքում:

Ռուբէկ. Ուրեմն այնտեղ է ապրում:

Իրեննա. (Ուսերը ցնցելով:) Ապրո՞ւմ: Ապրո՞ւմ: Իսկապէս ես նրան սպանել եմ:

Ռուբէկ. (Միասին:) Սպանել:

Իրեննա. Այո, մի փոքրիկ սուր դաշոյնով, որ պահում եմ միշտ անկողնիս մէջ:

Ռուբէկ. (Կրքոտ:) Քեզ չեմ հաւատում, Իրեննա:

Իրեննա. (Մեղմ ժպտով:) Կարո՞ղ ես հաւատալ, Արնոլդ:

Ռուբէկ. Ոչ մի երեխայ չեմ ունեցել:

Իրեննա. Օ', շատ:

Ռուբէկ. Ուր են այժմ:

Իրեննա. Սպանել եմ:

Ռուբէկ. (Խիստ:) Կրկին ստում ես:

Իրեննա. Սպանել եմ, ասում եմ քեզ: Մորթոտել կատարեալ բորբոքուած: Հենց որ աշխարհ են եկել: Կամ թէ վաղ, շատ վաղ: Մէկը միւսի ետեից:

Ռուբէկ. (Լուրջ:) Ինչ-որ մի գաղտնիք կայ այդ ամենի մէջ:

Իրեննա. Ի՞նչ կարող եմ անել: Ամեն մի խօսք, որ քեզ ասում եմ, ձայնում է ուղիղ ականջիս մէջ:

Ռուբէկ. Կարծում եմ, ես եմ միայն, որ հասկանում եմ այդ ամենի իմաստը:

Իրեննա. Այո, միմիայն դու ես:

Ռուբէկ. (Ձեռներով յենւում է սեղանի վրայ ու խորը կերպով նայում նրա աչքերի մէջ): Քո ներսում լարեր են կըտրուել, Իրեննա:

Իրեննա. (Թոյլ): Այդ պատահում է ամեն անգամ, երբ մի զեռատի, տաքարիւն կին մեռնում է:

Ռուբէկ. Իրեննա, ազատուիր այդ խառնակ երեակայութիւնից: Դու հօ ապրում ես, ապրում, ապրում:

Իրեննա. (Ծանրութեամբ բարձրանում է, դողդոջուն): Ես մեռած էի երկար տարիներ: Դուք եկաք, կապեցիք ինձ, ձեռներս պնդացրիք ետևս, ապա ձգեցիք մի խոռոչ, որ վանդակուած էր երկաթեայ ձողերով ու մազով պատսպառուած,— այնպէս որ վերեւ, երկրի վրայ, ոչ ոք չէր կարող թաղուածի ճիշդ լսել: Սակայն ես այժմ կրկին սկսել եմ մահից յարութիւն առնել: (Նստում է):

Ռուբէկ. (Փոքր պառլամենտ): Դու մեղադրում ես ինձ:

Իրենա. Այո:

Ռուբէկ. Մեղադրում այն բանում, ինչ դու քեզ համարժան ես կոչում:

Իրենա. Մեղաւոր նրա համար, որ ես պէտք է մեռնէի: (Անտարբեր տոնով): Ինչո՞ւ չես նստում: Արնուդ:

Ռուբէկ. Կարո՞ղ եմ:

Իրենա. Նստի՛ր: Յրտահար չես լինիլ, մի վախենալ: Քանի որ ես այս աստիճան սառուց կտրելով, կարծում եմ, թէ դեռ սառած չեմ:

Ռուբէկ. (վերցնում է աթոռ ու նստում): Այսպէս, Իրենա: Այժմ մենք երկուսս կրկին նստած ենք իրար մօտ, ինչպէս նախկին օրերում:

Իրենա. Եւ որոշ անջրպետ մեր մէջ, ինչպէս հին օրերին:

Ռուբէկ. (Մերձ ծոռելով): Այն ժամանակ այդպէս պէտք է լինէր:

Իրենա. Պէտք էր:

Ռուբէկ. (Իրական): Այո, մեր մէջ պէտք է որոշ անջրպետ լինէր:

Իրենա. Ճշմարիտ, Արնուդ:

Ռուբէկ. (Շարունակաբար): Դիտե՛ս ինչ պատասխան տուի՜ր իմ այն հարցին, թէ կամենում ես դու ինձ բացարձակ հետեւիլ:

Իրենա. Ես երկինք բարձրացրի երեք մատերս ու երգուցի, որ կամենում եմ քեզ հետեւիլ մինչև աշխարհի ծայրը, մինչև կեանքի վերջը: Եւ քեզ ծառայել ամեն դէպքում:—

Ռուբէկ. Իբրև մօդել իմ գեղարուեստական երկերին—

Իրենա. Բաց, անշղարշ մերկութեամբ:

Ռուբէկ. (Զգացուած): Եւ ինչպէս էիր ինձ ծառայում, Իրենա,—սրտոտ, զուարթ, առանց որևէ ակնկալութեան:

Իրենա. Այո, իմ ամբողջ ջանքերով ծառայում էի քեզ:

Ռուբէկ. (Շնորհակալ հայեացքով): Իրաւունք ունես այդ ասելու:

Իրենա. —Ես ընկել էի ոտերդ և քեզ ծառայում, Արնուդ: Իսկ դու, դու, դու: (Բռունցքը նրա դէմ):

Ռուբէկ. (Պաշտպանուելով): Ես քո դէմ չեմ մեղանշել, Իրենա: Երբէք:

Իրենա. Այո: Դու մեղանշել ես իմ ներքին էութեան դէմ:

Ռուբէկ. (Յետ յենուելով աթոռին): Ե՛ս:

Իրենա. Այո, դու: Ես ինձ ի ցոյց դրի քո առաջ ինչքան այդ:

հնարաւոր էր: (Կամաց) Եւ դու ոչ մի անգամ չը շօշափեցիր ինձ:

Ռուբէկ. Իրենա, միթէ՞ չէիր նկատում, որ քո գեղեցկութիւնից երբեմն խելքս կորցնում էի:

Իրենա. (Շարունակելով) Բայց և կարծում եմ, եթէ դու ինձ կպչէիր, քեզ տեղն ու տեղը կը սպանէի: Ես մի սրածայր ճաղ ունէի—մազերիս մէջ խրած—(յուզուած տրորում է ճակատը) Ոչ, սակայն—բայց և այնպէս, բայց ե այնպէս—որ դու կարողանում էիր—

Ռուբէկ. (Ուղիղ նրան) Ես գեղարուեստագէտ էի, Իրենա: Իրենա. Հենց դրա համար:

Ռուբէկ. Նախ և ամենից առաջ գեղարուեստագէտ: Հիանալի պէս ես պտտում էի չորս բոլոր, իմ կեանքի ամենամեծ աշխատանքը ի կատար ածելու: (Նորասոյգ) Այդ աշխատանքը «Յարութեան օր» պէտք է կոչուէր: Իսկ յարութիւնը պէտք է մարմնանար մի երիտասարդ կնոջ պատկերում, որ մահուան թմրութիւնից նոր էր սթափւում:

Իրենա. Մեր երեխան:—

Ռուբէկ. (Շարունակաբար) Նա, այդ արթնացողը, պէտք է լինէր ամենաազնիւ, ամենամաքուր, ամենաիդէալական կինը երկրի վրայ: Եւ ես գտայ քեզ: Ես կարող էի քեզ ամեն գծերում գործադրել: Իսկ դու, դու ուրախութեամբ ու սիրով հպատակուեցիր: Թողեցիր ընտանիք, տուն և հետեցիր ինձ:

Իրենա. Այդ իմ մանկութեան վերականգնացումն էր, որ ես քեզ հետեցի:

Ռուբէկ. Հենց այդ իսկ պատճառով ես քեզ գործադրում էի այլ կերպ, քան ուրիշները: Դու եղար ինձ համար ամենամեծ սրբութիւնը երկրի վրայ, որին երկրպագել միայն կարելի էր: Այն ժամանակ ես ջահել էի, Իրենա և նախապաշարուած: Եթէ քեզ շօշափէի, քո բարոյականութիւնը հայցէի, իմ մտքերը այլ ևս կը սրբապղծուէին և ես չէի կարող ի կատար ածել այն, ինչ ես տենչում էի ստեղծագործուած արեանելի:—Եւ այսօր անգամ ես կարծում եմ, որ այդտեղ մի հշմարտութիւն կայ:

Իրենա. (Թեթեւ արհամարհանքով) Նախ գեղարուեստական երկ—ապա մարդ:

Ռուբէկ. Կարող ես դատել, ինչպէս կամենում ես: Ես այն ժամանակ իմ խնդրի թովչութեան մէջ էի գտնւում և ինձ կատարեալ ցնծալից երջանկութեան մէջ զգում:

Իրենա. Եւ դու լուծել ես քո խնդիրը, Արնուդ:

Ռուբէկ. Բո օգնութեամբ միայն, դու, Աստուածօրհնեալ—
Այդ մաքուր կինը իմ ստեղծագործիչ ձեռքից պէտք է անցնէր—
այնպէս, ինչպէս կանգնած էր նա իմ աչքերի առջև իր արթ-
նացման ժամանակ, յարութեան օրին: Առանց նոր, անծանօթ
կամ չը գուշակուած որևէ զարմանքի: Սակայն լի սրբազան-
ուրախութեամբ, որ ինքը նորից պտնուել է—ինքը, այդ երկրի-
կինը,—բարձր, ազատ, զուարթ—մահուան երկար, երազա-
զուրկ խմբութիւնից յետոյ: (Նուազօրէն:) Այսպէս ստեղծեցի-
ես, ըստ քո պատկերի, Իրենա:

Իրենա. (Ձեռները սեղանին դրած, յենոււմ է աթոռի-
թիկունքին) Եւ ապա այլ ևս վերջացրել էիր ինձ հետ ամեն-
ինչ—

Ռուբէկ. (Կշտամբական:) Իրենա!

Իրենա.—Եւ էլ կարիք չունէիր ինձ—

Ռուբէկ. Ինչպէս ես կարողանում այդպէս խօսել:

Իրենա.— Հետզհետէ սկսեցիր նոր իդէալ որոնել—

Ռուբէկ. Այլ ևս ոչ մի իդէա, ոչ մէկը քեզնից յետոյ:

Իրենա. Եւ ոչ էլ ուրիշ մօդել, Արնոլդ:

Ռուբէկ. Դու ինձ համար մօդել չէիր: Դու իմ ստեղծա-
գործման աղբիւրն էիր:

Իրենա. (Մի բոպէ լուռ:) Ի՞նչ ես հեղինակել յետոյ: Այն-
օրից յետոյ, ինչ որ ես քեզ թողեցի:

Ռուբէկ. Այն օրուանից այլ ևս ոչինչ չեմ ստեղծագործել:
Ոչ մի լուրջ բան:

Իրենա. Իսկ այն կի՞նը, որի հետ ապրում ես—

Ռուբէկ. (Խօսքը արագ բռնելով:) Մի խօսիր նրա մասին.
այժմ: Դա խզում է իմ շունչը:

Իրենա. Ո՞ւր ես մտադիր նրա հետ ճանապարհորդել:

Ռուբէկ. (Յոգնած ու թուլացած:) Թերեւս դէպ հիւսիս մի-
ծովեզրեայ երկար ու ձանձրալի ճանապարհորդութիւն կա-
տարեմ:

Իրենա. (Նայում է նրան ուղիղ ու ակամայ ժպտում-
ընչալով:) Աւելի լաւ է լեռներ բարձրացիր: Բարձր ինչքան
կարող ես, դէպ ի վեր,—միշտ դէպ ի վեր, Արնոլդ:

Ռուբէկ. (Գրգռուած, սպասողական:) Կամենում ես դէպի
վեր ելնել:

Իրենա. Արիութիւն կունենայիր մի անգամ ևս ինձ հետ-
միասին լինել:

Ռուբէկ. (Անհաստատ, ներքին կռուով:) Եթէ կարողա-
նայի՞նք—միայն թէ կարողանայի՞նք—

Իրեննա. Ինչո՞ւ չենք կարող, եթէ մեզ ցանկալի է: (Նա-
յում է խնդրական, ձեռները մածուցած:) Եկ, Արնոլդ, եկ: Եկ
վերև ինձ մօտ:

(Տիկին Մայան երևում է հիւրանոցի անկիւնում, բորբոք
այտերով ու զուարթագէտ և շտապում է նախկին տեղը:)

Մայա. (Նախ քան երևալը:) Դու կարող ես ասել, ինչ
կամենում ես, Ռուբէկ, սակայն—(կանգ է առնում Իրենային
նկատելով:) Օ', ներիւր, —ինչպէս տեսնում եմ, դու ծանօթու-
թիւն ես ձեռք բերել:

Ռուբէկ. (կարճ:) Մի ծանօթութիւն նորոգել. (կանգնում
է:) Ի՞նչ ես կամենում:

Մայա. Կամենում էի քեզ ասել,—վարուէր քո անձի հետ
ինչպէս դու. կամենում ես,—միայն թէ ես քեզ հետ այդ ծանր
շոգենաւով չեմ գալ:

Ռուբէկ. Ինչո՞ւ:

Մայա. Որովհետեւ ես կամենում եմ սար բարձրանալ,
անտառներ ելնել,—այո՛, կամենում եմ: (Շողորորթիչ:) Ա՛խ,
դու պէտք է ինձ թոյլ տաս, Ռուբէկ:—Ես յետոյ այնքան սի-
րալիւր կը լինեմ դէպի քեզ, այնքան սիրալիւր:

Ռուբէկ. Ո՞վ է ներագգել քեզ այդ միտքը:

Մայա. Այն տարօրինակ արջասպանը. Ո՛չ, դու չես կա-
րող երևակայել, թէ ինչ զարմանալի պատմութիւններ է ա-
նում նա լեռների մասին, այնտեղի կեանքի մասին: Ատելի,
քստմնելի ու տաղտուկ է ընդհանրապէս. ինչ նա ստալից
պատմում է. Ես համարեա հաւատացած եմ, որ այդ ճիշտ չէ.
Կարող եմ նրան ուղեկցել: Գիտե՞ս, հենց միայն տեսնելու,
ճիշտ է արդեօք այդ: Կարող եմ, հա՛, Ռուբէկ:

Ռուբէկ. Թող այդպէս լինի. Գնա լեռները—այնքան բար-
ձր ու այնքան երկար, ինչքան քեզ ցանկալի է. Թերեւս նոյն
ճանապարհը ես ես անցնեմ:

Մայա. (Արագ.) Ոչ, ոչ, ոչ. այդ կարևոր չէ. Իմ պատ-
ճառով ո՛չ:

Ռուբէկ. Ես կամենում եմ դէպ ի վեր: Այդպէս եմ վճռել:

Մայա. Օ, շատ շնորհակալ եմ: Կարող եմ իսկոյն արջա-
սպանին յայտնել:

Ռուբէկ. Պատմի նրան, ինչքան քեզ յաճելի է:

Մայա. Օ, անչափ և անչափ շնորհակալ եմ. (կամենում
է նրա ձեռքը սեղմել, նա յետ է քաշւում:) Բայց դու այսօր
ինչպէս սիրելի ու քաղցր ես, Ռուբէկ:

(Շտապում է դէպի հիւրանոց. Համարեա միևնոյն ժամա-

Նաև բացուում է պաւիլիոնի դռան ճեղքը, ուր աննկատելի կերպով պահուում է սարկաւագուհին.)

Ռուբէկ. (Իրենային, դրական.) Ուրեմն մենք կը պատահենք վերև:

Իրենա. (Ծանրութեամբ բարձրանում է.) Հաստատ: Այսքան երկար ժամանակ ես քեզ փնտռում էի:

Ռուբէկ. Երբուանից ես սկսել ինձ կարօտել Իրենա:

Իրենա. (Դառնագին.) Երբ ինձ պարզ եղաւ, որ քեզ մի անփութարիւնի բան եմ տուել, Արնոլդ: Մի աւանդ, որից մարդ չը պէտք է բաժանուի:

Ռուբէկ. (զուլիւ խոնարհելով.) Այո՛ այդ մի ցաւալի ճշմարտութիւն է: Երեք չորս տարի դու քո երիտասարդութիւնը ինձ ես տուել:

Իրենա. Աւել քան այդ: Ես այն ժամանակ վատնող էի իսկապէս:

Ռուբէկ. Այո՛, վատնող էիր դու, Իրենա. Բո՛ւ ամբողջ մերկ գեղեցկութիւնը շոայլեցիր ինձ:—

Իրենա.—հետազօտման:

Ռուբէկ. — և փառաւորման համար:

Իրենա. Այո՛, քո և երեխայի փառաւորման:

Ռուբէկ. Եւ քո փառաւորման, Իրենա:

Իրենա. Սակայն ամենամեծ պարգևը դու մոռացել ես:

Ռուբէկ. Ամենամեծը. Որն է այդ:

Իրենա. Ես քեզ տուի իմ դեռատի, կենդանի հոգին—և մնացի դատարկ կրծքով— առանց հոգու: (Նայում է նրանք ետեւած.) Այդ պատճառով էլ մեռայ Արնոլդ:

(Սարկաւագուհին դուռը ամբողջովին բացում է և ճանապարհ տալիս Իրենային, որ մտնում է պաւիլիոն.)

Ռուբէկ. (Նայում է ապշած, ապա շշնշում.) Իրենա:

Վարագոյր

Գերմ. Թարգմ. Յ. ԲՈՉԻՆԱՆ

(Կըշարունակուի)

ԱՊԱԳԱՅ ՄԱՐԴԿՈՒԹԻՒՆ ^{*)}

(3000 թուական)

Պրոֆէսոր Պաօլօ Մանտեգացցայի սօցիալական ֆանտազիա

Գ. Ճանապարհորդութիւն դէպի Դինամօ կղզին, որ մէկն է մոլորակային ոյժի չորս մեծ հայթայթողներից.—Մեր մոլորակի մեքենագիտութեան զարգացման պատմութեան թանգարանը.—Երեք մեծ պատմական դարեր.—Մաստրօնգի գիւտը.—Տիեզերական ոյժի բաշխման կենտրոնական ընկերօ:

Փորձ կղզու, հին Յէյլօնի, շքեղ հիւրանոցներից մէկում հանգստանալով, բաւական զբօսնելով ճոխ արմաւենիների հովանու տակ և ցլագ շնչելով վարդերի անուշահոտութեամբ տոգորուած սքանչելի օդը, Պաօլօն և Մարիան հրաժարական տուին հիւրընկալ կղզուն և նստան մի իտալական շոգենաւ, որ մի քանի ժամի ընթացքում բերեց նրանց Դինամօ կղզին:

Այդ կղզին հին ժամանակ բնակեցրած լինելով վայրենի ցեղերով, որոնք վերջերս բոլորովին անհետացել էին երկրի երեսից, ներկայումս տիեզերական էներգիայի չորս հայթաթիչներից մէկն էր երկրի Միացեալ Նահանգների համար:

Պաօլօն ուզեց ցոյց տալ Մարիային այդ սքանչելի աշխատանոցներից մէկը, ուր արտադրում է տիեզերական էներգիա և հաղորդիչների միջոցով տարածւում ամբողջ երկրագնդով:

Դինամօի գլխաւոր բնակչութիւնը կալանւում էր արհեստանոցների բանուորներից և ինժեներներից, որոնք կառավարում էին այդ արհեստանոցները և նոյնպէս գլխաւոր բիւրօն և զարդոցն, ուր ժողովւում էին հարիւրաւոր աշակերտներ՝ դինա-

^{*)} Տես «Լուսայ» № 4.

մօլօպի (ուժաբան) կամ դինամիկայի դօքտորի դիպլօմ ստանալու համար:

Դինամօլոմ առաջին ապշեցնող երևոյթն էր աղմուկի, իրարանցման և ծխի բացակայութիւնը, որոնք միշտ ապացոյց են մեծ կամ փոքր գործարանների մօտաւորութեան: Հանդիպող բանուորներն ամենքը հազնուած էին մաքուր, առանց մրի հետքի, ամենքի դէմքերը գոնութիւն էին արտայայտում, և նրանք երբէք չէին զանազանւում իրենց մեծաւոր—ինժեներներին: Գլխաւոր բիւրօի մեծ շինութիւնը, որ հեռուից աչքի էր ընկնում, ամեն կողմից շրջապատուած էր ստուերախիտ պարտէզներով, որոնք իրանց ածուների ծաղիկներից զմայլեցնող անուշահոտութիւն էին տարածում օդի մէջ:

Պալօն և Մարիան հարցրին, թէ կարելի է արդեօք տեսնել կղզու գլխաւոր վերատեսչին, և նրանց իսկոյն առաջնորդեցին ընդունելութեան դահլիճը: Որովհետեւ նրանք յանձնարարական նամակ ունէին վերատեսչի հասցէով, ուստի վերջինս շատ սիրալիւր ընդունեց նրանց, խնդրեց նստել և սպասել, մինչև որ կուղարկէ ինժեների յետևից, որը ցոյց կը տայ նրանց ամեն հետաքրքրական բան: Մի քանի բոպէից յայտնուեց մի շատ համակրելի երիտասարդ և առաջարկեց ճանապարհորդներին իր պատրաստականութիւնը:

—Որովհետեւ դուք մասնագէտ չէք, ալ կամենում էք միայն ընդհանուր հասկացողութիւն կազմել այն մասին, թէ ինչպէս ենք մենք հաղորդում ոյժն աշխարհի ամենահեռաւոր կողմերին, ուրեմն մենք կարող ենք ուղղակի սկսել զննութիւնն, առանց առաջուց բացատրելու: Ձեզ յայտնի է, իհարկէ, որ երկրագունտը, բացի մեր կղզուց, ունի այլևս երեք կէտեր, ուր տիեզերական ոյժ է արտադրւում: Այսպիսով մենք երկիրը բաժանեցինք չորս վարչական մասերի. մենք յատկապէս թղթակցում ենք ամբողջ Ասիայի և Միկրօնեզիայի հետ: Նախ և առաջ ես ձեզ ցոյց կը տամ այն պատմական թանգարանը, ուր պահոււմ են բոլոր ժամանակների մեքենայական մօդէլները:

Այս խօսքերն ասելով ինժեները տարաւ այցելուններին պատմական թանգարանի առաջին բաժինը:

—Ահա մեքենագիտութեան առաջին քայլերը,—շարունակեց նա:—Դուք այստեղ տեսնում էք, թէ ինչպէս է մարդս սկսել օգուտ քաղել կենդանիների ոյժից: Շները, ձիաները, միասապատ ուղտերը, փղերը և միւս կենդանիները մարդու տրամադրութեանն են նուիրել իրանց ոյժերը:

Լուսմայ

Հետեւեալ բաժնում այցելուները տեսան բնութեան ոյժերի մարդուս ձեռքով շահագործուելու առաջին փորձերը՝ կրակի զանազան գործադրութիւնները, ջրի և քամու աղօրիբը, առագաստանաւը և այլն: Պաօլօն և Մարիան, որոնք երկուսն էլ լաւ ծանօթ չէին մեքենագիտութեան, մանաւանդ նրա պատմութեանը ակնյայտնի զարմանքով էին նայում այդ բոլոր հնութիւններին: Նրանց, XXXI դարի վերջում ապրողներին, անհասկանալի էր թւում, թէ ինչպէս կարելի է ջրաղացի բարերը շարժելու և մանաւանդ ուղեգնացութեան համար բաւականաւ այնպիսի չնչին և պատահական ոյժով, ինչպիսին քամին է:

— Իսկ ահա այստեղ, — ասաց ինժեները, ցոյց տալով թանգարանի մի նոր բաժին, — մեքենագիտութիւնն արդէն ահագին քայլ է անում դէպի առաջ: Այստեղ ժողովուած են XIX և XX դարերի մեքենաները և գործիքները, երբ առաջին անգամ գործադրուեցին նոր ոյժերը՝ շոգին և էլէքտրականութիւնը, որոնք մինչ այն ապարդիւն կորչում էին մարդկութեան համար, — ահա ձեզ շոգեկառքը, հեռագիրը, հեռախօսը, ֆոնօգրաֆը և այլն: Համարձակ կարելի է ասել, որ շոգեկառքը և հեռագրութիւնը դարագլուխ կազմեցին մարդկային ազգի պատմութեան մէջ, ինչպէս որ վերջերս էլ հիմք դրուեց մեզ ժամանակակից մի երրորդ դարագլխի այն գիւտով, որ հնարաւոր է համարում օգտուել մեքենագիտութեան մէջ նեարդային ոյժից: Այդ մեծ գիւտի հեղինակը եղաւ, ինչպէս ձեզ իհարկէ յայտնի է, անգլիացի Մասարօնգը, մեռած 2654 թուին: Ահա նրա արձանը Վօլտի և Ուատտի արձանների կողքին:

— Այո, կասկած չկայ, — շարունակեց առաջնորդը, — որ շոգին և էլէքտրականութիւնը, որոնք հաղորդակցութեան արագութիւնը մարդկանց միջև այնպէս սաստկացրին, շատ աւելի նպաստեցին պատերազմների ոչնչանալուն, քան բոլոր գրքերն, օրագիրները, պարլամէնտներն, օրէնքները և կրօններն անգամ, և հիմք դրին մարդկային բնութեան համապատասխանող մի նոր բարոյական կեանքի:

— XIX դարի վերջում մարդկութիւնն այնքան խոր ընկզմուեց շահամոլութեան և զգայական զուարճութիւնների տգիտի մէջ, որ թէ անհատական և թէ հասարակական բարոյականութիւնը բոլորովին անկման մէջ էր գտնուում: Ամենքը դուռն էին աշտ ընդհանուր նեխման ծանրութիւնը և ափսոսանքով յիշում անցյալ ժամանակները: Ոչ ոք չգիտէր, ուր որոնել յիշուած անցյալ ժամանակները: Ոչ ոք չգիտէր, ուր որոնել յիշուած անցյալ ժամանակները: Ոչ ոք չգիտէր, ուր որոնել յիշուած անցյալ ժամանակները: Ոչ ոք չգիտէր, ուր որոնել յիշուած անցյալ ժամանակները: Ոչ ոք չգիտէր, ուր որոնել յիշուած անցյալ ժամանակները:

սպասում էին Մեսիայի գալստեան, այնպէս էլ այժմ ամենքը փափագում էին նոր խօսք լսելու... Ընդհանուր խառնակութեան և անբորայակութեան մէջ միայն գիտութիւնն էր, որ շարունակում էր իր քայլերը զէպի առաջ և, բոլոր փիլիսոփաների և երկրաբանների վարդապետութեան հակառակ, աննկատելի կերպով պատրաստում էր մարդկութեան համար մի նոր դարագլուխ:

—Երկաթուղին, հեռագիրը և միւս գիւտերն ու հնարումները, որոնք արուեստին փորձնական գիտութիւնների միջոցով, մօտեցրին մարդկանց իրար, ոչնչացրին նրանց միջև ազգայնական անջատումը, դարձրին նրանց մի ընտանիք—մարդկութիւն և վերջիվերջոյ այնտեղը հասցրին, որ պատերազմի պէս երեսոյթն ուղղակի անմտածիլի դարձաւ: Այն, որ բարոյականութեամբ մարդիկ գիտութեան մշակներին են պարտական:

—Բարոյական առաջդիմութեան հետ բանաստեղծութիւնն էլ կենդանացաւ, որը մինչ այն՝ կարճատես քննադատները վերջնականապէս մեռած էին համարում: Գիտնականների եռանդով և նրանց հասնարեղ գիւտերով ոգևորուած՝ նա համարձակ վեր պարզեց իր ճակատը, և նրա քրմերը պարզեցին աշխարհին բաղձաթիւ նոր հրաշալի երկեր:

Պաօլօն և Մարիան մեծ ուշադրութեամբ էին լսում իրանց առաջնորդին: Բոլոր նրա ցոյց տուածները այնպէս նոր էին նրանց համար, իսկ ճառախօսութիւնը երիտասարդ ինժեների, որ ըստ երևութին գիտութեան սիրահար էր, մի այնպիսի ոգևորութիւնով էր լցուած, որ անկարելի էր չհետաքրքրուել:

—Այժմ,—շարունակեց ինժինները,—մի կողմ թողնենք Ուատտին և Վօլտին և զբաղուենք Մաստրօնգով, վերջին և ամենամեծ գիտնականով, որի գիւտն այնպէս ուժգին առաջ մղեց մարդկութիւնը. Չէք հաւատալ, եթէ ասեմ, որ այդ գիւտով գիտնականը պարտական էր... լուսատտնիկ միջատին... Այդ փոքրիկ միջատը նոյն ծառայութիւնն արեց Մաստրօնգին, ինչ ծառայութիւն որ արել էր Պիզայի մայր եկեղեցու ջահր Գալիլէին, կամ ծառից ընկած խնձորը — Նիւտօնին: Մի անգամ Պալիայում, Տիզինօի ափում զբօսնելիս, Մաստրօնգը զմայլմամբ նայում էր օդի մէջ պտտող լուսատտնիկներին, յետոյ իջաւ գետափը, նստաւ նստարանի վրայ և մտածման մէջ ընկաւ... յանկարծ վեր թռչելով տեղից՝ Արքիմեդի պէս զարկեց՝ ճակատին և բացականչեց՝ «Էվրիկա»:

—Մեծ գիւտն արուած էր արդէն:

—Մաստրօնգն իր յիշողութիւնների մէջ նկարագրում է

մտածման ձևաշրջումը (էւօլիցիա), որը բերեց հասցրեց նրան հանճարեղ գիւտին: Փոքրիկ միջատը, մտածում էր նա, առանց որևէ օժանդակ միջոցի արտադրում է լոյս և մարեցնում նրան իր կամքով. յետոյ, շատ կենդանիներ կարողանում են կամայապէս սաստկացնել իրանց մէջ տաքութիւն և տալ էլէքտրական հոսանք. վերջապէս ամենաչնչին էակները կարողանում են շատ աւելի արագ իրանց տեղը փոխել, քան թէ մեր շոգեկառքերը: Մի խօսքով, կենդանիներն առանց մետաքսերի, առանց սլոդպատի, առանց տաքութիւն ու լոյս կողմնակի միջոցով ստանալու, այսինքն առանց այն ամենի, որին պիտի դիմէ մեքենագիտութիւնը, կարողանում են արտադրել լոյս, էլէքտրականութիւն, ջերմութիւն, և զարգացնել մի անսովոր արագութիւն: Ուրեմն ջանանք ուսումնասիրել, թէ ի՞նչի մէջ են կայանում այդ երևոյթների աղբիւրները, և այնուհետև փորձենք նրանց ընդօրինակել: Չէ որ բոլոր մարդկային գիւտերը ոչ այլ ինչ են, ի՞նչ ոչ բնութեան նմանողութիւն, կամ նրա որևէ ոյժի գործադրութիւն, ոյժի, որ գոյութիւն է ունեցել միշտ, մեզանից առաջ և մեզանից անկախ: Այդ օրուանից Մաստրոնգը փակուեց իր աշխատանոցում և մանրադիտակը եռքին սկսաւ ուսումնասիրել ամեն կողմից կենդանի կանամուծքների նախանիւթերը (պրօտօպլազմա): Շատ տարիներ ուսումնասիրելուց յետոյ նա կարողացաւ հնար գտնել արտադրելու կենդանի նախանիւթը, որն ինքը կոչեց պանդինամօ: Ահա այս արուեստական նախանիւթի օգնութեամբ կարելի է ստեղծել աղբիւրներ՝ էլէքտրականութիւն, լոյս, ջերմութիւն և մագնիսականութիւն ստանալու համար: Պանդինամօն երկրորդական տեղ տուեց Պապինիան կաթսային, զանազան բատարէաներին և հին մեքենագիտութեան ու էլէքտրօտեխնիկայի միւս հանդերձանքներին և մեքենաներին: Այստեղ թանգարանում դուք կարող էք հեռակէ այն բոլոր շրջաններին, որոնցով անցել է Մաստրօնգի մեծ գիւտը, բարենորոգելով և կատարելագործուելով հրեք դարի ընթացքում նրա յաջորդների ձեռքով:

— Մեր կղզու կենդրոնական աշխատանոցում դուք կը տեսնէք, ինչպէս պանդինամօն ոյժեր է մատակարարում երկրագնդի ամեն ծայրերին: Աննշան յարմարացումների և յատուկ հակադործիչների (բէակտիւ) օգնութեամբ հասարակ բանւորն արձակում է հոսանք, որ տանում է լոյս, ջերմութիւն, էլէքտրականութիւն և առհասարակ մեքենայական ոյժ դէպի եւզածդ հեռաւոր կէտը: Հաղորդիչները, որոնց միջով անցնում են հոսանքները, պատրաստուած են ոչ թէ մետալից, ինչպէս

Հին ժամանակ շինուում էին հեռագրի և հեռախօսի երկաթաթելերը, այլ ալ՝ բումբին կոչուած առանձին առաձգական նիւթից շինուած խողովակիկներէրց։ Այս խողովակիկները մէկը միւսի մէջ են ամփոփուած, և նրանց բաժանում է մի առանձին հեղուկ։ Դրա շնորհիւ միևնոյն հաղորդիչը միաժամանակ կարող է տալ և՛ լսյա և՛ ջերմութիւն և՛ մեքենայական ոյժ։ Թէև այդ խողովակիկները, որոնք իրօք ներկայացնում են մեր նեարդերի ճիշտ պատճէնն, այնքան լաւ են, որ պատճառ չկայ նրանցից լաւը ցանկանալու, այնուամենայնիւ մեր վերատեսուչը, որ արժանապէս նշանաւոր գիտնականի հոչակ է վայելում, ներկայումս միջոց է որոնում առանց նրանց կառավարուելու, անմիջապէս հաղորդելով ոյժն օդի և երկրային կեղևի միջով և, կարծեմ, յոյս ունի ցանկալի հետեանքին հասնելու։ Թէ՛ սրչափ մեծ է պանդինամօի ոյժը, և ինչպէս լաւ են գործում խողովակիկները, կարող էք դատել, օրինակ, այն փորձից, որով միանգամից Հիմալայան լեռների ամբողջ շղթան լուսաւորուեց։ Այդ փորձն արուեց անցեալ ամիս և փայլուն կերպով աշուղուեց։

Մարիան հիացմունքով էր լսում ինժեներին, բայց և այնպէս չկարողացաւ զսպել իրան կատակից։

— Այսպիսով, հաւանական է, որ դուք մի գեղեցիկ օր Մասսաչուսեթս հնարած նախանիւթի մէջ արուեստական մտածմունք էլ կը զարթեցնէք։

— Ինչո՞ւ ոչ, — լրջօրէն պատասխանեց երիտասարդ ոգևորւողը։ — Միտքն էլ այն ոյժի արտադրութիւնն է, որն իր մէջ կրում է նախանիւթը։ Երբ մենք կը կատարելագործենք պանդինամօն և կը հնարենք այն բաղադրութիւնը, որ մեր ուղեղի մոխրագոյն նիւթի հետ միատեսակ կը լինի, այն ժամանակ կը կարողանանք զարթեցնել մտածելու ընդունակութիւնն այնպէն ինչպէս այժմ ստանում ենք լոյս կամ ջերմութիւն։ Սակայն, ցնանք, ես ցոյց կը տամ ձեզ ոյժերի մատակարարման բաժինը։

Պաօլօն և Մարիային նրանց առաջնորդը տարաւ մի ընդարձակ բոլորածէ դահլիճ, որից ամեն կողմ տարածուած էին բազմաթիւ թելեր։ Մառայողների մի բազմութիւն զբաղուած էր հեռագիրներ ստանալով և ոյժեր հաղորդելով։ Երկու նպաստի համար էլ միևնոյն խողովակիկներն էին ծառայում։

Ինժեները մօտեցաւ սեղաններից մէկին և այցելուներին ասաց.

— Կը բարեհաճէք ուշ դարձնել։ Ահա մի հեռագիր Պէկինինց։ Նա յայտնում է հետեւեալը. «Վաղն ի պատիւ Կոնֆուցիոս»

սի մեծ տօն է. մեզ անպատճառ հարկաւոր է ամբողջ գիշեր շարունակ ունենալ կարմրախառը կապտաւուն լոյս»: Եւ վաղը մենք կուղարկենք, ինչ որ մեզնից պահանջում են Չինաստանից:

— Բայց ահա պահանջ Հիմալայից, կարգացէ՛ք:

«Հիմալայի տակով անցկացրած տուննէլում, — ասուած էր հեռագրում, — գտնուած է կվարցի ամենամուր տեսակը. նրան ծակելու համար մեզ անհրաժեշտ է եռապատիկ ոյժ»:

— Այդ պահանջն, — ասաց ինժեներն, — արդէն կատարուած է:

Ապա նա հրաւիրեց Պաօլօին և Մարիային մօտենալ դաշլիճի մէջտեղը դրած բոլորակ սեղանին, որի վրայ տարածուած էր մի մեծ աշխարհագրական քարտէզ, ամբողջովին խայտաճամուկ դարձած կարմիր նշաններից:

— Այս քարտէզի վրայ ենք մենք նշանակում բոլոր բաւարարութիւն ստացած պահանջները: Քարտէզն ամեն օր նորոգւում է, և տարուայ վերջին մի հատոր է կազմւում, որով կարելի է իմանալ մեր ծախքերը: Նրա պատճէնը մենք ուղարկում ենք Անդրօպօլ: Նոյնն անում են և միւս երեք կենտրոնները: Այսպիսով Անդրօպօլում ստացւում է մեր մոլորակի քաղաքակրթութեան լիակատար պատկերը:

— Մեքենագիտական, իհարկէ, ոչ թէ բարոյական, — վճռեց նկատել Մարիան:

— Յարգելի տիկին, — պատասխանեց երիտասարդը, — ես, ինչպէս ինժեներ, միմիայն մեքենագիտական առաջադիմութեանը կարող եմ նպաստել, բայց ինձ թւում է, որ բարոյական առաջադիմութիւնն էլ նրա հետ զուգընթաց է գնում: Եթէ զուրկ երթաք Անդրօպօլ, այնտեղ կարող էք գտնել վիճակագրական տեղեկութիւններ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ մարդկային բարոյականութիւնն անմիջական կախում ունի քաղաքակրթութեան յաջողւածքներից:

Դիմամօ կղզու բոլոր հրաշքները գննելուց և բոլոր տեսածներով գոհ մնալուց յետոյ, մեր ճանապարհորդները շնորհակալութիւն յայտնեցին սիրալիբ ինժեներին և հեռացան կղզուց, աւելի երջանիկ համարելով իրանց քան երբեկիցէ այն գիտակցութեամբ, թէ նրանք մարդ են:

Դ. Դինամօից մեկնումը եւ հասնելը Անդրօպօլ. — Քաղաքի ընդհանուր տեսքը. — Տները, նրանց ճարտարապետութիւնը եւ յօրինուածքը. — Անդրօպօլի հրապարակները. — Դինամի-

կական բիրտն.—Շուկայի գննումը.—Գողի կալանաւորումը
և դատելը:

Մեր ճանապարհորդները Դինամօից ուղղելով ճանապարհը դէպի Հնդկաստան՝ գնացին օդապարիկով ուղղակի Անդրօպօլ, ընդհանուր աշխարհի մայրաքաղաքը: Մի քանի ժամ ճանապարհ գնալով՝ նրանք տեսան իրանցից ներքև հին հնդկացոց սրբազան գետի, Գանգէսի լայն ժապուէնը, որ իր սղոտոր ալիքները վրորում էր դէպի ծով, և այդ երկրում հրրհմն իշխող Կալկաթա քաղաքի աւերակները: Այստեղից նրանք ուղղութիւնը փոխեցին դէպի հիւսիս, և շուտով նրանց աչքի առաջ նկարուեց Հիմալայեան փառահեղ լեռնաշղթան, որի ձիւնապատ գագաթները արևի տակ տքծաթանման փայլում էին: Սմեն կողմից մեր ճանապարհորդների հետ նոյն ուղղութիւնով սաւառնում էին, վիթխարի թռչունների նման, ամեն ձևի և մեծութեան օդապարիկներ: Ամենը մի կէտի էին դիմում, ինչպէս արիւնը սրտին: Մեր մոլորակի քաղաքակրթութեան կենդրոն Անդրօպօլը իսկապէս կարելի էր համաշխարհային սիրտ անուանիլ: Նա հիմնուեց 2500 թուին անգլիական քաղաքացի Կօմէտի ձեռքով, որ մէկն էր ամենամեծ օրէնագէտներից և որ 2490 թուին, աշխարհիս ամեն կողմերի ներկայացուցիչներից Լօնդոնում կայացած մի բաղմամարդ ժողովի մէջ, սկիզբ դրեց երկրի Միացեալ Նահանգներին: Այդ ժողովում, երկար ու տաք վիճաբանութիւններից յետոյ, համաշխարհային մայրաքաղաքի համար տեղ ընտրեցին Դարժիկինգը Ասիայում, իբրև ամենից աւելի գեղանկար և առողջարար վայր ամբողջ երկրագնդում:

Անդրօպօլում մեր ճանապարհորդների համար առաջին ուշադրաւ բանը եղաւ շինուածքների անսովոր գեղեցկութիւնը, որոնք բոլորը, կարծես, ընտիր մարմարիոնից էին կառուցուած: XIX դարում տները շինուած էին փայտից, աղիւսից և երբեմն երկաթից և մեծ գումարներ էին արժուած: 3000 թուականին ամեն մի աղքատ կարող էր սեփական տուն ունենալ, որովհետև նրան շինելու համար պահանջուած էր միայն մի օր և շատ չնչին գումար: Իբրև շինութեան նիւթ գործ է ածուած մի առանձին հեղուկ, որ պարասուում էր պէսպէս հնոտիներից քիմիապէս մշակուելով: Այդ հեղուկը մօզէլի, կամ աւելի լաւ է ասել, կաղապարի մէջ էին ածում, որը դնում էին այն տեղում, ուր տունն էին ուզում կանգնեցնել: Այսպիսի զանազան գնանոց կաղապարներ միշտ պատրաստ գտնուած էին: Հեղուկը շատ շուտ սառչում էր, կաղապարը վերցւում, և նոր տան տէ-

րը փայլ էր տալիս նրան իր ուզածին պէս, կամ մարմարիոնի գոյն տալով, կամ թէ ոսկով կամ արծաթով պատելով:

Մեր ճանապարհորդները, բաղաքի հետ աւելի լաւ ծանօթանալու համար, սկսան ոտքով մանգալ նրա փողոցներով: Ախորժեղի էր թուում նրանց աղմկի և իրար հրելու բացակայութիւնը փողոցներում: Առաջինը բացատրում էր նրանով, որ փողոցամէջերը և մայթերը շինուած էին կաուչուկից, իսկ երկրորդը—որ հետեակներ ու կառքեր սակաւ էին, ըստորում տեղափոխութեան համար գլխաւորապէս օդապարիկներ էին գործածւում, և հազիւ երբեմն պատահում էին էլէքտրակառքեր և սայլեր: Քաղաքում շատ կային բոլորակ և բառակուսի հրապարակներ: Նրանք ամենը ծածկուած էին ծառերով, ծաղկանոցներով և զարդարուած արձաններով ու շատրուաններով: Բոլոր ծառուղիներում ցանկացողների համար դրուած էին յարմար նստարաններ և բազկաթոռներ: Հրապարակներից մէկի մէջտեղը բարձրանում էր մի փառահեղ բլուր, որին այնպիսի տեսք էր տրուած, որ, կարծես, նոր էր բերուած նա այդտեղ ալպիան լեռների նոյն իսկ կենդրոնից: Նրա վրայ կային և ժայռեր և ալպիան հարուստ բուսականութիւն և արծաթափայլ առուակներ, որոնք զալարւում էին կիրճերի միջով, ինչպէս առասպելական յաւերժահարսի մազեր: Այդ առուակները ներքեւում ժողովւում էին մի ահագին մեծութեան աւազանի մէջ, ուր ամեն կողմում փայլում էին երփներանգ ձկներ, լողում փառահեղ կառապներ և ուրիշ թռչուններ և ջուր սրսկում հինկլասիքական ոճով շինուած շատրուաններ: Երեկոյեան շատրուաններն էլէքտրականութիւնով էին լուսաւորւում, և այն ժամանակ մի այնպիսի սքանչելի տեսարան էին ներկայացնում, որ աչքը երբէք չէր կշտանում նայելուց: Բացի ծաղիկներից, շատրուաններից և արձաններից հրապարակները զարդարուած էին բոլոր ժամանակների և ազգերի մեծ մարդկանց յուշարձաններով, և ամեն մի հրապարակ պատկերացնում էր մի որևէ պատմական դար: Այսպէս մէկում կանգնած էին կլասիքական Էլլադայի մեծ մարդկանց արձանները, միւսում հին Հռոմէնը, երրորդում գեղեցկապէս շարուած էին վերածնութեան դարի նշանաւոր բանաստեղծների, գիտնականների և նկարիչների յուշարձանները, որոնք—նկատենք ի միջի այլոց—արժանի էին Անդրօպօլի բոլոր հրապարակները գրաւելու: Միւս հրապարակներում կարելի էր տեսնել Անգլիայի պետական մարդկանց, գերմանական փիլիսոփաների և ուրիշների յուշարձանները: Բոլոր յուշարձանների վերտառութիւնները համառօտապէս յայ-

տարարում էին միայն մեծ մարդու անունը, ծննդեան և մահուան օրերը:

Անդրօպօլի հրապարակները զննելուց յետոյ, Պաօլօն և Մարիան էլէքտրակառքով գնացին դինամիկական բիւրօ, որ բաւական հեռու էր նրանց իջեանած հիւրանոցից: Բիւրօն ահագին մեծութեան շինուած էր և իշխում էր բոլոր հարեան շինութիւնների վրայ, որոնք նրա մօտ մի մի թզուկներ էին երևում: Դա իսկական պալատ էր, պարզ և լուրջ ճարտարապետութեան գործ, որի մէջ աւելի ուշ էր դարձրած օգտակարի քան գեղեցիկի վրայ: Բիւրօի վերատեսուչը, որի անունով Պաօլօն յանձնարարական նամակ ունէր, ինքն էր առաջնորդողի դեր կատարում մեր ճանապարհորդների համար, բայց, Դինամօ կղզում տեսածներից յետոյ, Անդրօպօլի բիւրօն չէր կարող նրանց մէջ մեծ զարմանք շարժել: Ոյժերի մատակարարման բաժնում բոլորը նոյնն էր, ինչ որ Դինամօում: Մի հասարակ բանուոր կառավարում էր ոյժերի մատակարարումը զանազան հաստատութիւնների և մասնաւոր անձերի, որոնք ամեն օր պահանջում էին որևէ ոյժի որոշ քանակութիւն: Հարեան դահլիճում Պաօլօն և Մարիան մի քառորդ ժամ մնացին: Այստեղ արտակարգ պահանջներին էին գոհացում տրւում, և ծառայողների թիւը շատ էր, մէկը լոյս էր ուղարկում, միւսը՝ ջերմութիւն, հրդորը՝ մեքենայական ոյժ և այլն: Այստեղ պահանջները ստացւում էին ոչ թէ հին հեռախօսով, թէև նա էլ բաւականին կատարելագործուած էր, այլ դեպէնքերի միջոցով, որոնք իրանք իրանց գծագրւում էին բաց գոյնի տառերով պատերից կախուած սև տախտակիկների վրայ: Այսպէս օրինակ, Պաօլօն և Մարիան կարգացին՝ «Էդիսօն ընկերութեան գիւղատնտեսական մեքենաների գործարան: Հարաւարեւելեան շրջան, Վօլտի փողոց № 37: Վաղը բանուորների վրայ կաւելանայ երրորդը, անհրաժեշտ է այլևս մի մեքենայական ոյժ»: Միւս աղիւսակի վրայ սպիտակին էին տալիս բառեր՝ «Հիւսիսարեւմտեան շրջան, Ռօմերի փողոց № 59: Այս երեկոյ ընտանեկան պարերեկոյթ կայ, եռապատիկ լոյս է հարկաւոր»: Այն միջոցին, երբ Պաօլօն և Մարիան հեռագիրներն էին գրնում, զանգակի մի սուր ձայն լսուեց, և իսկոյն մի առանձին բաժնում, որ «պատահարներ» վերտառութիւնն ունէր, հեռագիր երևաց՝ «Կենտրոնական շրջան, Արուեստների Ակադեմիայի դահլիճ: Փոքրիկ հրդեհ բռնկուեց տպագրատանը»:

Վերատեսուչը հեռացրեց բանուորին և ինքը հեռագրով պատասխանեց, «անյապաղ բացէք ամբիաթթուի պահեստարանի

ծորակը և խողովակով միացրէ՞ք հրդեհի տեղի հետ: Եթէ չէ՞ք կարող հանգցնել, հաղորդեցէ՞ք»:

Մի քանի բոպէից պատասխան ստացուեց. «կրակը հանգցրած է. շատ շնորհակալ ենք»:

Վերատեսուչը նստեց և դառնալով այցելուներին ասաց

— Իմ կարծիքով, ալդ պարոն ակադեմիկներին մի լաւ յանդիմանութիւն պէտք է ուղարկել: Պէտք է ձեզ ասեմ, որ բոլոր հասարակական շինուածքներում կան հեղուկ ածխած-թուով լի պահեստարաններ, որոնցից մի բոպէում կարելի է ուետնի պարկը լցնել և ուր ուզենաս՝ տանել: Խնչպէս ձեզ յայտնի է, ածխածթուն մի վայրկեանում հանգցնում է բոցը: Բայց այդ բարեհոգի գեղարուեստագէտները արհամարհում են պիտական գիւտերը և բնաւ ծանօթ չեն բնագիտութեան և քիմիայի հետ, և երբ մի փոքրիկ պատահար է լինում, փոխանակ գործելու, բոլորովին գլուխները կորցնում են: Հէնց հիմա դուք տեսաք դրա պերճախօս օրինակը: Բայց թող ներուրի նրանց իրանց տգիտութիւնը:

Միւս օրը Պաօլօն և Մարիան գնացին Անդրօպօլի շուկան դիտելու, որ գտնուում էր մի բարձր բլրի վրայ: Հետեւիների համար յարմար շաւիղներ էին շինուած, իսկ նրանց միջև անցնում էին բէլսային ուղիներ, որոնցով անդադար անցուդարձ էին տնում վազօճներ, ծանրաբեռնուած մսով, բուշարեղէնով, ձկնով, մրգերով և ծաղիկներով. — այս բոլորը բաւական գեղեցիկ տեսարան էր ներկայացնում: Շուկան ինքը գետեղուած էր շատ բաժիններից բաղկացած մի ահագին շինուածքի մէջ, ուր ուտելիղէնի նկատմամբ ամեն ուզածդ կարող էիր գտնել: Գնողն ինչ որ իրան պէտք էր ընտրում էր այդտեղ, փողը քճարում և հեռանում, իսկ գնածը հասցէի համեմատ բերում էին նրա տունը:

Պաօլօի և Մարիայի ուշադրութիւնն ամենից շատ գրաւեցին ծաղկային և մրգային բաժինները: Այստեղ օգը յագեցած էր զմայլելի անուշահոտութեամբ և համեմատաբար փոքր տարածութեան մէջ կարելի էր տեսնել աշխարհի բոլոր կողմերի բուսականութիւնը: Խնչպէս յայտնի է, XIX դարում պարտէզները հազուադիւս էին, XXX-րդում նրանք ամեն տեղ տարածուած էին խիստ ճոխ բուսականութիւնով: Ծաղիկների և մըրգերի մշակութիւնը շատ էր առաջադիմել, հիւսային Ռուսաստանի լայնատարած դաշտերում ազատ հասունանում է խաղողը գինի քամելու համար, իսկ Նորվիքիայում բիչ չէ պատահում տեսնել կենտրոնական Աֆրիկայի օրխիդէյ (խոլորձ) ծաղիկը

Սակայն ոչ միայն կլիման և աշխարհագրական դիրքը կորցրել են ամեն նշանակութիւն 3000 թուականի պարտիզ-պանի համար, այլև տարուայ եղանակներն անդամ — ձմեռն էլ, ինչպէս ամառը, միեւնոյն բոյսերը ծաղկում և պտուղ են տալիս: Բացի նրանից, պէս-պէս բոյսերի սերմեր խառնելով՝ սկսան տրտաղրել նոր, չեղած պտուղներ և ծաղիկներ: Յատուկ մրգեղէնի բաժնում Պաօլօն և Մարիան հաճութեամբ զննում էին մորի, ելակի, խնձորի, դեղձի, բանանի, անանասի և ուրիշ ամենատեսակ մրգերի և պտուղների խոշոր տեսակները, որոնցից շատերը բոլորովին անյայտ էին նախկին դարերի մարդկանց: Շատերի թոււմ նրանց ուշը գրուեց մի միւրգ, որ տեսքով դեղձի նման էր, բայց նրանից աւելի խոշոր էր և անուշահոտ: Այդ միւրգը գտնուած էր կուսական անտառներում և Եւրոպայի կլիմային վարժեցնուած մի ոմն Մանտեգացայի ձեռքով, որ ծանօթացրել էր եւրոպացիներին նաև շատ պտուղ-ների մշակման հետ:

Մի խանութի մօտով անցնելով՝ մեր ճանապարհորդները պատահմամբ նկատեցին, որ մի տղայ տեփրից թոցրից մի նարինջ և կամենում էր փախչել: Բայց ծախողը նկատեց նրա արարքը և բարձրաձայն գոչեց՝ «օգնեցէք, գող է»:

Նոյն բոպէին շուկայի ամեն կողմից աղաղակներ լսուեցին՝ «արգարադատութիւն, արգարադատութիւն»:

Մի պարոն բռնեց փոքրիկ գողի օձիքից և նոյնպէս աղաղակեց՝ «արգարադատութիւն»։ 3000 թուականին չկային ոչ ոստիկաններ, ոչ հրացանակիրներ, ոչ էլ հասարակաց անդորրութեան ուրիշ պահպանողներ: Նրաց տաշտօնը քաղաքացիներն իրանք էին վարում, նրա հետ միասին ստանձնելով և դատաւորների դերը:

Փոքրիկ գողին շրջապատեցին, և մի բոպէի մէջ եօթը մարդուց դատարան կազմուեց, այսպէս կոչուած եօթի դատաստան: Ամբոխը խոնուեց յանպատրաստից կազմուած դատարանի շուրջը:

— Ի՞նչու գողացար նարինջը, — հարցրեց փոքրիկ յանցաւորից նրան կայանաւորող քաղաքացին:

— Ծարաւ էի...

— Բայց չէ՞ որ նարինջը քեզ չէր պատկանում:

— Ո՛չ, բայց այստեղ ի՞նչպէս շատ կայ նրանից...

— Դա արգարացում չէ: Դու կարող էիր վնել կամ խնդրել, բայց որովհետև գողացար, ուստի կերթաս արգարադատութեան տունը:

Դատաւորներից մէկն ասաց.

—Ես բնակուում եմ այն կողմերում և կարող եմ գողին տանել: Տուէք ինձ վճռագիրը:

Միւսն իր յուշատետրից մի թերթիկ պատռեց և գրեց նրա վրայ՝ «Այս մանուկը նարինջ է գողացել»: Բոլոր եօթը դատաւորները այդ թերթիկին ստորագրեցին, ուղեկիցը տարաւ նրան և գողի արգարադատութեան տունը: Յետոյ ամեն բան իր սովորական կարգն ընդունեց:

—Ահա, Մարիա, մենք դատարանում էլ եղանք և դատաւճիռ էլ լսեցինք, թէ և աննշան յանցանքի համար: Ինկատի ունեցիր, որ այս կերպ են դատում այստեղ և աւելի ծանր յանցանքների համար: Այդ դէպքում գործը վերաբերում էր մի չնչին նարինջի գողութեան, բայց եթէ այդ մանուկը գողացած լինէր գոհարներ կամ փողով լիբը մի քսակ, քաղաքացիները նոյնպէս կ'աղաղակէին՝ «արգարադատութիւն, արգարադատութիւն», նոյնպէս եօթի դատաստան կը կազմուէր, և յանցաւորին կուղարկէին արգարադատութեան տունը: Ի դէպ ասել, այդ տունն արդէն ոչ մի նմանութիւն չունի վալեմի բանտերի հետ: Նրան աւելի հեշտ դպրոց կարելի է ասել, ուր ջանք են անում յանցաւորին ուղղել, առաջուց ուսումնասիրելով յանցանքի բոլոր դրդիչ պատճառները:

—Բայց դու ինձ ասում էիր,—ընդհատեց Մարիան իր փեսացուի խօսքը,—թէ առանձին մասնագէտներ քննում են նորածին մանուկի ուղեղը, և եթէ նրանում յանցաւորութեան սաղմեր գտան, այդպիսի մանուկներին ոչնչացնում են:

—Այո, ճշմարիտ է,—պատասխանեց Պաօլօն,—նրանց իրաւապէս են ոչնչացնում, ըստորում նրանք իրանց ուղեղային ճակատագրական կազմակերպութեան շնորհիւ սնպատճառ պէտք է յանցաւոր դառնան: Նրանք անդառնալի կերպով գող և մարդասպան կը լինէին, մինչև անգամ այն դէպքում, եթէ հարուստ լինէին և ամենալաւ պայմաններով շրջապատուած: Սակայն դա մի բացառիկ երևոյթ է: Ընդհանրապէս դատելով, բոլոր մարդիկ ազնիւ և բարի են ծնւում, բայց որովհետև վայրենիների սերունդներ են, որոնք բռնութիւնը նօրմալ երևոյթ էին համարում, ուստի սերունդներն էլ իրանց ուղեղի մէջ պահպանում են յանցաւորութեան սերմը, որը բարեխաղող պայմաններում կարող է զարգանալ և տանել դէպի սպանութիւն կամ մի այլ յանցանք: Աշխարհում չկայ մի մարդ, որ ատելութեան, սիրոյ, կամ մի այլ կրքի յուզմունքի ժամանակ յանցաւորութեան ընդունակ չլինի:

—Արդէն շատ դարեր են, ինչ մեր քաղաքակրթութիւնը աշխատում է գտնել մարդկային դաստիարակութեան մի այնպիսի մեթոդ, որով մարդուս մէջ խլանային յանցաւորութեան ժառանգական սերմերը. միւս կողմից ջանք են անում սօցիալական եեանքն այնպէս կազմակերպել, որ յանցաւորութիւնը ոչ միայն աւելորդ դառնայ, այլև անհեթեթ և անօգուտ նոյն իսկ յանցաւորի համար: Կար ժամանակ, երբ արդարադատութիւնը միմիայն պատիժներով էր ղրաղւում, այժմ նրա գլխաւոր պարտաւորութիւնն է միջոցներ որոնել յանցաւորութեան առաջն առնելու, նրան դժուարին կամ ուղղակի անհնարին դարձնելու: Եւ քաղաքակրթութեան այդ ջանքը զուր չի կորչում, ստատիստիքական ցուցումներից մենք տեսնում ենք, որ յանցաւորութեան տոկոսն անդադար իջնում է: Իհարկէ, մենք դեռ ևս չենք ազատուել գողերից և մարդասպաններից, որովհետեւ բարոյական առաջադիմութիւնը մտաւորականից աւելի դանդաղ է շարժւում, բայց պէտք է յուսալ, որ կը գայ մի օր, երբ յանցանքներն աւանդութիւնների կարգը կ'անցնեն:

—Ուրեմն այժմ չէ՞ն պատժում յանցանքի համար, — հարցրեց Մարիան:

—Ոչ, պատժում են, միայն այլ կերպ քան թէ հին ժամանակ: Ամենից առաջ, յանցաւորին ազատութիւնից են զրկում և փակում արդարադատութեան մէջ: Այստեղ ջանք են անում ապացուցանել նրան, թէ նրա կատարած գործը ոչ միայն մոլորութիւն է և մեղք, այլ և նոյն իսկ նրա համար անօգուտ է օսմեն կողմով: Բանտարգելութիւնը մի քանի օր կամ շաբաթ է տեւում և շատ քիչ դէպքերում, մի քանի ամիս: Դրանով պատիժը չի վերջանում, կրբ ազատութիւն են տալիս նրան, զգեստի վրայ կարում են գունաւոր ժապաւէն, որի շնորհիւ ամենքը նրան արհամարհանքով են նայում: Գողերը դեղնագոյն ժապաւէն են կրում, իսկ աւելի ծանր յանցաւորները — կարմիր: Այդ նշանը չի վերցնւում յանցաւորի վրայից, մինչև որ նա իր վարքով չ'ապացուցանէ, թէ բոլորովին ուղղուել է:

—Իսկ ինչպէս են վարւում յանցանքը կրկնողի հետ:

—Նրանց բանտարկութեան ժամանակամիջոցը կրկնապատկում են, իսկ երբեմն, յանցանքը ծանրացնող հանգամանքներում, եռապատկում: Յանցանք կրկնողը արդարադատութեան տնից դուրս գալով՝ մէկի տեղ երկու ժապաւէն է ստանում: Սակայն կրկնուող յանցանքներ խիստ հազիւ են պատահում: Անօրմալ դրութեան մէջ գործած յանցանքը բնաւ չի պատժում:

Թարգմ. Մ. ՊՈՊՈՎԵԱՆ

(կը շարունակուի)

ՄԱՐԴՈՒՄ ԽԱՌՆՈՒԱԾՔԸ ԵՒ ՆՆԱՐԴԵՐԸ

(Մի հատուած իմ անտիպ աշխատութիւնից)

Մարդիկ ինչպէս որ իրենց մարմնի կազմուածքով զանազանուած են միմեանցից, այնպէս էլ հոգեկան յատկութիւններով են տարբերուած: Մէկի գիտութիւնը հաւասար չէ միւսի գիտցածին: մէկի ըմբռնելու ընդունակութիւնը աւելի մեծ է ու այլ կերպ, քան միւսինը: Մարդկանց զգացմունքներն էլ միմեանցից շուտ տարբեր են: մէկը հակումն ունի զգացմունքների խիստ բռնկման, միւսն աւելի թոյլ, մէկի զգացմանց բռնկումները շուտ են անցնում, միւսինն աւելի դանդաղ: Որքան էլ այդ տարբերութիւնները մեծ լինին, այնու ամենայնիւ կարելի է, (ինչպէս որ վաղուց արդէն նկատուել է,) բոլոր զգացմունքները մի քանի որոշ տիպերի վերածել, որոնց տրւում է խառնուածք կամ տեմպերամէնտ կոչումը: Եւ որովհետեւ յոյգերն երբեմն արագ, երբեմն դանդաղ ընթացք են ունենում, երբեմն ուժեղ, երբեմն թոյլ են լինում, այդ պատճառով էլ չորս տեսակ խառնուածք (Temperament) են որոշել. ա. մաղձային՝ թոյլ և ուժեղ, բայց արագ անցնող յոյգերով, բ. արիւնաշատ՝ թոյլ, բայց նոյնպէս արագ անցնող յոյգերով, գ. սեւամաղձոտ՝ ուժեղ, բայց դանդաղ անցնող յոյգերով և դ. մաղձային՝ թոյլ և դանդաղ անցնող յոյգերով: Թէև այս տարբերութիւնները այժմ այլ ևս առաջուայ նման ընդհանուր ընդունելութիւն չեն գրանուած գիտութեան մէջ, բայց և այնպէս զաղափարներն այսօր էլ գործ են ածուած ոչ միայն ժողովրդի, այլ նոյն իսկ առաջնակարգ գիտնականների կողմից:

Խառնուածքի վերոյիշեալ չորս անունները թէև շատ հին են, բայց միշտ միևնոյն նշանակութիւնը չունին: Մինչդեռ այսօր խառնուածք բառը միմիայն յոյգերի տրամադրութիւնն է արտայայտում, սկզբում ծառայում էր իբրեւ արտայայտիչ մարմնի որոշ յատկութիւնների: Հին բժիշկներն ընդունում էին կազմուածքի չորս գլխաւոր հիւժիւր, պեղին մաղձ, արիւն, սղ

մաղձ, մաղաս) և մարդու խառնուածք էին անուանում, երբ այս հիւթերից մէկը գերակշռում էր միւս հիւթերի յարաբերական խառնուրդի մէջ: Նրանց ենթադրութեամբ՝ մաղծային խառնուածքի մէջ գերակշռող դեր էր խաղում գեղին մաղձը, արիւնաշատ խառնուածքում՝ արիւնը, սեւամաղծոտ խառնուածքում՝ սև մաղձը, մսղասային խառնուածքում՝ մաղասը: Հները թէև միեւնոյն ժամանակ ընդունում էին, որ այս հիւթերի խառնուրդներն ազդեցութիւն ունին նաև հոգեկան յատկութիւնների վրայ, սակայն չորս խառնուածքների ճիշտ որոշումներն, այժմեան մտքով, վերջն ընդհանրացան-չորս հիւթերի տեսութիւնը մերժելուց յետոյ:

Խառնուածքը իւրաքանչիւր անհատի կեանքի վրայ տարբեր ազդեցութիւն է ունենում, որովհետև արտաքին տպաւորութիւնների ներգործութիւնը գգացմունքի վրայ՝ մեծ մասամբ կախումն ունի խառնուածքից: Սակայն այստեղ միմիայն անհաճոյ տպաւորութիւնների հակազդեցութիւնը չէ դեր խացողը: Մաղծային խառնուածքի վրայ զօրեղ ազդեցութիւն ունին ինչպէս հաճելի, նոյնպէս և անհաճոյ տպաւորութիւնները: Մաղծայոյդը հեշտութեամբ է բարկանում, բայց ընդունակ է նոյնպէս ոգևորուելու. առհասարակ նա շուտով գոհ է գնում որեւէ կրքի, որ կարող է նրան թէ ամենաազնիւ գործն անել տալ և թէ ուրիշ մարդկանց համար վտանգաւոր ձեռնարկութեան դրդել: Մաղծայոյդ են այն մարդկանցից շատերը, որոնք իրենց անձնաւորութեան կամ բարեկամների ու ազգականների վիրաւորուած պատիւը վիրականգնելու համար՝ ինքնօգնութեան են դիմում: Մաղծայոյդը մեծ հռանդով է մի նոր գործ սկսում, բայց նոյն հռանդը մինչև գործի վերջը չէ շարունակում:

Այգպէս չէ արիւնաշատը, որի վերայ հեշտութեամբ ազդում են կեանքի փոփոխութիւնները, սակայն այդ ազդեցութիւնները ոչ շատ զօրեղ են և ոչ էլ երկարատև: Այս է պատճառը, որ թէև արիւնաշատը փոքրիկ դժկամակութիւններին հեշտութեամբ է դիմադրում, բայց անընդունակ է մեծ ոգևորութիւն առաջացնող մի գործ անելու: Եւ որովհետև նրա յուզը թույլ է, ընդհանրապէս ընդունուած է, որ նա կեանքի լուրջ խնդիրները վճռելու շատ քիչ ընդունակութիւն ունի, մանաւանդ որ փոքր անյաջողութիւնները նրան շատ շուտ են վհատեցնում: Արիւնաշատը համարւում է իբրև լաւ ընկերական կեանք վարող մարդ, բայց և իբրև անվստահելի պարտապան, որովհետև նա վայրկեանական տրամադրութեան տակ

խոստանում է մի բան, որ յետոյ չէ կատարում:

Սեամադձոտ խառնուածքը ամեն բանի վրայ ծանր աչքով է նայում և այդ պատճառով յաճախ տխուր ու վշտալի է լինում: Բայց միևս կողմից ընդունակ է ազնիւ զգացմունքներ ըմբռնելու, օրինակ սէր և բարեկամութիւն:

Վերջապէս մաղաստորը թէև իւր խառնուածքով պաշտպանուած է շատ անհաճոյ մտքերից, բայց միևնոյն ժամանակ զրկուած է կեանքի բազմաթիւ հաճոյքներից: Այս պատճառով բոլորովին սխալ կլինի մաղասային խառնուածքին առաւելութիւն տալը. մաղաստորի սրտի անդորրութեան երջանկութիւնը շատ սահմանափակ է: Եթէ մաղաստոր մի կողմից պաշտպանուած է կատաղի կիրպով բռնկող բարկութիւնից, միևս կողմից էլ թողնում է, որ անօգուտ անկնին յաջողութեամբ գործելու շատ առիթներ: (Կանտը գովել է մաղասային խառնուածքը. «Մաղաստոր բաղդաւոր խառնուածքը իմաստութեան տեղն է բռնում, մաղաստոր հեզահամբոյր ամուսին է և կարողանում է իւր կնոջ ու ազգականների վրայ իշխանութիւն ձեռք բերել:») Բայց միևնոյն ժամանակ չպէտքէ մոռանալ, որ մաղաստոր միայն այն ժամանակն է այդ առաւելութիւններն ունենում, երբ բաւականաչափ մարդաճանաչութիւն և խոհականութիւն ունի: Երբեմն մաղաստոր հոգեպէս բթամիտ է և այդ դէպքում հաղիւ թէ նա ուրիշ մարդկանցից լաւ լինի:

Թէև նորագոյն ժամանակներում փորձել են կրկին վերականգնել հին հիւթերի տեսութիւնը, հարկաւ փոփոխուած ձևով, — այս տեսութեամբ մաղաստորի արեան կարմիր մարմնիկները զանդաղութեամբ են թթուածին տալիս, որից և առաջանում է արեան կարմիր գոյնը. սեամադձոտի արեան մարմնիկները արագութեամբ են թթուածին տալիս և այդ պատճառով արիւնն աւելի մուգ է երևում, ինչպէս սեւ մաղձը — բայց այսօր այդ տեսութիւնը կարելի է մերժուած համարել: Աւելի ճիշտ կլինէր, եթէ խառնուածքի հիմքը որոնկինք նեարդային համակարգութեան, մանաւանդ ուղեղի, մի որոշ գրութեան մէջ:

Արդէն փորձել են գտնել նեարդային համակարգութեան այն սասնակի գրութիւնը, որի վրայ հիմնւում է որոշ խառնուածքը, բայց խնդիրը տեսութեան (թէօրիայի) շրջանից դուրս չէ Եկել: Առաջուայ ընդունուած այն կարծիքը, թէ խառնուածքը կախումն ունի ուղեղի մեծութիւնից և թէ՛ փոքր ուղեղը մաղասային և սեամադձոտ խառնուածք է տրամադրում, իսկ մեծ ուղեղը՝ մաղձային և արիւնաշատ, կարելի է սխալ համարել: Կարծւում էր նոյնպէս՝ թէ խառնուածքները

տարբերում են այն արագութեամբ, որով անհատը հակազդեցութիւն է ունենում զգայարաններից ստացած տպաւորութիւնների վրայ: Ենթադրում էին, թէ մաղասային խառնուածք ունեցող անհատի հակազդեցութիւնը զգայարաններից ստացած տպաւորութիւնների վերայ՝ աւելի դանդաղ է տեղի ունենում, քան ուրիշ խառնուածք ունեցողներին: Բայց այս ենթադրութիւնն էլ՝ չճշտուեց. չնայելով թոյլ յոյզերին, մաղասոտը նոյնպէս արագ է զգում, ինչպէս և ուրիշը: Խառնուածքների տարբերութիւնը նոյնպէս չէ առաջանում զգայութեան գործարաններից, որոնք մաղասային խառնուածքի դէպքում աւելի բուխ չեն, քան մաղձայոյդ անհատին: Հէնլէն, որ խառնուածքների խնդիրը մանրամասն հետազօտեց, խառնուածքների տարբերութեան հիմքը համարեց այն, ինչ որ ինքն անուանում էր նեարդային համակարգութեան տոնուս: Եթէ մենք կարծում ենք, որ մեր գործարանները կատարեալ հանգստութիւն են վայելում, յաճախ սխալում ենք: Ինչպէս որ քնած մարդու բոլոր մկանները լիովին չեն թմրում, այլ մի որոշ գործունէութիւն են ունենում շարունակ, այնպէս էլ, ասում է Հէնլէն, հանգստութեան միջոցին գոյութիւն ունի նեարդային համակարգութեան մի անփոփոխ գրգռուած դրութիւն, որ տոնուս է կոչւում, այս տոնուսը զանազան մարդկանց մէջ տարբեր է և սրա վրայ է հիմնւում խառնուածքը:

Եւ որովհետեւ այս յարատեւ գրգռուած դրութիւնը իւրաքանչիւր անհատի մէջ տարբեր է, ուրեմն պարզ է որ մարդկանց խառնուածքներն էլ տարբերում են միմեանցից. մէկը նոյն տպաւորութեան միջոցին աւելի ուժեղ հակազդեցութիւն է ունենում, միւսը՝ թոյլ, մէկի համար ազդեցութիւնն արագ է անցնում, միւսի համար աւելի դանդաղ:

Ընդհանրապէս ընդունւում է, որ իւրաքանչիւր անհատի խառնուածքի հիմնական տիպը պահպանւում է կեանքի մէջ: Մաղձոտը երբէք սեռամաղձոտ չի դառնայ, արիւնաշատը երբէք մաղասային և այլն: Խառնուածքի անփոփոխելիութեան պատճառը համարւում էր այն հանգամանքը, որ նեարդային համակարգութեան մասնակի դրութիւնը, որի վրայ է հիմնւում խառնուածքը, բնածին է մարդու համար: Իբրեւ հաստատութիւն այս ճշմարտութեան՝ առանձնապէս շեշտւում է, որ արիւնակիցները յաճախ աչքի ընկնելու չափ միանման խառնուածք են ունենում: Եւ իսկապէս վերջին հանգամանքը՝ յաճախ է պատահում. կան ամբողջ ընտանիքներ, որտեղ համարեաւ ամենքը մաղասային խառնուածք ունին, մինչդեռ ու-

ըիշ ընտանիքներում աւելի յաճախ է կրկնուում մաղձայինը։ Նոյնպէս և այն հանգամանքը, որ տարբեր սեռերը տարբեր խառնուածք ունին, ընդունուեց իբրև ապացոյց, որ խառնուածքը կախումն ունի կազմուածքի բնածին յատկութիւններից։ Անցողակի նկատենք, որ արդէն հին յոյները ընդունում էին արական և իգական սեռի խառնուածքի տարբերութիւնը, սակայն գլխաւորապէս հիմնուում էին կովի ու եզան մսի համի տարբերութեան վրայ։) Նմանապէս և այն իրողութիւնը, որ շատ ցեղեր մի որոշ խառնուածք են ունենում— օրենակ հարաւային ցեղերն աւելի հակումն ունին յոյգերի ուժեղ բռնկման, քան հիւսիսայինները— համարւում է իբրև փաստ, որ խառնուածքը բնածին է։ Սակայն անհատի խառնուածքի բացարձակ անփոփոխելի լինին առանց այլևայլութեան չի կարելի ընդունել։ Ոմանք էլ այնքան հեռու են գնում, որ հասակի տարբեր աստճանների համար՝ տարբեր խառնուածք են ընդունում. մանկութիւնը հակում է դէպի արենաշատ խառնուածքը, երիտասարդը՝ դէպի սեւամաղձոտութիւնը, այրական հասակում իշխում է աւելի մաղձային խառնուածքը, մինչդեռ ծերութեան հասակը նպաստում է մաղառայնութեան։ Յամենայն դէպս խառնուածքը յաճախ բարեխառնուում է դաստիարակութեան և կեանքի ազդեցութիւնների շնորհիւ. սակայն պէտք է ինկատի ունենալ, որ այս չորս խառնուածքները անխառն կերպով շատ հազիւ են պատահում։ Մինչև անգամ այն կարծիքն է յայտնուել, թէ խառնուածքը կախումն ունի կերակրների տեսակից, թէ օրինակի համար խոտաճարակները (վէգէտարիանները) և ոգելից խմիչքների չգործածողները բուն կրքերի բռնկումից ազատ են լինում։ Այն ինչ հոգեբան Հալլէրը հաստատում էր, որ երբ ինքը միս և գինի չէր ճաշակում երկար ժամանակ, իւր խառնուածքը փոփոխութեան չէր ենթարկւում։

Երբեմն հիւանդութիւններն էլ մեծ ազդեցութիւն են ունենում խառնուածքի վրայ։ Երկարատե զօրեղ յուզումների ազդեցութեամբ ոմանք ունենում են նեարդային համակարգութեան այն դիւրազգայութիւնը, որ իբրև հիւանդութիւն յայտնի է՝ նեարդաթուլութիւն անունով և որ յաճախ ընկերանում է մաղձային խառնուածքի հետ։ (Շատ դէպքերում այս հիւանդոտ դիւրազգայութիւնը ծնողներից անցնում է զաւակներին՝ ժառանգաբար։ Այս հիւանդութեան բնորոշ յատկութիւն է՝ յուզուելու մեծ հակումը. աննշան պատահումները, օրինակ. ծառաների փոքրիկ սխալմունքը, նեարդաթուլութիւն ունեցող կնոջը սաստիկ բարկացում են, ինչպէս և նոյն հիւանդութիւն ունեցող տղամարդը՝ զրգուում է

որև է գործի նույն իսկ աննշան անյարժարութիւններէց: Շատ անգամ դիւրագոյութեան հակման հետ միաժամանակ անհատները ցոյց են տալիս ժամանակաւոր ինքնիշխանութիւն, որ քողարկում է նրանց իսկական խառնուածքը. օրինակ տանը ամեն մի չնչին բանից վրդովուող կիներ հասարակութեան մէջ իրեն շատ լաւ է պահում և իշխում իւր զգացմունքների վրայ: Տղամարդը, օրինակ սպան, որ իւր հրամանատարութեան տակ գտնուած զինուորների չնչին արարքներից սաստիկ բարկանում ու կատաղում է, իւր տանը ամենահեղ ամուսին է: Երբեմն զգացմունքների բռնկման այս ճնշումը կամ ընկճումը հետևանք է լինում կեանքի վայրկեանական գործողութեան: Ուրիշ դէպքերումն էլ հարկաւ, յոյզերն իսկապէս այնպիսի փոփոխութեան են ենթարկւում որ անկարելի է մի որոշ խառնուածք ընդունել: այսպիսի տատանումներն երբեմն համարեան պարբերական ընթացք են ստանում, և մի քանի շաբաթ մաղաձային խառնուածքն է իշխող հանդիսանում, յետոյ մի որոշ ժամանակ էլ սեւամաղձութիւնն է գերակշռում:

Շատ անգամ հարց է եղել՝ թէ ո՞ր խառնուածքին առաւելութիւն պէտք է տալ. իւրաքանչիւր խառնուածք իւր առաւելութիւններն ու թերութիւններն ունի. կեանքի իսկական արուեստն այն է, որ մարդ կարողանայ իւր կրքերի ու բնական ձգտումների վրայ այնպէս իշխել, որ ոչ թէ մի խառնուածք ունենայ, այլ բոլոր խառնուածքներն իւր մէջ միացնէ: Նա պէտք է արիւնաշատ (սանգուինիկ) լինի՝ առօրեայ կեանքի փոքր վշտերի և ուրախութիւնների վերաբերմամբ, սեւամաղձոտ (մելանխոլիկ) կեանքի նշանաւոր պատահարների ամենալուրջ ժամերին, մաղձային՝ (խօլերիկ) այն տպաւորութիւնների դէմ, որոնք նրա խորին հետաքրքրութիւնը կամ շահագրգռութիւն (ինտերէս) են շարժում, մաղասային՝ (պֆլէգմատիկ) կայացրած վճիռների գործադրութեան վերաբերմամբ:

ԻՍԱՀԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ

ՏԵՆՉ

Նուէր օր. Ան. Սերգեյ. Ին.

Լոկի՛ր դու, կա՛յծակ, պապանձուի՛ր որոս,
Բացէ՛ քո երես, կապուսակ երկինք,
Փայլի՛ր դու, ա՛րեւ, քո սիրոյն կառօս՝
Հոգեմաշ ւրսով շա՛ս ըսպասեցինք:

Թխպոս է երկինք, սգաւոր մեր սիրս,
Անկերջ հաշածանք ցերեկ ու գիշեր,
Դէհ քա՛ւ, էլ հերի՛, մեզի կարեկցի՛ր
Սփռի՛ր մեր վերայ ցօղերդ կենսաբեր.

Թող փրքքի վարդը կանաչ պարսիզում,
Հնչէ՛ սոխակի գեղգեղ սիրասնայ,
Խոխոցայ վսակ խորունկ ձորակում՝
Հովասուն գեփիւն շոյէ իւր ճակաս:

Թող սիրոյ հուրը այրէ բոլորին,
Փռչի դարձնէ նախանձի սերմեր,
Ոգի ներշնչէ խղճուկ գեղջուկին
Ու մեզ ամենիս նորանոր յոյսեր...

Եւ աշեկոծուի հումայն բնութիւն—
Յամփին բշուառի արցունք դարեւոր
Կենսասու ժպիս, ճիշ ու խնդրութիւն
Խշեմ մեր արհից յուշիկփ ահաւոր:

Գուցէ եւ մի օր բացուի արշալոյս,
Փշրուած տեսնես, արեւ. մեր շղթան,
Խրականացած մեր հաւաս, մեր յոյս՝
Եւ ազա՛ս անդորր մայր մեր Հայաստան:

ՍՏԵՓԱՆ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆՑ

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ.

ՊԱՏԿԵՐ

Լերկ ժայռի վրայ միայնակ նստած
Ծփուն ծովակի նուագն եմ լսում,
Կարծես խօսում են ալիք կատաղած
Լալագին ձայնով իրենց ցանն ասում:

Դարեր շարունակ սիրահար ծովը
Մրմունջ է կարդում, մռնչում լալիս,
Հեռու հիւսիսից փչում է հովը
Եւ կատղած ջրեր փերին տալիս.

Սակայն փերը լերկ են և կարծր,
Խուլ են, անզգայ ծովի տանջանքին,
Ժայռերը հզօր—ծովից շատ բարձր՝
Ականջ չեն գնում վեհ հառաչանքին:

Ասես հատիկներ անգին գոհարի՝
Ծրփուող ջրերի ցայտուն կաթիլներ—
Ցում եմ, շողում և ալիքների
Սիրատանջ դալալ տանում են հովմեր:

Դադրեց փոթորիկ, ծովը խաղաղեց,
Հեռացան ալիք դաժան փերից.
Մռայլ երկինքը մեղմ շառագունեց
Չբացան աստղեր անամպ եթերից.

Իսկ ես նստած եմ... նայում եմ հեռուն...
Ողջոյն եմ յղում ծագող արեւին
Անէծք եմ տալիս անսիրտ փերուն
Եւ ուղերձ հիւսում յաղթուած վեհ ծովին:
ՍՏԵՓԱՆ ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆՑ

Ս. Պետերբուրգ

ԻՆՉ Է ԲԱՐՈՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ *)

ըստ Մենզերի

III

Ուժերի հասարակական յարաբերութիւնները

Բարոյականութիւնը յենում է հասարակական փոխադարձ յարաբերութեանց վերայ, ուստի և կարևոր է ենթարկել այս ֆակտորները յաջորդական քննութեան: Կասկած չկայ, որ գլխաւոր ուղադրութեան պէտք է առնել այն հանգամանքները և գործիչների յարաբերութիւնները, որոնք աւելի մեծ և աւելի երկարատե ազդեցութիւն ունին մարդու վարմունքի վերայ:

Այս հասարակական գործօնները հետեւեալներն են.

1. Պետական և օրինական կազմակերպութիւն. ներկայ հասարակական կեանքում, երբոր եկեղեցւոյ ազդեցութիւնը արդէն յետին տեղն է բռնում, պետութիւնը և իրաւունքը ամենամեծ հասարակական ոյժն է ներկայացնում: Այս երկու ուժերն էլ վերաբերում են այնպիսի գործողութիւններին, որ իրաւատէրը պարտաւորին կատարել տալու համար այդ գործողութիւնը կարող է ֆիզիքական ուժին դիմել, որպէս տեղի ունէր ինքնապաշտպանութիւնը իրական կարգ ու սարքի զարգացման նախնական շրջանում, իսկ յետագայ ժամանակներում պետութեան միջոցաւ էր կատարւում ֆիզիքական ուժին դիմելը: Որովհետեւ պետութեան և իրաւունքի պահանջները կատարելու ժամանակ ամեն մի պարտաւորեցուցիչ գործողութեան

*) Տես «Լուծայ» № 4.

համար միշտ պատրաստ կայ ստիպողականութեան սպառնալիքը, ուստի և այստեղից ուժի և բարոյականութեան միմեանց հետ ունեցած կապը հասկանալի է ամեն մի մարդու համար:

Բայց որովհետև նիւթական ստիպողականութիւնը բարոյապէս վարուելու համար ամենաճիշտ զրաւականն է, ուստի և եկեղեցին և տնտեսական այլ հաստատութիւնները, որոնք սկզբներում ստիպելու ոչ մի միջոց չունէին՝ յետագայում ճրգտում են իրենց հետևողներին ենթարկել կողմնակի ստիպման: Պետութիւնը և օրինականութիւնը ընդգրկում են երեք տեսակ հիմնարկութիւններ: Առաջին՝ պետական կազմակերպութիւն կամ վարչութիւն, սեփականութեան կարգ ու սարք և ընտանիք: Այս երեք հիմնարկութիւնների սահմանների մէջ է շարժում անձնաւորութեան ամբողջ կեանքը ծննդեան օրից մինչև մահ, որոց կանոններին և ստիպողականութեան ենթարկուած են նրա գլխաւոր վարմունքները: Սխալ կլինի ի հարկէ ասել թէ պետութիւնը և եկեղեցին գործ ունեն մարդու միմիայն այնպիսի վարմունքների հետ, որոնք կատարւում են լոկ ստիպողականութեան անհրաժեշտութիւնից: Պետութեան և իրաւունքի շրջանը այսքան էլ սղմել չի կարելի: Ընդհակառակը ամենայն օր այս ֆակտորների շնորհիւ կատարւում են գործեր, որ վերաբերում են ազատ բարոյականութեան շրջանին: Թագաւորները, իշխանները և հարուստները վայելում են բազմաթիւ մարդկանց կողմից յարգանքի, հաւատարմութեան և շատ անգամ անձնութիւնների արտայայտութիւններ, որ օրէնքի ստիպմամբ չէ կատարւում, այլ ազատ կամքով:

Հէնց ընտանեկան շրջանում ամեն բան հիմնուած է ոչ օրէնքի ստիպողականութեան վերայ:

Եթէ օրինակ այն ընտանիքը, որ սէր ու ներողամտութիւն չարտայայտէր իւր ընտանիքներին, այլ տար նրանց այլն, ինչ որ օրէնքով է պահանջւում, անկասկած ընտանիք չէր լինի, ալ մի այլանդակ տուն: Պետութեան և իրաւունքի ազդեցութիւնը համանիշ են համարում ազգութեան և ցեղի ազդեցութեան հետ: Ընդհանուր օրէնքով բարոյականութեան վերայ ունեցած ազդեցութեան տեսակէտով վերոյիշեալ ֆակտորները ձուլւում են, որովհետև պետութիւնը տիրապետող ազգութեան և ցեղի կոչումը ու ձգտումները իւր սեփական նպատակներն է ընդունում և ըստ այնմ գործում: Բայց պետութեան նպատակների և տիրապետող ազգի կամ ցեղի շահերի ձուլումը և միաւորութիւնը խիստ գորեղացնում են կառավարող

շրջանների ճնշելու և խարդախելու սովորական ձգտումները և տրամադրութիւնը: Սակայն ամեն տեղ, ուր պետութիւնը ճնշում է մի որևէ ազգութիւն, այնտեղ բնականաբար ծագում է առանձին ազգային ցեղային բարոյականութիւն, որ մեր ժամանակներում պակաս չէ ազդում մարդկանց վարմունք-
 ների վերայ քան թէ միջին դարերում կրօնական ֆանատիզմը: Կարիք չկայ այս ճշմարտութիւնը օրինակներով պարզելու, որովհետև ամեն ոք գիտէ, որ ազգային և ցեղական զգաց-
 մունքը մեր ժամանակակից հասարակութեան համար ուժի բարոյական ամենազօրեղ ֆակտորներից մէկն է: Պետութիւնից և իրաւունքից յետոյ եկեղեցին է երրորդ գլխաւոր ուժը, որովհետև մարդկային վարմունքների վերայ մեծ ազդեցութիւն ունի:

ԳԱՐ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵԱՍ

Գ. ՄԻՐԶԱՅԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ

Ժողովրդական երգերը ժողովել, ձայնագրել, ներդաշնակել ու համերգ կազմել հայկական անմխիթար կեանքում արդէն ղրական գործնէութեան ձև է ստացել և ունի յաջողութեան որոշ ասպարէզ:

Դժուար չէ մի երգ գրել, կամ աւելի լաւ է ասել, որն է մի բանաստեղծութիւն ձայների վերածել, մելոդիա կազմել, որը և կախուած է լինում ստեղծագործողի հասկացողութիւնից ու գլխաւորապէս նրա քմահաճոյքից: Այս կերպ շարադրուած մելոդիաները չեն կազմում որևէ խօսքերի սեպհականութիւն, նոյն իսկ այն խօսքերի, որոնց համար երգը ձայնագրուել է: Չեն կազմում հարազատութիւն, որովհետև չեն արտայայտում այդ խօսքերի իմաստը: Օրինակ, «Արաքսի արտասուքը» մի բանաստեղծութիւն է, ուր նկարագրուած է վշտահար գետը, նրա դարեւոր ընթացքը, նրա նախկին փառքը, ներկայ անարգանքը, ապա գետի բոլորը ու ոլոր մոլոր սահումը: Իսկ ի՞նչ է ասում նրա համար ձայնագրուած մօտիւր— Բանաստեղծի խոհերը և Արաքսի վրդովուած մէջք ուռցնելը արտայայտում են այդտեղ համահաւասար զգացմունքով սկզբից մինչև վերջը մնալով նոյն չափուած ու ծանրընթաց տեմպի տակ: Այս գոյնի եղանակները կարող են հեշտութեամբ խլուել այն խօսքերից, որոնց համար ձայնագրուել են և անխտիր գործածուել այլ խօսքերի, այլ բանաստեղծութիւնների համար:

Երաժշտական այս ձևը, որ աւելի հաճելի, քաղցրալուր, զգալից ու դիւրամբօնելի է, իտալական ծագում ունի և երկար ժամանակից ի վեր տիրապետում է ամենուրեք:

Սակայն այս ձևը բաւարարեցուցիչ չէր: Մեծ ճաշակները ճգնում էին վերադառնալու պրիմիտիւ մարդու հասկացողութեան, այսինքն երգը դարձնել որևէ մտքի, զգացմունքի բացարձակ

արտայայտութիւն: Բեթհովէն արդէն ուժգին չափով բարձրացրել էր երաժշտութեան հոգը երբ եկաւ Վագնէր, ձևակերպեց, կազմեց ու դարձաւ դրամատիկ-երաժշտութեան հայր: Գրաւոր արտայայտութիւն նա չէր կամենում տալ որևէ պատահական ու մտացածին եղանակ, այլ այնպիսի մօտիւ, որ կազմէ այդ խօսքերի, այդ գրաւոր մտքերի ամենաճիշտ արտայայտութիւնը: Եւ ահա նրա գրչի գրաւոր ու երաժշտական արտայայտութիւնները ձուլուում են ի մի, կազմում մի ներդաշնակ ամբողջութիւն: Ձայները ստանում են խօսքերի արտայայտութիւն: Եղանակը շաղկապւում է բանականութեան հետ և հիմք է դրւում փիլիսոփայական երաժշտութեան:

Այդ էր ցանկանում Վագնէրը:

Որևէ հոգեկան տրամադրութիւն արտայայտում է շարժումով ու ձայնով: Նախնական մարդը իր հոգու տրամադրութիւնը արտայայտել է պարի ու երգի մէջ: Թէ որն է այս երկուսից առաջինը ծնունդ, յայտնի չէ, միայն նրանք շաղկապած են իրար հետ այնպիսի նրբութեամբ, որ պարեցատկամները ու երգ-ձայները միասին ունեն ու արտայայտում են միևնոյն միտքը: Երգի պարզ փիլիսոփայութեան նախնական ձևն է այս: Եւ հենց այս վերածնութիւնն էր երազում Վագնէրը:

Իր գործի ամբողջութեան հասնելու, իր երաժշտական մեծութիւնը հրապարակ հանելու համար Վագնէր չը բաւականացաւ բանաստեղծական զանազան կտորներ ընտրել ու նրանց ձայների վերածել: Այդ սովորական հասկացողութիւն էր: Նա կամեցաւ աւելի խոր ու անյայտ դժուարութիւններ շուրջը: — Եւ ահա հրապարակ եկաւ «Նիբելունգները», գերմանական ժողովրդի ամենախոշոր ստեղծագործութիւնը: Նա ժողովեց, զտեց, խմբակցեց և տուաւ երաժշտական ամենաբարդ արտայայտութիւն:

Խիստ դժուարին էր այս գործը, սակայն Վագնէրի դափնիները ոգևորութիւն առաջ բերին համայն աշխարհում: Ժողովրդական մօտիւները կրկնակի արժէք ստացան և դրա հետ հանդերձ ժողովրդական երգեր կազմողները փոխեցին իրենց գործնէութեան ձևը: Պատահական կամակորութիւնները վերածուեցին երաժշտական խիստ սխտեմի և այլ ևս ժողովրդական ստեղծագործութիւնը հրապարակ եկաւ իր նախնական արտայայտութեամբ, զտած ու ներդաշնակ:

Հայ երաժեշտական անդաստանը բարեբեր էր, իսկ ժողովրդական երգը առատ, այնպէս որ գործնէութեան ասպարէզը խիստ լայն էր, ուր և նետուեցին հմուտ մարդիկ: Գործնէու-

Թեան այդ ասպարիզում եկմանը տուաւ խոշոր արդիւնք, իսկ Կարամուզան դարձաւ երգերի ժողովրդացման կարապետ: Ապա սկսեցին ծաղկել և երիտասարդ ոյժեր, որոնցից ամենափայլունը անպայման հայր Կոմիտասն է:

Այդ ասպարիզում մի խոշոր ոյժ է և պ. Գ. Միրզայեան-Միւնին, որի առաջին համերգը տեղի ունեցաւ մայիսի 30-ին արտիստիք ընկ. Կահլիճում: Պատահական տարրերից կազմուած այդ համերգում, Միրզայեանը ցոյց տուեց իւր երաժշտական, ինչպէս և իր ուսուցչական ընդունակութիւնն ու եռանդը: Թարմ էներգիայի հետ նա միապաղաղում է իւր մէջ և երաժշտական հասկացողութիւն: Նա օրիգինէլ է, նա ունի ներդաշնակման առանձնայատուկ դրօշմն և իբրեւ այսպիսին նա կը տայ անպայման ժողովրդական երգերի նոր շիօլա: Սակայն նա եւրոպական տեմպի խիստ սիրահար է, իսկ այդ, առ այժմ խանգարում է արեւելեան մօտիւններին: Արեւելեան երգը, ժողովրդական երգը քմահաճ է, երաժշտութեան սահմաններում նրա ոտնձգութիւնները բացառական չեն: Այդտեղ յաճախ լսում ենք այնպիսի ձայներ, որ երաժշտական հասկացողութեան մէջ գոյութիւն չունին, որոնք անհատական քիմքի պատահական արտայայտութիւն են: Այդ մօմենտները կանոնաւորել ու չափի տակ զննել անկարելի է, իսկ դուրս ձգել թոյլ չի տրուում, մնում է ենթարկուել այդ կապրիզին ու թոյլ տալ որ նա արտայայտուի մի ձայնի, մի հատիկ օրգանի մէջ: Այդպէս վարուել սիրում էր առանձնապէս Մոցարտը:

Միրզայեանի համերգը ունէր ընդարձակ ծրագիր, մասնակցութեամբ 100 հոգի երկսեռ խմբի, որ և անցաւ յաջող, սիրահար հասարակութեան օվացիաների տակ: Ամենայաջող համարը պէտք է համարել «Արիք Հայկադունք», կատարեալ նորաւիշակ ու խիստ ուժգին տեմպով: Միրզայեանի երաժշտական ընդունակութեամբ հետաքրքրուող մարդկանց առանձնապէս ցանկալի էր նրա սեպհական երաժշտութիւնից մի կտոր լսել, որից սակայն ծրագրի մէջ միայն մի համար էր նշանակուած, և որը զժբաղդաբար անցաւ ոչ յաջող, շնորհիւ երգի ու նուազակցման անհամաչափութեան: Բայց և այնպէս, ամենուրէք նկատուում է Միրզայեանի ընդունակութիւնը, ապագայի մեծ յոյսերով...

ՄԱՏԵՆԱԻՑՍԱԿԱՆ

Ի. Ս. Վ. Արդութեան-Երկայնաբազուկ. ՄԱՏԵՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԵԶ. Հեռանակ
մայրերն և դաստիարակչուհիներն համար. նոտաներով և նկարներով.
Թիֆլիզ 1905 էջ 223 66. դ. 3 ր.

Ընդհանուր կրթութիւն տուող դաստիարակչական դպրոց-
ների շարքում մանկական պարտէզը կամ ծաղկոցն ունի իւր
պատշաճ տեղը: Ծաղկոցում փոքրահասակ մանուկները թէ ֆիզի-
կապէս և թէ մտաւորապէս պէտքէ նախապատրաստուեն
բուն դպրոցական շրջանի համար. մանկան քնքոյշ զգայարան-
ները պէտքէ վերին աստիճանի խնամքով ու հոգացողութեամբ
պարգաւնել, որպէս զի ընդունակ լինին ապագայում իրենց
կատարելիք մեծ դերը խաղալ մտաւոր ու հոգեկան զարգացման
ասպարիզում: Առանց զգայարանների մենք չենք կարող ոչ մի
մտապատկեր կազմել, իսկ մտապատկերները հոգեկան կեանքի
անհրաժեշտ հիմքն են կազմում. ծաղկոցը պէտք է ուրեմն
4—6 տարեկան երեխաների զգայարանները խնամքով կրթէ և
նրանց պարզ ու դիւրեմընելի մտապատկերներ հայթայթէ:

Ծաղկոցի նախապատրաստութիւնը աւելի կանոնաւոր
հիմքերի վրայ է դնում դպրոցական ուսուցումը և նպատակա-
յարմար ուղղութիւն տալիս նրան:

Ծաղկոցի գաղափարը վաղուց արդէն արծարծուած և գոր-
ծադրուած լինելով Եւրոպայում, հարկաւ մեզ համար էլ նորու-
թիւն չէ. ութսունական թուականներին արդէն, շնորհիւ յար-
գելի Տ. Բաբայեանի, Թիֆլիզի հայ մանուկներից շատերը
վայելում էին ծաղկոցի բարիքները և նոյն իսկ մի քանի
գաւառաբնական հայ հասարակութիւններ ունէին այդ օգտա-
կար հիմնարկութիւնը: Հայ ծաղկոցների գոյութիւնն եր-
կարատե չիղաւ մեղանում, որովհետեւ կառավարութիւնը զլացաւ
այդ գեղեցիկ հաստատութեան բարիքները հայ մանուկներին՝
խրաւունք չտալով մեզ ծաղկոցներ ունենալու:

Այժմ երբ նոյն կառավարութիւնը տեսնելով իւր աններելի

սխալը, նորից արտօնեց մեզ՝ մեր սեպհական զպրոցական հաստատութիւններն ունենալու, աւելի քան ցանկալի է, որ հետզհետէ ծաղկոցների մի խիտ ցանցով ծածկուին հայաբնակ քաղաքները: Այս տեսակէտից ահա սրտանց կարելի է ողջունել Ս. Վ. ի հրատարակութիւնը, որ իւր բազմակողմանիութեամբ ու նիւթերի առատութեամբ մեծ օժանդակութիւն կարող է տալ հայ ծաղկոցների զեկավարներին:

Ս. Վ.-ի «մանկական պարտէզը» մեծադիր մի ստուար հատոր է բազկացած բնագրից, նկարներից և ձայնագրութեամբ բերքից. հետեւելով հեղինակի նիւթերի դասաւորութեան կարգին՝ մի քանի դիտողութիւններ անենք:

Ա. յԱՌԱՋԱԶԱՐԱՆՈՒՄ՝ հեղինակը շնչտելով ընտանեկան կրթութեան առաւելութիւնը, միեւնոյն ժամանակ պատկերացնում է այն ձախող հանգամանքները, որոնց շնորհիւ անկարող է լինում զբաղուել փոքրիկ մանուկների կանոնաւոր կրթութեամբ, ուստի և անհրաժեշտ կարիք է զգացւում մանուկների կրթութեան գործն ուրիշներին յանձնել: Բացատրուած է նոյնատիպի» հրատարակութիւնը: Թէ այս յառաջաբանում և թէ առհասարակ ամբողջ գրքի մէջ հեղ. ոչ մի խօսքով չէ յիշատակում այն մասին, որ իրենից առաջ ուրիշներն էլ մեզանում զբաղուել և գործել են այդ ասպարիզում. ոչ մի խօսք Տ. Տ. Բաբայեանի և Մատակեանի գործունէութեան մասին, նոյն իսկ մանկական պարտէզի՝ հայ գրականութեան մասին սկնարկ անգամ չկայ: Արդեօք Ս. Վ.-ին ծանօթ չեն դրանք, թէ նա չէ կամեցել խօսել այդ մասին, չենք կարող ասել, սակայն այսպիսի ստուար աշխատութեան մէջ անհրաժեշտ էր գոնէ մի քանի խօսքով յիշատակել ծաղկոցի ունեցած անցեալ պատմութիւնն ու ստակաւթիւ գրականութիւնը:

Իւրաքանչիւր ընթերցողի ուշադրութիւնը կգրաւի «յառաջաբանի» վերջին տողերը. «7-8-10 տարեկան մանուկը համաբեա արդէն կազմակերպուած ընտանոթիւն է (?). նրան փոխել անկարելի է, (?) կարելի է միայն կոտրել (?): Բայց կոտրել բնաւորութիւնը — դա մի այնպիսի յանցանք է (?) սեփական խզի դէմ, որ ազնիւ և բարեկիրթ մարդը դրան չի համաձայնի, և վերջապէս դա մանուկին երբէք (?) չի տանի դէպի բարին»: (Էջ VI.):

Այս տողերը շատ տարօրինակ միտք են արտայայտում և հիմնովին հակառակ են հոգեբանութեան նոյն իսկ տարրական սկզբունքներին. 7-10 տարեկան երեխան եթէ արդէն (նոյն իսկ

«համարեան») կազմակերպուած բնաւորութիւն» լինէր, էլ ի՞նչ նպատակի պէտքէ ձգտէր դաստիարակութիւնը. ինչո՞ւ համար է դպրոցական կրթութիւնը. մի՞թէ միայն նրա համար, որ երեխաներին զանազան գիտութիւնների բեկորներ հաղորդենք: Ո՛չ, հիմնովին սխալ գաղափար է այդ. երեխան կազմակերպուած բնաւորութիւն» չունի և այդ իսկ պատճառով դաստիարակում ենք նրան և միջոցներ գործ դնում, որ նրա բնաւորութիւնը հետզհետէ կազմակերպուի. «կազմակերպուած բնաւորութիւն» ոչ թէ երեխան, այլ պատանին, շատ անգամ նոյն իսկ երիտասարդը չէ ունենում, որովհետեւ բնաւորութեան հիմքն է հաստատուն կամքը և սրա հետ միացած գործը. բնաւորութիւնը ենթադրում է որոշ, հաստատուն սկզբունքներ, որ ոչ երեխան և ոչ պատանին դեռ ևս չեն կարող ունենալ: Երեխաներն ունենում են լաւ կամ վատ հակումներ, որոնց քաջալերելը կամ արժատախիլ անելը ոչ թէ յանցանք է, այլ դաստիարակների և առհասարակ չափահասների պարտականութիւնն է: Բնաւորութիւնը մարդուս հոգեկան կարողութիւնների վերջնական ամփոփումն ու զտումը լինելով՝ չի կարող կազմակերպուած լինել մանկական հասակում:

«Յառաջարանին» հետևում է ծաղկոցների հիմնադիր Ֆրեօբէլի համառօտ կենսագրութիւնը և ապա նրա «սխտեմի քննական գնահատութիւնը»:

Ֆրեօբէլին ղեկավարող սկզբունքներից շատերը հարկաւ չէին կարող դարաւոր գոյութիւն ունենալ. գիտութիւնները հետզհետէ մշակոււմ ու կատարելագործոււմ են. մեծ փոփոխութիւնների է ենթարկուել նրա ժամանակի հայեացքը մանաւանդ հոգեբանութեան մասին. մշակուել ու համակարգուել է փորձնական (էքսպերիմենտալ) հոգեբանութիւնը, որ բոլորովին տարբեր ճանապարհով է զարգացել, քան Ֆրեօբէլի ժամանակի բնականացական (մետափիզիկական) հոգեբանութիւնը: Այս տեսակէտից ահա խիստ քննադատութեան են ենթարկուել նաև Ֆրեօֆէլի ծաղկոցի հիմնական սկզբունքները—հակադրութիւնների օրէնքը—և աշխատել են հոգեբանական նորագոյն հետազօտութիւններից օգտուելով՝ թարմութիւն մտցնել նաև ծաղկոցի հիմնական սկզբունքների մէջ: Ս. Վ. Կոլմակից լինելով Ֆրեօբէլի սխտեմի մէջ փոփոխութիւններ մտցնելուն՝ չափազանցութիւնների մէջ է ընկել. նրա ասելով՝ Ֆրեօբէլի սխտեմին հետևողները. «անդիտակցաբար (?) սպանում են մանուկի մէջ նրա ինքնասիրութիւնը (?)», ճշշում են նրա լաւագոյն

թուիչները և զարգացնում մանուկների մէջ ապաթիա (?) և անտարբերութիւն դէպի ամբողջ շրջապատը» էջ 8: Այս ծանր մեղադրանքն ապացուցանելու համար հեղինակն օրինակ է բերում միմիայն հետեւեալը. «մէկ, երկու, երեք, մանուկներ, վեր կացէ՛ք: Մէկ, երկու, երեք, մանուկներ, վերցրէ՛ք տետրակները: Մէկ, երկու, երեք, մանուկներ, վերցրէ՛ք մատիտները: Մէկ, երկու, երեք, մանուկներ, սկսեցէ՛ք նկարել» — էջ 8—9 —: Եւ ուրիշ ոչինչ. շատ թոյլ և չնչին ապացուց վերոյիշեալ չափազանցութիւնների նկատմամբ: Ս. Վ. շարունակում է. «Ես ինձ թոյլ կտամ քննել Ֆր. բոլոր ընծաները, ապացուցանելու համար, որ Ֆրեօբէլը մանուկներին դարձնում է մեքենայ (?)», զրբկում է նրանց մտքի ու գործի ինքնուրոյնութիւնից (?) և որ նրա սիստեմը, իբրեւ անպայման վնասակար մանկավարժական տեսակէտից, կեանքի մէջ բոլորովին անգործադրելի է» (?!!) — էջ 9 —: Դարձեալ չափազանցութիւններ, որ բոլորովին հակասում են նոյն իսկ Ս. Վ. հետեւալ եզրակացութեանը. «Ֆրէօբէլի առաջարկած բոլոր նիւթը — խաղերն ու զբաղմունքները — անփոխարինելի են մանկական պարտէզներում՝ որովհետեւ նրանք առնուած են կեանքից, բայց մի պայմանով որ նրանք մի յայտնի չափով մշակուեն...» — էջ 11 —:

Յաջորդ հատուածներից «ինչ է մանկական պարտէզը» և «մօր կամ պարտիզպանուհու դերը մանկական պարտէզում» պարզ և նպատակայարմար բացատրութիւններ են, իսկ «ինչպէս են մանուկներն անցկացնում ժամանակը մանկական պարտէզում» հատուածում հեղինակը ցուցմունքներ է տալիս ծաղկոցի կազմակերպութեան, տեղի, պարապման եղանակի, խաղերի ու խաղի նիւթերի մասին. շօշափում է նաեւ այն խնդիրը թէ ինչ լեզուով պէտք է տեղի ունենայ պարապմունքը ծաղկոցում. ընդունելով, որ «մանուկի առաջին զարգացումն անպայման պիտի կատարուի մայրենի լեզուով» — էջ 30 —, հեղինակն այնուամենայնիւ այդ սկզբունքը հիմնովին ոչնչացնող դատողութիւններ է տալիս. «Թէեւ Ֆրեօբէլը և նրա հետեւողները այն սկզբունքին են, որ մանուկների առաջին զարգացումը պիտի կատարուի մայրենի լեզուով, բանի որ դա կանոնաւոր զարգացման միակ միջոցն է, բայց, դժբաղդաբար, այստեղ, Կովկասում, ուր խառն են ամեն տեսակ ազգութիւններ, այս սկզբունքն իրագործել անկարելի է (?)» — էջ 30 — «Դպրոցում, հանգամանքների շնորհիւ, չի լինում առանձին ուշադրութիւն դարձնել մայրենի լեզուի վրայ (ինչո՞ւ). ուրիշ մայրենի լեզուն ուսումնասիրելու միակ (?) աղբիւրը կարող է

լինել ընտանիքը և միմիայն ընտանիքը (?)» — էջ 30 —: «Հիշտ բան չէ պարտիզպանուհու համար, երբ նա ստիպուած է լինում մանկական պարտէզում ընդոր խառնիճաղանճ լեզուները միացնել (?) և դարձնել մի տիրապետող լեզու (?)» — էջ 30 —:

Անհատականալի է՝ թէ ինչո՞ւ Կովկասում «իրագործել անկարելի է» ծաղկոցի պարապմունքը մայրենի լեզուով աւանդելու սկզբունքը, և ի՞նչ է նշանակում «խառնիճաղանճ լեզուները միացնել և դարձնել մի տիրապետող լեզու»: Կովկասի բազմալեզու բնակչութիւնն ինչո՞ւ պէտք է արգելք լինի այդ սկզբունքին, քանի որ ամեն ազգ կարող է իւր ծաղկոցներն ունենալ և եղած փորձերն արդէն ցոյց են տուել, որ հայ հասարակութեան հայալեզու ծաղկոցները փառաւոր արդիւնք են տուել: Ի՞թէ այս գիրքը տպագրուած լինէր երեք չորս տարի առաջ, կարող էինք ենթադրել, որ հեղինակի խօսքը վերաբերում է ուրա Կառավարութեան բռնած սխալ ընթացքին, որ թոյլ չէր տալիս մեզ հայ լեզուով ծաղկոցներ ունենալ. թէև այդ էլ կարելի էր պարզ արտայայտել. բայց գիրքը տպագրուած է 1905 թ. երբ այդ արգելքն արդէն վերացել էր: Իսկ թէ հեղինակը վաղուց գրած լինելով նոր է տպագրութեան յանձնել, այդ դէպքում էլ պէտք է տպագրելիս անհրաժեշտաբար այդ հատուածը փոխէր: Ծաղկոց կամ մանկական պարտէզ դադարաւորն ինձ համար բոլորովին անհատականալի է առանց մայրենի լեզուի: Առանց մայրենի լեզուի ծաղկոցը՝ կլինի մի անբնական, շինծու բան և նոյն իսկ վնասակար մանկավարժական ու հոգեբանական տեսակէտից: Ծաղկոցի գլխաւոր հիմքը մանկան մայրենի լեզուն է: Յաջորդ հատուածներում հեղինակը խօսում է ծաղկոցի գործնական պարապմունքների մասին՝ թուելով ու բացատրելով միմեանց ետեից հետեւեալները. «կաւից կադապարելը», «ճիպոտներ դասաւորելը», «շինութիւն», «նկարչութիւն», «տրաֆօրստ և արտանկարչութիւն», «հիւսելը», «թուղթ կտրելը և կտրելը», յուլունք շարելը», «գործելը և ծակծկելը», «աշխատանքներ սխեմից, խցանից և տաշիղներից», «գունաւոր քառանկիւնիներ և եռանկիւնիներ դասաւորելը. — մօզայիկ», «թուղթ ծալելը», «պտուղներ շինելը օսլայից և մաննայի ալիւրից», «Լօտօ» — էջ 41—96 —:

Ծաղկոցի սովորական գործնական պարապմունքներն են սրանք և բաւականաչափ բացատրուած. իւրաքանչիւր հատուածին կցուած են համապատասխան նկարների օրինակները, որ տպագրուած են մաքուր, պարզ ու որոշ: Նկարների վերաբերութեամբ միայն մի նկատողութիւն պէտք է անենք, որ սրանց

մէջ իսկապէս մեր, տեղական կեանքից վերցրած իրերի ձևեր կամ բոլորովին չկան, կամ թէ շատ քիչ են. պատճառը հարկաւ յարգելի է. եթէ նոր կլիշէներ պատրաստուէին, գրքի ծախքը կարող էր կրկնապատկուել, այն ինչ պատրաստի նկարների կլիշէներ ձեռք բերելը համեմատաբար պակաս ծախք է պահանջում:

Գործնական պարապմունքների ժամանակ մանուկներին որոշ ձևեր կազմելու եղանակները սովորեցնելիս, սովորաբար այդ ձևերը նմանեցնում են իրական առարկաներին. որքան հնարաւոր է, պէտք է աշխատել, որ այդ նմանութիւնը մօտաւոր և բնական լինի, որպէս զի գաղափարների շփոթութիւն չառաջանայ. որպէս զի միտքս պարզ հասկացուի, մի օրինակ բերեմ. Ս. Վ. ցանկանում է խորանարդներով մի ձև կազմել տալ փոքրիկներին և որպէս զի այդ ձևի համար հետաքրքրութիւն առաջացնի նրանց մէջ, այդ ձևն ուզում է նմանեցնել աղուէսի որջին և հետն էլ մի պատմութիւն է հաղորդում աղուէսի մասին: Ս. Վ. հարց է տալիս երեխաներին. «ճրտեղ է ապրում աղուէսը» — էջ 54 —. նրանք պատասխանում են. «Աղուէսը բոյն է փորում իր համար հողի մէջ ծառի տակ». բնական հետեւանքը պիտի լինէր, «երեխայք աղուէսի բոյն փորենք աւազի կամ հողի մէջ», սակայն Ս. Վ. եզրակացնում է. «Մանուկներ, աղիւսներից բոյն շինենք աղուէսի համար», աղուէսն ապրում է անտառում: Խորանարդի մնացած երկրորդ կիսից անտառ շինենք մեր բոյնի շուրջը». «ահա մենք աղուէսի համար բոյն շինեցինք անտառում» — էջ 55 —: Ինքն ըստ ինքեան այս հարկաւ չնչին բան է, բայց և այնպէս փոքրիկ երեխայի կազմած մտապատկերն աղուէսի որջի մասին սխալ և խառնաշփոթ կլինի. որչափ հնարաւոր է՝ պէտք է խոյս տալ այդպիսի խառնաշփոթութիւնից:

Գործնական պարապմունքներից յետոյ գրքի մէջ առաջ են բերուած տասնևութը մանկական զրոյցներ, որոնց մէջ կան յաջող և նոյնպէս անյաջող ընտրութիւններ. վերջիններիս կարգին կարելի է դասել «թղթենին աշտարակի վրայ», «խելօք ձի» և այլն — մեր ձեռքն եղած օրինակի մէջ պակաս է եօթը պատմութիւն և դրանց տեղ կրկնուած է վերջին ութը պատմութիւնը՝ անշուշտ կազմարարի անհոգութեան պատճառով —: Այնուհետև Ս. Վ. խօսում է խաղերի մասին և առաջ բերում մանկական փոքրիկ ոտանաւորներ՝ բաւականաչափ թուով, երգելու համար. սրանցից մեծ մասն արդէն ծանօթ բաներ են: Մանկական ոտանաւորները պէտք է թէ արտաքին ձևի և թէ

բովանդակութեան կողմից մատչելի լինեն փոքրիկ մանուկներին և պարզ լեզուով գրուած. այս տեսակէտից անյաջող պէտք է համարել՝ Ա. «Ողջոյն առաւօտեանը»:

«Թարմ և զուարթ արթնանալով,
Ես պարտիզիկ վազեցի,
Գիշերը անուշ քնելով,
Ես յետ մնալ չուզեցի.
Ահա շրջան եմ մտնում,
Եւ յաջ ու ձախ ձեռ մեկնում...» — էջ 150 —

Բ. «Հրաւէր»ը

«Արիք, ընկերք, շուտ արէք
Շուտով վարժատուն երթանք,
Դասերներս (?) պատրաստենք...» — էջ 152 —

Գ. «Զատիկ»ը

«Հողմը հնչեց ի հարաւէն,
Ազատուեցան դաշտը ձիւներէն.
Բերկրութիւն է ամեն տղոց...
Փթթեցան զերդ մայիսի վարդ...» — էջ 155 —

Դ. «Ահա եկաւ մեր զարունը».

«Վարդի թփեր կարգ ի կարգ
Բնութիւնից բուսել են,
Իսկ նոցա մէջ բարդ ի բարդ
Մանուշակներ բուրում են» — էջ 160 —

Ե. «Մայրենի լեզու»

«...Այդ նախ զքեզ թոթովելս
Դեռ իմ մտքէն չէ ելեր...
Կեաց միշտ լեզուդ հայկարժան...» — էջ 164 —

Այսպիսի գրաբարախառն և դժուար հասկանալի բառերով չպէտք է ծանրաբեռնել 5-6 տարեկան մանուկներին. նրանց պէտք է տալ թեթեւ, կոկլիկ, սահուն լեզուով ու դիւրըմբռնելի փոքրիկ ոտանաւորներ, որպէս զի հասկանալով ու սիրով երգեն:

Գրքի լեզուն ընդհանրապէս կանոնաւոր է — հեղինակը յառաջաբանի ծանօթութեան մէջ յայտնում է. «հայերէնի համար ես շնորհապարտ եմ պ. Լ. Մանուէլեանին».— բայց դարձեալ պատահում են անճիշտ դարձուածքներ. բաւականանա՞նք մի քանի օրինակներով. «դա ունեցաւ այն նշանակութիւնը, որ նրան մարդկանցից անջատեց և նա դարձեալ ինքն իր մէջ

պիտի կենդրոնանար: Այն դպրոցը, ուր Ֆրէօբէլն էր, չունէր ընդարձակ դասընթաց. դասընթացը բաւականին սահմանափակ էր».—էջ 2—: «... իրենց խստիւ կաշկանդում են նրա սիստեմի մեռեալ տառից».—7.—: «Գնդից և խորանարդից յետոյ Ֆր. տալիս է գլանակ, դարձեալ ծայրերի և միջինի զարգացման՝ իր նոյն օրէնքի հիման վրայ».—էջ 10—: «Գազանները? երևում են նրանց պարտէզում սովորաբար ամառը: Երևում են ճագարներ, կրիաներ, բազէ, բուն, ցինը...».—էջ 27—: Սովորական բլուր, բլրակ բառի տեղ գործ է ածուած «լեռնակ» բառը. մի քանի տեղ կրկնուած է «կանգնած ճանապարհ», «պառկած ճանապարհ» և այլն:

Մատնացոյց անելով Ս. Վ. հրատարակած աշխատութեան մի քանի թերութիւնները, այնուամենայնիւ ողջունում ենք այս մեծահատուց գրքի լոյս տեսնելը. «Մանկական պարտէզ»-ը մեր մանկավարժական աղբատ գրականութեան մէջ պատուաւոր տեղ կբռնի և գործնական կեանքումն էլ մեծ ծառայութիւն կանի այդ գործով զբաղուող մայրերին և վարժուհիներին: Յարգելի հեղինակն աշխատել է ըստ կարելոյն բազմակողմանի նիւթերով ճոխացնել իւր հրատարակութիւնը և օգտակար դարձնել: Դրքի պինդ—երեք բուրջի—գուցէ թանկ չէ ի նկատի աւանդուած հոգի և աշխատութիւնը, բայց մեր հանգամանքներն աչքի առաջ ունենալով՝ աւելի նպատակայարմար կլինէր, թէ կիսով չափ պակաս լինէր նշանակուած:

Շատ ցանկալի կլինէր, եթէ մեր հայաշատ քաղաքներում շուտով բացուէին կանոնաւոր ծաղկոցներ, ուր մանուկներն իրենց մայրենի լեզուով նախապատրաստուէին դպրոցական շրջանի համար:

2. Նախագիծ կանոնադրութեան ՀԱՅՈՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ. Թիֆլիս 1906 թ. էջ 16.:

Կովկասի հայութեան ամենաշեղծ ցանկութիւններից մէկը կատարուեց. հայ եկեղեցական—ծխական դպրոցների ուժով փակուած դռները կրկին բացուեցան: Նորից վերսկսուեց քաղաքակրթական անդուլ գործունէութեան շրջանը. հայ ցիր ու ցան հղած ուսուցչական դասակարգը կենդանութիւն ստացաւ, համախմբուեց և կրկին դիմեց իւր նախկին փայփայած և սիրած գործին: Ով ծանօթ է մեր նախկին դպրոցական կեանքի ձկնէջին, նա կյիշէ՝ թէ սրպիտի եռանդով և իդէալական ինքնա-

գոհութեամբ էր գործում հայ ուսուցչական դասակարգը, մանաւանդ գաւառներում, յետ ընկած, խուլ անկիւններում գտնուող հայ գիւղերում: Հայ ուսուցիչը ոչ միայն իբրեւ դաստու էր գործում գաւառում: այլ և նա էր գաւառի հայութեան իսկական քաղաքակրթութեան շաւղի հարթողը, «կուլտուրտրեգէրը»: նա էր ժողովրդի առաջնորդը, բարոյգիչը, նրան թմրած դրութիւնից արթնացնողը և կրթիչը:

Այժմ թէև հանգամանքները փոխուել են և ժողովրդի գիտակցութեան աստիճանը բարձրացել է, բայց և այնպէս հայ ուսուցչական դասակարգը դեռ գործունէութեան լայն ասպարէզ ունի նոյն ուղղութեամբ ընթանալու: Որպէս զի հայ ուսուցչական դասակարգի գործունէութիւնը նախկին արդիւնաւէտ հետեւանքներն ունենայ, անհրաժեշտ է, որ նախ ինքը, գործող դասակարգը որոշ կազմակերպութիւն և ծրագիր ունենայ. այս անհրաժեշտութիւնն զգացին հայ ուսուցիչներն իրենց վերսկսուող գործունէութեան հենց սկզբում և անցեալ տարուայ հոկտեմբերին համախմբուելով Թիֆլիզում ժող 120 հոգի՝ որոշեցին կազմակերպել «հայոց դպրոցների ուսուցչական միութիւն»: Այդ ուսուցչական համագումարը երկու նիստ ունեցաւ*) և մանրամասնօրէն պարզելով «միութեան» անհրաժեշտութիւնը, ընտրեց մի մասնաժողով (բւերօ) «միութեան» ծրագիրը մշակելու և ուսուցչական ընդհանուր ժողովի քննութեանն առաջարկելու:

Ահա մասնաժողովի կազմած այդ ծրագիրն է «նախագիծ կանոնադրութեանը», որի մասին մի քանի խօսք ենք ուզում ասել:

«Միութեան» նպատակն է. նուաաստել հայ ուսուցչի նիւթական ապահովութեան, մտաւոր զարգացման եւ հասարակական դիրքի բարձրացման: Այս որոշումից պարզ է, որ «միութիւնը» արհեստակցական (պրօֆէսիօնալ) ընկերութիւն է լինելու և դասակարգային շահերի պաշտպան է հանդիսանալու:

«Ուսուցչական միութիւն»ը ազատ ընկերակցութիւն լի. նելով վարչական—դպրոցական գործունէութիւն չպէտք է ունենայ. ծրագիր կազմողները սակայն այդ ֆունկցիան էլ են յատկացրել «միութեանը» Ա.-գլխի է. և ը. կէտերով: Միութիւնը «մատակարարում է հայոց դպրոցներին, փոխադարձ

*) Նախագահութեամբ մեր աշխատակից մանկավարժ պ. Իս. Յարութիւնեանի: ԽՄԲ:

համաձայնութեամբ հոգարարձուների, ուսուցիչներ և վարժուհիներ»։ քննում է ուսուցիչների և վարժուհիների պաշտօնից հեռացնելու պատճառները. ուսուցիչների միմեանց և հոգարարձուների հետ ունեցած տարաձայնութիւնները։ Այս երկու կէտերը զուտ վարչական ֆունկցիաներ են և պատկանում են ղարոցական — վարչական հաստատութիւնների իրաւասութեանը. եթէ ընկերութիւնը զբաղուի այս խնդիրներով, ահագին եռանդ ու ժամանակ կկորցնի և հազիւ թէ կարողանայ իւր նպատակին հասնել։ Ուսուցիչների միմեանց հետ ունեցած տարաձայնութիւնների համար կարելի է ունենալ պատուի միջնորդ դատարան։

«Միութեան իրաւունքները» հատուածում ասուած է. միութիւնը կարող է (?) ունենալ եկեղեցապատկան և ղարոցապատկան անշարժ կալուածների եկամուտներից և զուժարներից որոշ տոկոս և արդիւնք»։ Ինչո՞ւ. ո՞վ պէտք է այդ տոկոսը յատկացնէ «միութեանը»։ այդ ի՞նչ իրաւունք է, որ «կարող է» բառով է որոշուում. շատ խախտու և անիրագործելի կէտ։

§. 16. «Պատուաւոր անդամներն ընտրուում են խորհրդից»։ Թիւրիմացութիւններից խուսափելու համար աւելի լաւ կլինի եթէ պատուաւոր անդամները խորհրդի առաջարկութեամբ՝ ընտրուեն համագումարից։

§. 17. «Անդամավճար՝ քաղաքի ուսուցիչները (վճարում են) 5 ռուբլի, գիւղիւնը 3 ռուբլի»։ շատ է. 3 և 2 բաւական կլինի՝ ի նկատի ունենալով հայ ուսուցչի նիւթական աննախանձելի վիճակը։

§. 19. «Միութեան աջակցող անձինք համարուում են իբրեւ նպաստող անդամներ»։ անորոշ է՝ թէ ի՞նչ տեսակ աջակցութիւն է պահանջուում՝ բարոյական թէ նիւթական։

§. 20. «Միութեան խոշոր ծառայութիւն ցոյց տուող անձինք ընտրուում են պատուաւոր անդամ»։ նոյնպէս անորոշ է. ցանկալի էր, որ առհասարակ հայ ղարոցական գործին աչքի ընկնող ծառայութիւն ցոյց տուող անձինք ևս այդ պատուին արժանանային։

§. 26. «խորհրդի և վարչութիւնների բոլոր անդամները ամեն տեղ ձրի են կատարում իրանց պարտաւորութիւնները, բացի այն դէպքերից, երբ միութեան խորհուրդը վարձատրութեան արժանի կգտնի»։ Դարձեալ կամայականութիւնների դուռն է բացուում. ինչո՞ւ համար և ո՞ր դէպքերում «վարձատրութեան արժանի» պէտք է լինեն վարչութեան անդամները։

§. 28. «Վարչութիւններն իրենց կարգադրութեան տակ գտնուող գումարների հարկաւոր մասը թողնում են ընթացիկ ծախքերի համար, համաձայն նախահաշուի որոշման, իսկ մնացորդը առանց յետաձգութեան ուղարկում են խորհրդին»։ «Հարկաւոր մասը» շատ առաձգական է. վարչութիւնների ձեռքն եղած ամբողջ գումարներն էլ կարող են «հարկաւոր» լինել և այդպիսով խորհուրդը կարող է ոչինչ էլ չստանալ. աւելի յարմար կլինի՝ որոշ տոկոս նշանակել և պարտաւորեցուցիչ կերպով։

§. 31 «Խորհրդի տեղը որոշում է համագումարը»։ Եթէ այս խմբագրութիւնն ընդունուի, միութեան կենդրոնական խորհուրդի տեղը կարող է շարունակ փոփոխուել, որ ոչ ցանկալի է և ոչ էլ նպատակայարմար. արդեօք ի՞նչ պատճառաբանութիւններով Տփլիսը որոշ կերպով չէ համարուել իբրև միութեան կենդրոն, քանի որ մեր բոլոր ընկերութիւնների կենդրոնը Տփլիսն է եղել միշտ և ամեն յարմարութիւն ունի այդ բանի համար։

§. 32. «Խորհուրդն իբրև միութեան կենդրոնական հիմնարկութիւն ղեկավարում է նրա բոլոր գործերը՝ համապատասխան նրա գոյութեան նպատակին»։ Գոյութեան նպատակը» տարբեր անհատներ կարող են տարբեր հասկանալ. թիւրիմացութիւնների տեղիք չտալու համար՝ պէտք է լինի «համաձայն միութեան կանոնադրութեան»։

§ 56. «Համագումարը կանոնաւոր է, եթէ ներկայ լինեն բոլոր անդամների թուի $\frac{1}{2}$ -ից աւելի»։ Եթէ միութիւնը հարիւրաւոր անդամների ունենայ՝ « $\frac{1}{2}$ -ից աւելին» մեծ թիւ է. յարմար կլինի $\frac{1}{3}$ կամ առ առաւելն $\frac{1}{3}$ ը. համագումար ժողովի համար, որի անդամները շատ հեռաւոր տեղերից են գալու, վերին աստիճանի անգործնական է այս յօդուածի շարունակութիւնը «անդամների օրինաւոր թուի պակասութեան պատճառով եթէ չկայանայ առաջին համագումարը, այն ժամանակ նշանակւում է երկրորդը...» Երբ կը նշանակուի. եկողները պէտքէ վերադառնան և մէկ էլ նորից գան։

§ 57 «Համագումարի իւրաքանչիւր անդամ պէտք է ընտրէ իւր նախագահը և քարտուղարը...» անմիտ բան է և հաւանական է, որ տպագրական սխալ լինի. պէտքէ կարգաւ համագումարն իւրաքանչիւր անգամ...։

Կանոնադրութիւնը որոշելով միութեան վարչութիւնների, ընդհանուր ժողովների, խորհրդի և համագումարի ֆունկցիաները, միշտ դրամականի և արտաքինի շուրջն է պտտում։

իսկ չլիաւոր քանը մոռացուած է. ո՞վ է իրագործում միութեան նպատկները. այսինքն ո՞վ է հրատարակում օրինակ մանկավարժական թերթը, հիմնում թանգարան, գրադարան, սանատորիա, հիւանդանոց և այլն-խորհուրդը թէ համագումարը, վարչութիւնները թէ ընդհանուր ժողովները. ոչ մի խօսք չէ ասուած. միայն մի կէտ է յիշուած «համագումարի» զրադմունքների շարքում, «որոշել դասագնի կամ առձեռն մինիմումը» — ուրիշ ոչինչ:

Ընդհանուր ուսուցական ժողովի քննադատութեան բովից անցնելով այս կանոնադրութիւնը իրագործելի կարելի է համարել. մեր ջերմ ցանկութիւնն է, օր առաջ իրագործուած տեսնել «Ուսուցչական միութիւնը»:

ԲՐԻՉ

ՄՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ

Վիճակացոյց թաղային վարժարանաց Կ. Պօլսոյ, պատրաստեալ յուսումնական խորհրդոյ, հրաժանաւ տ. տ. Մաղաքիա ս. Պատրիարք հօր. վիճակ 1906. յունուար 1. Կ. Պօլիս:

Ատրպետ. Խիւլիֆաթ. պատմ. հետազօտութիւն. երրորդ տպ. Ալէքսանդրոպօլ 1906. գ. 50 կ.

Մարգար. Հոգեվարքի ծիծաղը. պատմուածք Բագուայ սար. սափներից. Բագու, գ. 10 կ.

Ջէցղէլ. Նօրմալ բանուորական օր. ռուս. թրգմ. Մ Եսայեան. գրադարան Կեանքի № 4. Թիֆլիս. 1906. գ. 5 կ.

Կառուցիկ. Աւստրիայի ճգնաժամը. լեզու և ազգ. ռուս. թրգմ., Ա. Ս. գրադ. Կեանքի № 3. Թիֆլիս 1906. գ. 7 կ.

Տ. Ս. Լեւոնեան. Աստղիկ. տաղեր քնարերգական. Բոստոն Ատլանտեան տպարան 1904. գ. 1 ֆր.

Կանոնադիր Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան. Գահիրէ: Աղէքսանդրիա. 1906.

Արշակ Սպարապետեանց. (փոխ.) Թուաբանական խնդիրներ և օրինակներ. Մոսկ. քաղ. դպր. ուսուցիչների. արակ բ. 30 կ. և պրակ գ. 30 կ. Թիֆլիս 1906

Ատրպետ. Հոգատիրութիւնը Կովկասում. հետազօտութիւն. Ա. լեքսանդրոպօլ 1906 գ. 10 կ.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«Հովիւ» շաբաթաթերթի № 22-ի մէջ կարդում ենք շնորհալի հ. Բենիկ վարդապետի մի շատ հետաքրքրական և փաստալից յօդուած «Մշակ» թերթի բարբերի մասին:

Սօսելով նորա վերաբերմունքի մասին զէպի հայ թերուս և ապա կրթուած հոգևորականները, հեղինակն ասում է՝

«Տասնեակ տարիներ մի խումբ լեզուագարներ «Մշակ» թերթի մէջ անդուռն բերանով հայհոյել են հատ-հատ ու խումբ-խումբ եկեղեցականներին: Միամիտ հայ ազգը ճշմարտութեան շատագոյ չէր կարծում դրանց, վասն զի վարպետորդիք կեղծում էին իրանց հոգին, քողարկում իրանց սև սիրտն ու հոչակում թէ հայ եկեղեցականների տգիտութիւնն է փրփուր բերում իրանց բերանին: Ժամանակը մերկացուց այդ կեղծիքը. եկեղեցականների տգիտութիւնից ցաւած երիտասարդների մի խումբ ժամանակակից բարձր ուսումն, ստանալուց զկնի, իրանց ազգի և եկեղեցու սիրովը տողորուած, իրանց անձնական երջանկութիւնը թաղեցին, վրան հոգոյ կարգացին ու վերարկու հագնելով կրօնաւոր ու քահանայ դարձան ու իրանց ազգի և եկեղեցու վերածնութեան գործի սպասաւորութեանը նուիրուեցան:

Թւում էր թէ հայհոյիչների լեզուն ընդունակ պիտի լինէր գոհութիւն յայտնելու այդ ինքնուրացութեան համար: Բայց դիմակներ պատուտող ժամանակը (համբոյր իւր արդար ձեռաց) մերկացուց այդ կեղծիքը. հայհոյիչներն սկսան դիւական չարախնդութեամբ հայածել ուսեալ եկեղեցականներին և այն աստիճանի սիրեցին տգիտութիւնը, որ 1892 թուականին անյատակ տգիտութեամբ պերճացած նրեմիա եպիսկոպոսին հայրապետութեան թեկնածու դրին»:

Եւ ապա հեղինակը ասում է

«Այժմ, խղճի կարծեցեալ ազատութեան այս օրերում, «Մշակի» գաճաճները սպանել են խիղճն իրանց կրծքում, և սև

ապերախտութեամբ սպառազինուած՝ սրել են իրանց լեզուն հայ եկեղեցու դէմ, ամբողջ հայ հոգեւորականութեան դէմ...

Անրանք պատերազմ հրատարակեցին հայոց եկեղեցու դէմ, նրանք ճառում են թէ հայոց հոգեւորականութիւնը դարերի ընթացքում Հայ ազգի յառաջադիմութեանն արգելք է եղել: Ո՞վ ուրացութիւն: Հարցուցէք, ով տուաւ ձեզ գիր ու գրականութիւն, ով գրեց ձեր ազգի պատմութիւնը, որի ծանօթութեամբ էք պարծենում, ով դաստիարակեց ձեր սիրած հերոս Վարդանին, որու պերճախօս ձայնը որոտաց Աւարայրի դաշտում հայրենեաց փրկութեան համար, ո՞յք էին որ նահատակուեցան խոսապատի անպատում իրանց ազգի համար. ով էր որ հայրենեաց փառքի տուրքով կարօտով երգեց «Ձարթիք փառք իմ...» Յիշում էք, ուրացութեամբ կուրացածներ, Ս. Ս. Սահակ, Մեսրոբ, Խորենացի, Եղիշէ, Ղևոնդ երէց, Շնորհալի և այլն իրանց աստղաբոյլ խմբով: Բայց թողնենք հնութիւնը, չվրգովենք հին դարերի անուշ նիրհը: Հարցուցէք, ժամանակակից հերոսներ, որ գործիչ էք հռչակում ձեզ և զափնեայ պսակ պահանջում հայ արնուիկ ազգից, ում էք պարտական ձեր ուսումով, ձեզ լեզուով, ձեր գաղափարներով. չէ՞ դուք Ներսէս Ե-ի դպրանոցի, Մատթէոսի և Գէորգ Դ-ի դպրոցների սաներն էք, չէ՞ որ ձեր հոգին թևակորուել է այն ազգի մէջ, որին եկեղեցական դպրոցների շունչն է հպել ու պահել: Եւ դուք դեռ սիրտ ունիք այդ սուրբ հարց գերեզմանը վրդովելու, եկեղեցին մի ցնցոտի իր համարելու, որ պէտք է դէն ձգել. եկեղեցականութիւնը մի շարաւալից խոց, որ պէտք է նշտարել ու հոսեցնել: Մայր եկեղեցին ձեզ լեզու տուաւ, հայրենասիրութեան ազնիւ զգացմունքից գօտի հիւսեց ձեզ համար, գիտակցութեան սուր տուաւ ձեր ձեռքը թշնամու դէմ, իսկ դուք այդ սուրբ վատարար ձեր ժօր կուրծքն էք մխում:

Վայ ձեզ, ապերախտ գլուխներ, վայ «որ արբեալքդ էք և ոչ ի գիւնոյ»:

Երբ հնագրեան ազգային եկեղեցու սիփականութիւնն յափշտակուեցաւ, երբ ազգի ինքնապաշտօնանութեան սրբազան վայրկեանը վրայ հասաւ, միթէ եկեղեցականութիւնը յետ ընկաւ աշխարհականութիւնից, միթէ միայն աշխարհականներ (?) տառապեցան տարադրութեան մէջ ու բանտերում, միթէ հայ եկեղեցականների շրթունքը չէր որ հուր էր բորբոքում քաջարի հայոց սրտերում, միթէ կռուող քաջերի մէջ չկային եկեղեցականներ: Իսկ դուք ուր էիք, կեանքով ու գոյքով ապահովեալ հայհոյիչ ապերախտներ...»

Այս զօրեղ փաստերը յիշեցնելով «ուրացութեամբ կուրացածներին» յօդուածագիրը դիմում է «անարգուած ու ապերախտութեամբ խարաղանուած հայ հոգևորականութեան» առաջարկելով՝ պահանջել ազգիս Հայրապետից կրօնական ժողով գումարել Ս. Էջմիածնում, որը որոշէ թէ որքան անպէտք է հայ եկեղեցին ու վնասակար նորա հոգևորականութիւնը:

Մենք ևս մեր ձայնը միացնում ենք յօգուտ այդ կրօնական ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ժողովի և Հ. Բենիկ վարդապետի հետ միասին դիմում հայ հոգևորականութեան, որ նա որոշէ իւր դերը ազգի ներկայ փոթորկալից ժամանակ:

Այս փոքրիկ տեսութիւնը ժամուլի տակ էր, երբ մենք կարդացինք «Մշակի» № 135-ի մէջ մի պատասխան իրեն յատուկ փողոցային լեզուով գրուած:

«Հռչակաւոր» հեղինակը փրփուրը բերանին բողոքում է, թէ ինչ իրաւունքով մի ամբողջ դասակարգ, որ եղել է և այժմ էլ շարունակում է լինել ազգային ինքնաճանաչութեան և գոյութեան եռանդուն պաշտպանը, թոյլ է տալիս իրան խօսել իւր մասին այս կամ այն խնդրի վերաբերմամբ:

Այս վերաբերմունքը մեզ աւելի ու աւելի է համոզում, թէ այո՛, անհրաժեշտ է որոշել հոգևորականութեան դերը:

Հոգևոր հայրեր, Ձեզ աւելորդ են համարում, Ձեզ չեն ուզում. էլ ինչո՞ւ էք գամուած մնում և թոյլ տալիս, որ Ձեր դիմակի տակ թաղնուած՝ ինքնակոչ անձինք ճշմամբ իշխեն թէ Ձեզ վերայ և թէ ամբողջ ազգի: Հեռացէ՛ք վանքերից և պաշտօններից և հրաւիրեցէ՛ք Ձեր փեշի տակ թաղնուածներին բացարձակ իրենց ձեռքն առնել ամբողջ կառավարութիւնն ու ապագայի պատասխանութիւնը պատմութեան առաջ: Շտապեցէ՛ք մինչև ուշ չէ, մինչև պատմութիւնը Ձեզ չէ ճանաչել ճգնաժամի լուծման ղեկավարը:

Բայց անցնենք միւս կէտին:

«Մշակն» ասում է, թէ նա չի պաշտպանել Երեմիայի տգիտութիւնը, այլ՝ ընդունակութիւնը:—Մենք զարմացած ենք «Մշակի» տրամաբանութեան վերայ: Մի մարդ, որ անյատակ տգէտ է, որ մի ամիս շարունակ սովորում էր թէ ինչպէս պէտք է արք ստորագրէր, նա ինչ վարչական ձիրք կամ վարչական ընդունակութիւն կարող է ունենալ: Բայց չմոռանանք ասել, որ տգիտութեան դէմ արշաւող «Մշակը» չի ուրանում, որ պաշտպանել է մի մարդ՝ որ անյատակ տգէտ է եղել:

Ուրեմն սորանից մի բան միայն կարելի է եզրակացնել. որ՝ Մշակը ծառայել է անձնականին և ոչ հասարակութեան:

Ինչ վերաբերում է մեր միակ հոետոր և շնորհայի Բենիկ՝ վարդապետի դէմ ուղղուած փողոցային հայհոյանքներին և զըրպարութեան՝ այդ թողնում ենք պատասխանել իրան Հ. Բենիկին, ստութեան և կեղծիքի (թերևս մշակականութեան) այդ խարազանաւոր հալածողին:

ՎԱՐԴԳԷՍ

«Կայծի» № 30-ի մէջ կարդում ենք հետեւեալը՝

Հաստատ աղբիւրից մենք իմացանք, որ «Ալիք» *) թերթի այն հաղորդած լուրը, թէ կաթողիկոսը պատռել է հոգևորականների կողմից ներկայացրած «դիմում»-ը վերջին փոփոխումների առիթով—միանգամայն ճիշտ չէ: Կաթողիկոսը ընկունել է այդ «դիմումը»:

Այս օրերս մի վարդապետ ուզեցել է Էջմիածնից գալ Թիֆլիս, բայց կայարանում նրան չըջապատում են Գաշնակցական զինւորները և կոպիտ ոյժ գործադրելով ստիպում են վերադառնալ իր խուցը: Իրի «Գաշնակցութիւնը» խուզարկութիւն է արել և գտել է, որ այդ վարդապետը «բազմազգութիւն» չէ Թիֆլիս ճանապարհուելու համար:

Շատ հետաքրքիր լուրեր են գալիս Էջմիածնից. Գաշնակցութիւնը այնտեղ նուաճել է աւարէզը և ինչ ուզում է անել աւնում է, և ուրիշներին էլ ստիպում է անել:

Էջմիածնի միաբանութեան անդամները էլ ոչ մի զաղտնիք չունեն, ոչ բնակարանի և ոչ էլ անձի ազատութիւնը անձեռնմխելի չեն Գաշնակցական ժանդարմների և պօլիցիայի կողմից: Մի խօսքով՝ Վաղարշապատում և Էջմիածնում հրատարակուած է զինւորական, մինչև անգամ պաշարման զրութիւնը... հայ պեղափոխականների ձեռքով: Սեպտեմբերը մեծ իրաւանցման մէջ են և խելքները կորցրել են: Յամառ կերպով խօսւում է, որ վերջին «ըէֆօրմները» յօլ ինչու են Գաշնակցութեան կողմից և կաթողիկոսը միայն ստիպուած է եղել ստորագրել:

Մեզ զարմացնում է, թէ ինչ գործ ունի «սօցիալիստ» Գաշնակցութիւնը Էջմիածնում, հոգևորականների հետ: Պարելի է նա ուզում է կուսակցական պրօֆէսիօնալ միութիւն կազմակերպել նրանից:

Հետաքրքիր է իմանալ, թէ ինչ կապ ունեն հայ բանւոր դասակարգի շահերը այդ բոլոր զարմանալի փաստերի հետ:

*) Այդ լուրը հաղորդեց ոչ Սիբը, այլ Մշակը:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հայրապետական կոնդակի Հայոց եկեղեցական սահմանադրութիւն: Մասնովի կարծիքն այդ մասին: Թիւրիմայ հասկացողութիւն: Հայոց բարձր հոգեւորականութեան դիմումը Վեհ. Հայրապետին կոնդակի առթիւ: Հայա-ծանք նոցա գէմ: Ուսուցչական համագումարը իշրեւ դատասիւսզ: — Դըպ-րոցական ընդհունուր համագումարի հրաւէր: — Ներսիսեան Դպրոցի Հոգա-բարձական ընտրութիւն: — Նամակ խմբագրութեան: — Ներքին լուրեր:

Ռուսաստանի քաղաքական կեանքի վերջին փոփոխու-թիւնները բնական էր որ ազդեցութիւն պէտք է ունենային նաեւ նորա հպատակ փոքր ազգութիւնների վերայ, որոնք դա-րաւոր թմրութիւնից յետոյ՝ նոր-նոր սկսում էին լեզուի կա-պանքներն արձակել և ամեն մէկը մտածել իր ազգային ինք-նուրոյնութիւնը պահպանելու, դարգացնելու և ամուր հիմքերի վերայ դնելու վրայ:

Քաղաքական կեանքով ապրելը դառաւ մի իդէալ բոլոր փոքր ազգերի համար. և այլապէս էլ ինչեւ չէր կարող: Ժա-մանակակից վարդապետութիւնները նախապատրաստել էին ժողովուրդը այդ նպատակի համար և մի առիթ էր հարկաւոր ցանկացած նպատակի իրականացման համար: Առիթը առաջ բերեց ինքը Ռուսիոյ ժողովուրդը՝ ստանալով հոկտեմբերի 17-ի հրովարտակը, որով իրաւունք էր տրուում ժողովրդին տնօրինել իւր բաղդը իւր իսկ ձեռքով, իր ընտրած ներկայա-ցուցչական ժողովի միջոցով:

Հայ ժողովրդի համար նորութիւն չէր այդ հրովարտակի բուն էութիւնը: Հայ ազգը Ռուսիայում և այլուր, իւր քաղա-քական անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ ևս, հոգեւորապէս են-թարկուած լինելով ս. Էջմիածնի և Կիլիկիայի ու Աղթամարի կաթողիկոսների կառավարութեան, եկեղեցական ազգային ժո-ղովների կանոնների իմաստով միշտ ընտրել է իւր հոգեւոր վա-րիչներին՝ կաթողիկոսից մինչև ժողովրդի յետին սպասաւորը, ապա ուրեմն կայսերական հրովարտակը ոչ թէ որևէ մի նոր

բան էր աւելացնում մեր եկեղեցու կանոններին կամ ազգի հոգևոր մասի կառավարութեան գործին, այլ ազգի առաջ բաց էր անում ժողովրդի քաղաքական ազատութեան պտուղները՝ ազատութիւն խղճի, ազատութիւն ժողովների, մամուլի, խօսքի, անձեռնմխելիութիւն անձի և այլն, որոնց և ոչ մէկի դէմ չէ եղած հայ եկեղեցին, այլ ընդհակառակ մեր եկեղեցին իր ընտրած կաթողիկոսների ձեռքով միշտ մաքառել է տիրող ազգերի պետերի դէմ հայ ազգի և եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը ձեռնելու դէպքերում:

Բայց Հայոց մամուլը այսպէս չհասկացաւ հոկտեմբերի 17-ի հրովարտակի իմաստը. նա մոռացաւ, որ հայ եկեղեցականն ու ժողովուրդը խորին հնութիւնից միշտ մէկ են եղել, միմեանց ցաւերով վշտացել են և միմեանց ուրախութեամբ խնդացել. նա քարոզեց հայ ժողովրդին, որ հայոց ազգը ըստ հոգևորին էլ նոյն կաշկանդուած վիճակի մէջ է եղել, ինչ որ քաղաքական կողմից, պէտք է քակել այդ կապերը, որ հայ հոգևորականութիւնն է կռիւ-կոփել, պէտք է եկեղեցու կառավարութիւնը յանձնել ժողովրդին, խլելով այն «բիւրօկրատ» հոգևորականութեան ձեռքից: Եւ լրագիրների այդ պահանջին բաւարարութիւն տուաւ Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը իւր հետեւեալ կոնդակով. —

ՄԿՐՏԻՉ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Մայրապոյն պատրիարք համազգային նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան տաքիլակոն Մայր Եկեղեցոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:

Ռուսիայի սահմաններում ապրող Մեր սիրելի և հարազատ զաւակներին Հայաստանեայցս սուրբ Լուսաւորչի նուիրական Աթոռից հայրապետական օրհնութեամբ յայտնում ենք:

Հայրապետական դահ բարձրանալու առաջին իսկ օրերից՝ Մենք փափագում էինք վերականգնել Հայաստանեայց եկեղեցու դարերի ընթացքում սրբութեամբ պահպանուած իրաւունքը նրա պաշտօնեաների վերաբերմամբ, սակայն ժամանակի ձախորդ հանգամանքները արգելք հանգիստացան Մեր այդ մտադրութեան իրա-

Վանացմանը և Մեր իղձը ամբողջ 13 տարի մնաց անկատար։ Այժմ, որպէս Հայրապետ Հայաստանեաց Առաքելական եկեղեցու և ամենամեծ պատասխանատու նրա ցանկալի բարգաւաճման և ծաղկեալ վիճակի թէ Մեզ ընտրող հայ ազգի և թէ Աստուծոյ առաջ, հասած ենք համարում ժամանակը և հասուն Մեր ժողովրդեան, ուստի Մեր այս Հայրապետական Կոնդակով վերականգնելով Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու դարերով սրբագործուած իրաւունքը՝ Քեզ ենք տալիս, ժողովուրդ Հայոց, թեմակալ առաջնորդների, յաջորդների, գործակալների և հոգևոր վարչական հաստատութեանց պաշտօնեաների ընտրութեան իրաւունքը, որից յետոյ ընտրեալները կը հրաւիրուին իրենց պաշտօնին պետութեան կողմից սահմանուած օրինական ճանապարհով։ Ի նկատի առնելով հայ ազգաբնակչութեան վերաբերեալ վիճակագրական ճշգրիտ տեղեկութեանց թերութիւնը, առայժմ մինչև նրանց վերստուգումը և հայ ժողովրդից ընտրեալ պատգամաւորների ժողովով հաստատուն կանոնադրութեան մշակումը, կարգադրում ենք ընտրութիւնները կատարել կաթողիկոսական ընտրութեան եղանակով ընդհանուր և անմիջական ձայնտուութեամբ։

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ամենայն Հայոց

10 Մայիսի 1906 թ.

Ըստ Տոմարիս ՌՅՄԵ.

Մեր Հայրապետական ԺԴ-րդ տարին
Արարատեան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում
Վաղարշապատ
Թ. 549.

Ազգի հայրապետը յագուրդ տուաւ լրագրների պահանջին. նա թոյլ տուեց, որ հայ ժողովուրդը մասնակցութիւն ունենայ հայ եկեղեցու կառավարութեան գործում ի պաշտօնէ, որովհետև մինչև այդ՝ ժողովուրդը մասնակցում էր նոյն եկեղեցու կառավարութեան գործին ոչ-պաշտօնապէս, ամեն

մի կաթողիկոս իւր պարտքն է համարել էական և ազգի ծանրակշիռ խնդիրներում խորհրդակցութեան հրաւիրել՝ ազգի մտածող մարդկանց: Բայց կարծում ենք միայն մասնակցութիւն ունենալը՝ դեռ չէ նշանակում, որ հայ եկեղեցին պիտի ամբողջապէս կառավարէ միայն ոռոսահայ ժողովուրդը. որովհետեւ հայ եկեղեցի ասելով չէ նշանակում ոռոսահայ ժողովուրդ, այլ աշխարհիս բոլոր հայ ժողովուրդն ու հոգևորականութիւնը միասին կազմում են հայ եկեղեցին և ոչ միայն ոռոսահայ ժողովուրդը:

Մեր լրագիրներէց ոմանց թիւրիմաց հասկացողութեամբ՝ եթէ վեհ. Հայրապետը իւր անսահման բարութեամբ իւր իրաւունքները զիջաւ հայ ժողովրդին, այդ նշանակում է, որ այսուհետեւ հայ եկեղեցու նուիրապետութիւնը ոչնչանում է և նոցա մասնակցութիւնն ու իրաւունքը եկեղեցու էական խնդիրներում կարճւում: Մենք մի փոքր այլապէս ենք հասկանում. —

Հայոց եկեղեցին կառավարուել է և պիտի կառավարուի ազգային-եկեղեցական-ընդհանուր ժողովների գծած ուղիով, նոցա տուած կանոնադրութեամբ, որ կազմում է հայ եկեղեցու կառավարութեան հիմքը. այդ կանոններով 'ի հարկէ մեծամեծ իրաւունքներ են տուած հայ ժողովրդին, բայց միևնոյն կանոնները չեն ժխտում և հայ հոգևոր իերարխիայի, հայ բարձր հոգևորականութեան մասնակցութիւնը և ոչ թէ չեն ժխտում, այլ և պարտաւորական են համարում:

Այն կանոնները, որ սրբազործուած են ազգային-եկեղեցական-ընդհանուր ժողովներով, չեն կարող ոչնչանալ ազգային-եկեղեցական-մասնաւոր ժողովներով. օրինակ՝ Ռուսահայ նոր ազգային-համագումարով: Եկեղեցականների մասնակցութիւնը ազգային եկեղեցու կառավարութեան խնդրում կարող է վերացնել միայն կոմպէտէնտ մարմինը-այն է ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ազգային-եկեղեցական ժողովը:

Այս կողմից մենք գտնում ենք, որ անտեղի է որևէ կուսակցութեան, ինչպէս և պահպանողական «Մշակ» թերթի պահանջը՝ եկեղեցին յանձնելու միայն ժողովրդին: Եկեղեցին արդէն ժողովրդինն է. բայց ինչ է ժողովուրդը. նա մի հաւաքական մարմին է իւր բոլոր անդամներով՝ աշխարհականներով և հոգևորականներով:

Այս տեսակէտը պարզել է էջմիածնի միաբանութիւնը մի երկար խնդրադրով յանուն վեհ. կաթողիկոսի, որ տպուած է «Ալիք» և «Մշակ» թերթերում (և որի օրինակը ուղարկուած չլինելով մեզ հրատարակելու՝ ստուգութեանը չենք կրաշ-

(խաւորում), բայց թէ ինչ պատասխանի է արժանացել նորին ս. Օծութեան կողմից՝ մեզ անյայտ է:

Չենք կարող միայն չնկատել մեր մի քանի խաւերում ցոյց տուած այն անհամբոյր և անհամբեր ընդունելութիւնը, որ կատարուեց այդ առթիւ մեր ազատասէր և ազատասիր զարում: Մեզ վերայ ճշող տպաւորութիւն գործեց այն վերին աստիճանի անհամակրելի վարմունքը, որ թոյլ են տալիս մեր մէջ այս և այն խմբեր և թերթեր դէպի իրանց չհաւանած և իրանց ծափով չպար եկող անձնաւորութիւններն ու խմբերը: Կարելի է արդեօք կարծիքների ազատութեան այս դարում բռնութեամբ լռեցնել այս և այն անձի, ով գիտէ գուցէ և արդար ձայնը. կարելի է մարդու լեզուն կտրել, եթէ նա արտայայտում է մարդու ներքին համոզումն ու խղճի ձայնը. հապա էլ ինչ է նշանակում խօսքի ու մամուլի ազատութիւն, միթէ մի բռնութիւն գալիս է փոխարինել մի ուրիշ բռնութեան, որ այնքան ատելի է եղել մեզ համար: Կարծիքների ամենաազատ փոխանակութեամբ միայն հնարաւոր է երևան հանել իսկական ճշմարտութիւնը:

Բայց տեսէք, որ մինչև անգամ ամբողջ ժողովներ կօլէկտիւ ճնշում են գործ դնում ազատ համոզումների վերայ: Ներկայումս մի գեղեցիկ գործի համար ժողովներ են տեղի ունենում քաղաքումս՝ մեր ուսուցիչների կողմից. ուսուցչական համագումարը միայն պատիւ ու յարգանք կարող է վաստակել մեզանում իւր վերջին սերտ գործունէութեան համար: Եւ մեզ թւում է իբրև մի սև բիծ այդ յարգանքի արժանի համագումարի վերջին մի գործողութիւնը, որով նորա հեռագրով մի նշաւակելի դատապարտութիւն են ուղղում էջմիածնի միաբանութեան՝ իրենց համոզմունքները վեհ. Հայրապետին ամենայն խոնարհութեամբ մատուցանելու համար: Այդ դէպքում ուսուցչական համագումարը, կարծում ենք, դուրս է գալիս իւր դերից և մտնում դատախազի պաշտօնում: Թէպէտ և ինչպէս մեզ հազորդում են ուսուցիչների մի մասը հակառակ լինելով այդ հեռագրին՝ բոլորովին հակառակ բովանդակութեամբ հեռագիր են ուղղել էջմիածին:

Մենք չենք կասկածում, որ վաղը այդ բոլոր բազմաարշար միաբանութիւնը իրանց ամբողջ համագոյնտով՝ պիտի անմահանան յատուկ այդ նպատակի համար հրատարակուող մի որևէ փողոցային ծաղրաթերթում:

Ազգիս Վեհ. Հայրապետը մի այլ՝ տարւոյս յունիսի 7-ի կոնդակով յայտնում է հայ ազգին, որ առաջիկայ օգոստոսի 15-ին գումարուելու է Ռուսիայի սահմաններում ապրող հայ ժողովրդի ընտրեալ պատգամաւորների Կենդրոնական ժողովը: Այս կենդրոնական ժողովը իբրև ուսահայոց եկեղեցական գործերի կարգադրիչ և տնօրէն, կարող է իւր քննութեանը ենթարկել և որոշումներ տալ ուսահայոց բոլոր եկեղեցական գործերի վերաբերմամբ: Կենդրոնական ժողովի առաջիկայ նստաշրջանի առաջ դրոււմ է իբրև անյետաձգելի կարևորութիւն ունեցող խնդիրներ՝ դպրոցական, տնտեսական գործերը և թեմական ժողովները կարգաւորելու հարցերը: Կոնդակում մանրամասը ցոյց է տուած, թէ ո՞ր թեմը ինչքան պատգամաւոր պէտք է տալ ժողովին:

Մենք չգիտենք ինչ հաշուով են ղեկավարուել պատգամաւորների թուի ցուցակ կազմողները, երբ՝ օրինակ՝ Բեսարաբիայի թեմին տուել են 1 պատգամաւոր, իսկ Աստրախանին 2, Թիֆլիսին 4, իսկ Բագուին՝ 2 և այլն:

Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձուների պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցը վաղուց լրացած լինելով՝ անցեալ մալիս ամսին կատարուեցան նոր ընտրութիւններ՝ ամբողջ թեմից ընտրուած պատգամաւորների կողմից: Պատգամաւորական ընտրութիւնները շատ տեղերում կատարուեցան հակառակ ամեն կարգ ու կանոնի և տուած հրահանգի, այսպէս օր. մեր խմբագրութեան ուղղուած են Վանքի, Կուկիայի և այլն ընտրութեանց անկանոնութեան վերաբերեալ բազմաթիւ յօդուածներ և նոցա բեկանելու մասին բողոքներ են տուած և Ս. Առաջնորդին, բայց ընտրութիւնները տեղի ունեցան:

Ըստ «Ալիք» լրագրի ընտրուել են 12 հոգի, որոնցից 11-ը հայ յեղափոխական Դաշնակցութեան կուսակից և համակրող, իսկ 1-ը ոչ Դաշնակցական (այս մէկը ասում են բժ. Պատիսեանն է, որ այդ պատուին արժանացել է անշուշտ իւր՝ պալատում արտասանած ճառի համար, որ զեռ չգիտենք օգնւտ թէ փաս բերեց հայ ժողովրդին):

Արդ. վերջին 6 տարին 8 հոգաբարձուներից 6-ը մշակական էին, իսկ 2 քահանայ ոչ-մշակական. այս ընտրութեան՝ մշակականները սեպտեմբեր, և այժմ նոր հոգաբարձութիւնը պատկանում է Դաշնակցական կուսակցութեան:

ՆՆՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

—Ս. Էջմիածնի միաբան Հ. Սահակ Վ. Ամատունին պատ-
րաստել է գաւառաբառերի մի ընդարձակ բառարան, բազմաթիւ
մեկնութիւններով և օրինակներով: Աշխատութիւնը բոլորովին
աւարտուած է, ներկայացնում է լեզուագիտական հետա-
քրքրութիւն և պարունակում է մեծ պաշար հայ լեզուի
ուսումնասիրութեան համար:

—Հանգ. Ղուկասեանի յարգելի կտակակատարներն այս
օրերս արդէն յանձնեցին Վանքի եկեղեցու կրօնա-պատմական
թանգարանի մնայուն Յանձնաժողովին՝ թանգարանին կտակուած
քանուկինգ հազար ուրբլին անցեալ տարիների բոլոր տոկո-
սիքներով, որից յետոյ թանգարանը կսկսէ արդէն իւր գործունէու-
թիւնը:

—Միւնիխի համալսարանի փիլիսոփայութեան կանդի-
դատ՝ մեր աշխատակից պ. Յովհ. Բոգիբեան՝ Գերմանիայից վե-
րադառնալով՝ այս օրերս ուղևորուեց իւր հայրենիք Շուշի,
ուսումնասիրելու տեղական աղէտի մանրամասնութիւնները:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

I

«Լումայ» ամսագրի յարգելի խմբագրութեան.

Գրեթէ մի ամբողջ տարի «Մշակ» օրաթերթի մէջ յաճա-
խակի անարգական նամակներ ու հեռագրեր են լոյս տեսնում
Բեսարաբիոյ թեմի Սրբազան Առաջնորդի դէմ. Առիթն այդ
ստալոյ գրուածքների թէոդոսիոյ Հերթեցեանց քահանան է, թէ
և այդ գրուածքները մերթ «90 ստորագրութիւն, մերթ՝ Միւի-
թարեան, մերթ՝ Բաստամեան» ստորագրութիւններն են կրում.
սպասում էինք թէ ինքը՝ Թէոդոսիայի ժողովուրդը, Սրբազան
Մինօղը, որոնց գործի ամբողջ ընթացքը յայտնի է, ափեղցփեղ
զրպարտութիւններից կմաքրեն Սրբազան Ներսէս Արքեպիս-
կոպոսին, որ իւր անձնուէր ժողովրդասիրութեան համար
միայն շնորհակալութեան է արժանի: Սակայն նրանց լուրթիւնը
մի կողմից, ինչ որ Բաստամեանի մի անարգ նամակը միւս կող-
մից (տես «Մշակ» № 100) բարոյապէս ստիպում են մեզ առ
այժմ հակիրճ պատասխան տալ զրպարտիչներին:

Լեզուագար տէրտէրն ու համանիշ պարոնները աշխարհ են լցնում թէ՛ Ներսէս Հերթեցեանը աննման քահանայ է, ժողովրդասէր է, հէնց այդ բարեմասնութիւնների համար հալածւում է և այլն և այնուհետև գալիս են մտացածին մեղադրանքներ Ս. Առաջնորդի հասցէին:

Շատերից միայն մի քանի փաստեր շարենք այստեղ, որոնք բաւական կլինին իբրև պատասխան անբարեմիտ մարդկանց:

1. Սինօդը իր № 487 Ապրիլ 12-ի հրամանով գրում է Բեսարաբիոյ Կոնսիստորիային թէ՛ որովհետև Թէոդոսիոյ քաղաքի ծխականք զբաղմաստորագիր հեռագրաւ թախանձեն հեռացուցանել զՆերսէս քահանայն Հերթեցեանց ի քաղաքէն, զեններաւ-նահանգապետն կամի հեռացուցանել զքահանայն ի պատճառս վնասակարութեան... ուստի՝ նախ՝ պատուիրէ թե մակալ Առաջնորդի հեռացուցանել զքահանայն Ներսէս) և այլն: Ուրեմն Հերթեցեանին տանել չեն կարողանում Թէոդոսիայի ժողովուրդը, Առաջնորդը և Նահանգապետը: Հապա՞ռւմ համար է Հերթեցեանը:

2. Հերթեցեանը իւրացրել է Լուգանսկի համայնքի Աղօթատան զանգերի համար հաւաքած՝ 192 ռուբ.

3. Հերթեցեանը իւրացրել է հեռաւոր արևելքում վիրաւորուած զինուորների անունով հանգանակած «Կարմիր խաչի» 100 ռուբ.:

4. Հերթեցեանը իւրացրել է Եալթայի եկեղեցու 500 ռուբլին:

5. Հերթեցեանը իւրացրել է Թէոդոսիոյ հայ կանանցից հաւաքած մի գումար յանուն Բարեգործական ընկերութեան:

6. Հերթեցեանը թակել է տուել ժողովրդի ընտրեալ և հաստատուած երեսփոխանին իւր ազգականի ձեռքով:

7. Հերթեցեանի նոյն ազգականը մեղադրուած է սպանութեան փորձի մէջ Սիմֆերոպոլի Օգսենտիոս աւագ քահանայի վրայ, որին հրամայուած էր քննել Երեսփոխին թակելու դէպքը:

8. Հերթեցեանը օրինական Երեսփոխին դուրս է վռնտել և իր կողմից եկեղեցու բանալիներն յանձնել իր նշանակած Երեսփոխանին, իրենից կանոնադրութիւն և գործունէութեան նոր հրահանգ տալով նրա ձեռք:

9. Հերթեցեանը առանց իշխանութեան արտօնութեան, ծածկում է կամիլաւկա:

10. Հերթեցեանը եկեղեցու համար գնում է և օծում է

խաչեր, պատկերներ առանց ժողովրդի, առանց իշխանութեան, առանց որևէ հաշուետուութեան:

11. Հերթեցեանը իր իշխանութիւնը ճանաչել չուզելով իր գլխից վեր յարարերութեան մէջ է մտնում Նահանգապետի և այլ պետական հաստատութեանց հետ:

12. Հերթեցեանը տաճարի բնակից սպառնալիքներ է շռայլում իր ծխականներից շատերին, հրապարակապէս զրկելով մէկին հաղորդութիւն, միւսին՝ թաղելու, մի ուրիշին մի այլ հոգևոր միջնորդութիւնից:

13. Քննութիւնը պարզեց և պարզում է դեռ, որ Հերթեցեանի էջմիածին զրկել տուած հեռագրների և թղթերի տակ եղած ստորագրութիւնների շատերը կեղծ են, «ПОДЛОГЪ» շատերը մի տան մի քանի անդամների անուններն են կրում և այլն:

14. Հերթեցեանը կատարել է և մի շարք ծանր յանցանքներ, որոնք քննական գործի մէջը կան ու շարունակում են քննուիլ, բայց խղճում ենք, այդ գլուխը կորցրած բահանային որ չենք դնում այստեղ:

15. Սնւտ է թէ Սրբազան Առաջնորդը առանց Վեհափառ Կաթողիկոսի հաճութեան նահանգապետի միջոցով քշել է տուած նրան էջմիածին: Վեհի Դիւանապետը հերքեց այդ սուտը: Նրան Վեհարանից հրամայուած էր գնալ էջմիածին, բայց չէր գնում: Հայրապետի հեռագրով դադարեցուած էր բահանայագործելուց, բայց շարունակում էր իր պաշտօնը:

16. Սնւտ է թէ երկրորդ անգամ Ս. Առաջնորդը Նահանգապետով է քշել նրան Թէոդոսիայից: Ծղարտութիւն այս է՝ Թէոդոսիոյ Գեներալ-Նահանգապետը դիմում է արել Վեհին Երեւանի Նահանգապետի միջոցով և պահանջել է, որ Հերթեցեանին, որին մօտ խոստովանելու և հալորդուելու չի կարող զրկել հայ զինուորներին, հեռացնեն, այլապէս ինքը կ'քշի: Այս թղթի պատճէնը Գեներալ-Նահանգապետը զրկել է Ս. Առաջնորդին տեղեկութեան և աջակցութեան համար: Միւս կողմից էլ Սինօղը դիմել է Առաջնորդին որ Հերթեցեանին հեռացնէ իսկոյն Թէոդոսիայից, Սրբազանը հեռագրել է Հերթեցեանին հեռանալ և իր կարգադրութեան մասին միայն տեղեկացրել է Նահանգապետին, որ սա ինքը գիտենայ և իր կողմից կարգադրութիւն չանի:

17. Սնւտ է թէ Հերթեցեանն անմեղ է, քանի որ նա էջմիածնից հեռագրով «մեղայ է գոչել» Սրբազան Առաջնորդին իր անլուր շարիքների համար:

18. ՍՈՒՄ Է ԹԷ՝ Թէոդոսիոյ ժողովուրդը, ի բաց առեալ մի քանի հոգուց, ուզում են Հերթեցեան քահանային, ահա ժողովրդի բազմաստորագիր հեռագրներից մի կտորը, որ ուղարկուած է եղել Սինոդ Զատիկից առաջ, երբ Սինոդը խաբուելով Հերթեցեանի ֆօքուսներից նրան վերադարձրաւ Զատիկին Թէոդոսիա: «Այս տարի մեզ համար Բրիստոսը յարութիւն չի առնելու, այս տարի մեզ համար Զատիկ չկայ, էջմիածինը Զատիկական տօնին վճիռ արաւ աւագակ Բարրաքային արձակել մեզ և ժողովրդին խաչ հանել... Եւ յիրաւի թէ և Զատիկին Հերթեցեանը Թէոդոսիայում պատարագ արաւ, բայց ժողովրդի երեք քարորդը ոչ ժամ է գնացել, ոչ հաղորդուել և ոչ տնօրհնէք ընդունել կարծեցեալ ժողովրդասէր քահանային:

Այսքանը բաւական է առ այժմ իբրև հերքումն Հերթեցեանի և իւր հոմանիշ պարոնների զրպարտութեան: Եթէ նոքա կ'շարունակեն իրենց բանսարկութիւնները, Կոնսիստոլիան ստիպուած կլինի գործերից կազմել և հրատարակել մի գրքոյկ Հերթեցեանի հատընտիր? արժանիքների մասին, ինչ որ պիտի չցանկանայ Հերթեցեանը եթէ խոհեմ լինի:

Ինչ վերաբերում է Բաստամեան պարոնին անպատկառութիւն, ասելիք չունինք, «Ոճն ինքը մարդն է» ասում է ֆրանսիական առածը:

Նախանգամ վիճակային Կոնսիստոլիայի Հայոց

Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ Բենիկ Վարդապետ

Անդամք } Բարսեղ ա. քահ. Խազանճեանց
 } Սարգիս քահ. Թաթևեկեանց

Ատենադպիր՝ Կ. Յովնանջանեանց

30 Մայիսի 1906 թ.

Քիչնէ:

Յ. Գ. Խնդրում ենք արգոյ խմբագրութեանդ՝ յանուն ճշմարտութեան տպագրել մեր այս նամակը Ձեր Թերթի մօտիկ համարներից մէկում: Մոյնը:

II

Թիֆլիս 10 յունիս

Յարգոյ խմբագիր

Երբ որ միտք յղացուեց հրատարակել «Շարք պատմագրաց Հայոց» ընդարձակ գործը՝ առաջին արձագանք տուողն

այդ համակրիլի գործի հրատարակութեան եղաւ Գեր. Սուքիասարքեպոս. Պարզեանը, որ անմիջապէս իւր սեպհականութիւնից՝ 6000 ռուբլի նուիրեց այդ գործի առաջին հատորի տպագրութեան համար և փոխադրեց Թիֆլիս հրատարակիչներէից մէկի՝ պ. Ս. Մալխասեանցի անունով:

Որքան մեզ յայտնի է, սրբազանը մի քանի պայմաններ էր դրել հրատարակիչներին. նախ՝ որ ամբողջ գործի տպագրութիւնը պէտք է համարուէր՝ էջմիածնի հրատարակութիւն՝ բազմաթիւ պատճառներով և երկրորդ, որ ա. հատորի վաճառումից գոյացած ծախքով երկրորդը տպուէր և այսպէս շարունակաբար մինչև վերջ:

Այդ գործի հրատարակութիւնը սկսուել է 4-5 տարի առաջ և, ինչպէս տեսնում ենք մեր ձեռքը գտնուած տպագրուած մի գրքոյկից, մինչև այժմ տպուել է միայն առաջին հատորի՝ չորրորդ գիրքը, որի վերայ ոչ գրուած է թէ էջմիածնի հրատարակութիւն է և ոչ էլ թէ՝ Սուքիասարքեպոսի ծախքով է տպուում:

Բացի սորանից՝ առաջին ամբողջ հատորը կարծեօք տպուած պէտք է լինէր հայոց տառերի գիւտի յօրելիին, որպիսի զանցառութիւնները անշուշտ մեծ ցաւ պիտի լինի սրբ. նուիրատուի սրտին:

Արդ՝ հարցնում ենք՝ ի՞նչ իրաւունքով կամայական գործածութիւն է տուած օտարի սեպհականութեան, ի՞նչ իրաւունք է զլանալ էջմիածնի միաբանի հրատարակութեան վերայ դնել էջմիածնի հրատարակութիւն բառերը, ի՞նչ իրաւունք զլանալ նոյն իսկ յիշել վրէժ՝ թէ տպուած է Սուքիասարքեպոսի Պարզեանի ծախքով և ի՞նչ իրաւունքով՝ 4-5 տարում տպում են միայն առաջին հատորի 4 թէ 8 (հաստատ չգիտենք) գրքերից միմիայն մի գիրքը. այդպէս շարունակելով՝ ամբողջ ա. հատորը պիտի վերջանայ մօտ 20 տարում, իսկ բոլոր հատորները միասին մօտ 100 տարում: Այս ի՞նչ բարեխղճութիւն է:

Վ. Ա.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԿԻՂԻԿԻԱՅԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄԸ

Ներկայ սերունդը դժգոհ է հայ եկեղեցուց ու հայ եկեղեցականներից. դեռ մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ հայ հոգևորականութիւնը բաղկացած էր ըստ մեծի մասին վանական ու ժառանգաւորաց դպրոցների սաներից և մասամբ էլ այս ու այն հոգևորականի մօտ ուսած անձերից, իսկ այժմ հայ եկեղեցականների մի մեծ տոկոս կազմում են բարձրագոյն դպրոց աւարտողներ, ճեմարանաւարտներ ու թեմական դպրոց աւարտածներ. այնուամենայնիւ նոր սերունդը, կամ աւելի ճիշտ. կուսակցութիւնները դարձեալ դժգոհ են հայ եկեղեցականներից. մենք գտնում ենք, որ դորա պատճառը ոչ թէ հայ հոգևորականութեան տգիտութիւնն է, այլ այն հովերը, որով վարակուած են մեր կուսակցութիւնները. ժամանակի ուսմունքը, ըստ «Ընկեր» շաբաթագրի՝ երկրորդ աւետարանը (?) այդպէս է պահանջում, աւետարանը համարւում է մագաղաթի մի փթած կտոր, հակակրօնական գաղափարները կազմում են նորագոյն կուսակցութիւնների կոչերի դաւանութիւնը, կուսակցականները «այր զարամբ ելանհն» աւելի լաւ սօցիալիստ լինելու, գէթ երեւալու աշխարհի առջև, որպէս զի մի գուցէ ժամանակակից մարդը մկրտէ նոցա «հայ մարդ», կամ «հայ բրիստոնեայ» կոչումով...

Բայց գիտէ՞ ժամանակակից հայ սերունդը հայոց ազգի և եկեղեցու վերջին վեց հարիւր տարուայ պատմութիւնը. գիտէ՞ նա այն դերը, որ այդ ժամանակաշրջանում կատարել է հայ եկեղեցին և նորա ընտրելագոյն հովիւները (վատերի մասին չէ ի հարկէ մեր խօսքը. վատեր կան և հոգևորների և աւելի շատ ժողովրդի մէջ), ինչ գործօն դեր են կատարել ազգային գոյութեան խնդրում և քանի քանիսներ խաչուել ու

նահատակուել այդ թշուառ ժողովրդի պաշտպանութեան համար...

Թողնենք բազմաթիւ օրինակները, վերցնենք հէնց ամենավերջինը, ամենից թարմը. ուստի պետութիւնը գրաւեց հայ եկեղեցական դպրոցները և այդ դպրոցների խնդրի համար հիւսիս աքսորեց նահապետ վարդապետին, որ եօթ երկար տարիներ տընեց Խրիմու վանքերից մէկում. Գրաւուեց հայ եկեղեցու կալուածները և այդ կենսական դատը պաշտպանելու համար տընեցաւ Վեհ. Հայրապետը իւր համայն եկեղեցականներով, ոմանք աքսորուելով հիւսիսային սառնամանիքները, ոմանք բանտարկուելով և ոմանք քննութեան ու դատաստանի տակ տուժելով. Սուքիաս արքեպիսկոպոսի պէս քաջարի և կորովի եկեղեցական երկրորդ անգամ ենթարկուեց աքսորի, առանց դատի և առանց քննութեան, միմիայն իւր անձը Երևանի հասարակութեան շահերին ծառայեցնելու համար:

Եւ այսպէս եկեղեցական ու աշխարհական ձեռք ձեռքի տուած առաջ բերին պետական հայեացքների այն փոփոխութիւնը, որի հետևանքն եղաւ թագաւոր Կայսեր վերջին հրովարտակը հայ եկեղեցու կալուածներն ու դպրոցները՝ հայ եկեղեցուն վերադարձնելու վերաբերմամբ:

Ժամանակը միշտ փորձել է հայ եկեղեցու տոկունութիւնն ու կենսունակութիւնը. առաջ է բերել փորձանքներ, որպէս զի այդ փորձանքների բոլից անցնելով զտուի հայ հոգևորականը և զինուած եկեղեցու և ժողովրդի սիրով՝ ինչպէս անսասան ժայռ դիմաւորէ աշխարհիս ծովածուփ կենցաղին: Եկեղեցու ոյժը փորձութեան մէջ է եղել:

Այժմ փորձութեան հերթը Կովկասեան Հայաստանից անցել է Կիլիկեան Հայաստան, որ արդէն իւր գոյութեան սկզբից միշտ փորձութեան ու դժբաղտութեան բոյն է եղած:

Կիլիկիայի կաթողիկոսական աթոռը իւր շքեղափառ անցեալից միայն անունն է պահել գրեթէ, ոչինչ չունի սեպհական, ոչնչից ոչինչ. մի մայրավանք, մի խղճուկ ժառանգաւորաց դպրոց և մի ողորմելի ագարակ Թլան անունով, որի եկամտով պահուում է վանքն ու վարժարանը և սակաւաթիւ միաբանութիւնը: Այս չնչին ագարակը տաան անգամ գրաւել է տաճիկ կառավարութիւնը և տաան անգամ յետ տուել: Վերջին անգամ, երբ Կիլիկիայի տ. Սահակ կաթողիկոսը Պօլիս էր, սուլթանական հրովարտակով վերջնականապէս վանքին շնորհուեցաւ Թլանը և խոստացուեցան կաթողիկոսին մի քանի շնորհներ:

Երբ նախարար Պլէվէն և իշխան Գալիցինն ուզեցին քանդել Էջմիածինը և ցրուել նորա միաբանութիւնը, մաս-
ձեցին ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին Պ.-բուրգ կանչել ու
այնտեղ թողնել և այս նպատակն իրականացնելու համար նա-
խապէս խլեցին հայ դպրոցների ու եկեղեցիների կալուած-
ները:

Նոյն օրինակից վարակուելով, այժմ՝ երբ տաճիկ կա-
ռավարութիւնը ցանկացաւ Կիլիկիոյ աթոռը վտանգի ենթար-
կել և վանքը ցրուել՝ նախ ետ առաւ Թլանի մասին նախկին
հրովարտակը առարկելով՝ թէ քրիստոնեայ հասարակութիւն-
ների կրօնական հաստատութիւնները սկզբից ի վեր ժողո-
վրդի կամաւոր նուիրատուութիւններով են շինուում և կա-
ռավարուում, իսկ մօտերս հրաման հանեց, թէ Թլանը Կով-
կասից գալիք իսլամ գաղթականների բնակութեան համար է
յատկացրած կայսերական իրաւունքով:

Կաթողիկոսը ուժգին բողոք է բառնում և տեսնելով թէ
հետևանք չունի իր բողոքները՝ հրաժարուում ու Սսից Ատանա
է տեղափոխուում և այնտեղից իւր պահանջներն ուղղում տա-
ճիկ կառավարութեան ուղղակի և Կ. Պօլսի պատրիարքարանի
միջոցով:

Տեսնում էք, երևոյթը ճիշտ միևնոյնն է. առաջ Տաճ-
կաստան կոտորեցին հայերին (չար լեզուների ասելով Ռու-
սաստանի դրոմամբ), յետոյ Ռուսիա անցաւ կոտորածը. այժմ
էլ առաջ ռուսահայերի կալուածները գրաւեցին, ապա Տաճ-
կաստանի բարի նախանձը շարժեց և նա հայ վանքերը ցրում է
ու դպրոցների աղբիւրները իւրացնում:

Բայց մենք լիայոյս ենք, որ հայ եկեղեցին նոյնպիսի
կենսունակութիւն և պարտաճանաչութիւն ցոյց կտայ Կիլի-
կիայում, ինչպէս այդ կատարուեց այստեղ մեզ ժամ: Յուսանք,
որ Կիլիկիայի ամեն. կաթողիկոսը միայն հրաժարականով չի
սահմանափակի իւր պարտքերի կատարումը:

ԳԻԻՏ Ա. Ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ԷԴՈՒԱՐԴ ՀԱՐՏՄԱՆ

Վախճանուեց Հարտմանը, նորագոյն ժամանակի վերջին
փիլիսոփան:

Մետաֆիզիկ փիլիսոփայութեան վերջին ոյժն էր նա,
պեսսիմիզմի ամենախոշոր ներկայացուցիչը, որ 70-ական թուերի

ակզբներին համարում էր ամենաժողովրդական փիլիսոփան։ Նա հրապարակ էր եկել Շոպենհաուերի ուսումը շարունակելու՝ այն տարբերութեամբ միայն, որ ձգնում էր Շոպենհաուերի ուսումը Հեգելի սխտեմի հետ ի մի ձուլել, ինչպէս և մետաֆիզիքական հասկացողութիւնները բնագիտութեան հետ կապակցել։

Կարլ Ռոբէրտ Էդուարդ Ֆօն Հարտման ծնունդ է 1842 թ. փետրուարի 23-ին Բերլինում։ Պրուսական մի գեներալի որդի էր նա, մի հանգամանք, որ պէտք է մանուկ Էդուարդին մտափառութիւն ներագրէր, որ պէտք է պատանի Հարտմանի սիրտն ու միտքէ զինուորական տենչերով, հովերով սքողէր։ Եւ իրաւ, գիմնազիան աւարտելուց յետոյ, 1858 թուին նա մտնում է զինուորական ծառայութեան։ Ըստ երեւոյթին այդ ասպարէզը համապատասխանում էր նրա ընդունակութեան, որովհետեւ կարճ ժամանակուայ ընթացքում նա սպայութեան աստիճան է ստանում։ Սակայն աւելի առաջ գնալ չէր վիճակուած երիտասարդ Ֆօն Հարտմանին։ Ասում են, կայ թշուառութիւն, որ մեծ բախտաւորութեան դռներ է բանում։ Այսպիսի մի թշուառ պատահար փնասեց Հարտմանի ծունկը, նա դարձաւ զինուորական ծառայութեան համար այլ ևս անպէտք, ուստի և ստիպուած եղաւ 1865 թ. պաշտօնը թողնել ու առանձին ապրել։ Նոր կեանքում նա նուիրուեց գրականութեան, զբաղուեց շատ խնդիրներով, ուստի և ապագայում սկսեց գրել ամենատարբեր խնդիրների մասին։ Նոր ասպարէզում սակայն նրա գործը նորից անյաշնոյթեան հանգաւ. ինչ—որ մի բան պակասում էր նրան, դեռ իր տաղանդի շէմքին չէր հասել, ուստի երերւում, յուզւում էր և աւելի ու աւելի խճճւում պեսսիմիզմի ցանցաթելերում։ 1867 թ. նա համալսարանական քննութիւն բռնեց ու արժանացաւ զօկտոր փիլիսոփայութեան տիտղոսին։ Նոր եռանդի, աշխոյժ ոգևորութեան առատ աղբիւր էր այդ։ Երկար տատանումներից յետոյ կարծես նա այլ ևս իր տաղանդի, իր կոչման կենտրոնն էր հասել, ուստի և ամբողջապէս նուիրուեց փիլիսոփայութեան։ Եւ յիշաւ, աշխատասէր հետաքրքրութեամբ ուսումնասիրելով մի շարք փիլիսոփայական պրօբլէմներ, նա կարողացաւ ամենակարճ ժամանակում իւր դրօշմը դնել փիլիսոփայութեան պատմութեան վրայ։

Փիլիսոփայական գրականութեան համար 1869 թիւը բերաւ մի նոր հարստութիւն, մի խոշոր գիրք։—Մէկը, ոչ թէ այն անթիւ գրքերից, որոնք տարուայ ընթացքում հարկւր-

ներով են լոյս տեսնում ու փրկստփայական գրադարանին՝ պատկանելու յաւակնութիւն ունին,—մէկը, ոչ թէ այն ոսփորական գրքերից, որոնք բերում են անցեալի թեթեամիտ կրկնողութիւնները,—ոչ, այլ մէկը այն հատիկ գրքերից, որոնք հանդէս են գալիս նոր շողեր բերելու, մտքեր լուսաբանելու։ «Անգիտակիցի փրկստփայութիւն» («Philosophie des Unbewussten») էր կոչւում այդ խոշոր գիրքը, որ ամենակարճ ժամանակի ընթացքում փրկստփայի հոչակ բերաւ հեղինակին։ Հարստանը դարձաւ ամենապօպուլէր փրկստփան, մանաւանդ Գերմանիայում, այն էլ ոչ յետին դասակարգի խաւերում։

Շոպենհաուէրի մահով, (1860 թ.) պիսսիմիզմը չը ջլատուեց, ոչ էլ սահմանափակուեց։ Նորանոր ուսումնասիրութիւններն ու քննադատութիւնները մի շարք խնդիրներ աւելի պարզաբանելով, Շոպենհաուէրի ուսման սիստեմները աւելի որոշելով, ձևակերպեցին և պիսսիմիզմը,—այն պիսսիմիզմը, որ Շոպենհաուէրի գրչի տակ կեանքը աւելի ու աւելի անզոյն, անմխիթար էին ներկայացնում։

Մտքեր էին խոնուել, տանջանքների անծայր գեհնից ազատուելու միջոցներ էին խմորւում։ Ի՞նչ է կեանքը, ինչո՞ւ չը հարթել նրան։ Պէտք է, պէտք է սահման դնել ամեն չարիքի։

Ասկետիզմ! Ժգնաւորութիւն! որոշում էր Շոպենհաուէրը։ Կեանքը ոչինչ չարժէ, ինչո՞ւ տանջուել, ինչո՞ւ կռուել, յետքաշուել անապատ։

Ի՞նչ է վերջապէս կեանքի նպատակը։—Երջանկութիւնը։ Բայց ո՞ւր է այդ երջանկութիւնը։

Արցունք, ցոլուն կաթիլներ, հառաչ, երերուն հեծկլտոց... Երկնարողոք տանջանք, անվերջ թշուառութիւն... Ա՛յս է կեանքի անզորութիւնը, սպասած երջանկութիւնը։ Ո՛չ, չ՞արժէ ապրել, կեանքը չարժի...

Մտքեր էին յուզւում, պէտք է փրկուել, պէտք է ելք գտնել։

Փրկստփայական պատմութեան այս դժգոյն օրերին, հենց պիսսիմիզմի քթի տակ, մտքերի մի ուժգին գրոհ, մի նոր հոսանք զարգանում ու աւելի ընդլայնանում էր։ Այդ հզօրուող ուսումը հաստատ կերպով վճռել էր միայն և միմիայն իրականութեան վրայ հիմնուել։ Այդտեղ էր տեսնում նա ամեն խնդրի լուծում, այդտեղ էլ պէտք է կենդրոնանայ ամեն ոյժ։ Մատերիալիզմն էր այդ, որ դրական ուսման ամենաճիշտ առ-

հաւատչեան էր ամփոփել իւր մէջ: Փ. Լանգէի 1866 թուին լոյս տեսած «Մատերիալիզմի պատմութիւնը» եկաւ ամբապնդելու նոր ուսման հաւատը: Մի ամենախոր ուսումնասիրութիւն էր այդ, որ մինչև օրս մնում է դեռ իւր բարձրութեան վրայ:

Պեսսիմիզմի շրջանում մի այլ խոշոր երևոյթ ևս տեղի ունեցաւ համայն գիտութեան մէջ: 1859 թուին հանդէս եկաւ Դարվինը իր կենսունակ թէորիայով, որ բիօլօգիայի հոգը ամենաուժգին կերպով պարարտացրեց: Լուսաճաճանչ մի շող էր այդ, որ եկաւ մարդու բանականութիւն բեղմնաւորելու: Դրական ուսման մի նոր ֆակտոր էր այդ, որ մի վայրկեանում յեղաշրջեց ամբողջ գիտական աշխարհը:

Պատմական նշանաւոր շրջան էր այս և պէտք է կարծուէր, որ ֆանտազիահարուստ գիտութիւնները կը սնանկանային, որ զրական գիտութեան դիմաց տրասցենդենալ մտքերը կը սքօղուէին, որ պիսսիմիզմ վարդապետութիւնը իր լուծումը կը ստանար, անգամ իր փրկութիւնը կը գտնէր գոյութեան կռուի պարզալուծուած վայրում:

Սակայն իննը տարի չանցած Շոպենհաուէրի մահից, երևան է գալիս պեսսիմիստ մտքերի աւելի ուժգին տարափ: Այն մեծ ու արտակարգ յաջողութիւնը, որ ամենակարճ ժամանակում վաստակեց Հարտմանի «Անգիտակիցի փիլիսոփայութիւնը», պարզ ապացոյց է այն իրականութեան, որ մարդիկ դեռ շողկապուած էին Շոպենհաուէրի քրքրած ցաւալից խնդիրների հետ և փրկութիւն էին պապակում:

Տուեց Հարտմանն այդ փրկութիւնը: Տեսնենք:

Սակայն նախ մի երկու խօսք և պիսսիմիզմի մասին:

Մարդկային կեանքի, դրս հետ հանդերձ և համայն գոյութեան բացասական գնահատութիւնը է այն թախծալից յոռետեսութիւնը, որ ընդհանուր առմամբ կոչւում է պեսսիմիստութիւնը, իսկ զրա ուսումը—պեսսիմիզմ: Հին է, շատ հին պեսսիմիզմի ծագումը: Նրա կատարեալ ձևը մենք գտնում ենք բուդդայականութեան մէջ, ուր կայ «չորս աղնիւ ճշմարտութիւն», որոնք ձայնում են՝ ա) Կեանքը ամբողջապէս տանջանք է, բ) զրա պատճառը անմիտ կամենալն է, որը չունի ոչ հիմք և ոչ էլ նպատակ, գ) այս տանջալից կեանքից կարելի է փրկուել միայն ոչնչացնելով ամեն տեսակ ցանկութիւն (կամենալը) և դ) այդ փրկութիւնը կը ստացուի միայն զիտակցելով Բուդդայի տուած բարոյական պատուիրանները, որի վերջը նիրվանան է, չարատանջ գոյութեան լիակատար մարումը, ուր ստեղծւում է ցա-

ւազուրկ դրութիւն, տենչանքներից կատարեալ ազատ...

Նորագոյն պեսսիմիզմի ամենաակնաւոր ներկայացուցիչները՝ Շոպենհաուէր ու Հարտման, ոչինչ նոր բան չեն աւելացրել այդ ամենի վրայ, իսկ ներկայ դրութիւնից փրկուելու հարցը մնացել է վերջ ի վերջոյ անհետեանք:

Ի՞նչ է տիեզերքի ստեղծագործութեան ու կեանքի համայն նպատակը: Ահա մի հարց, որ կազմելով պեսսիմիզմի մեխը, շատ անգամ է քրքրուել: — Միմիայն բացարձակ երջանկութիւն առաջ բերելը, պատասխանում է Հարտման: Սակայն կեանքի մէջ գոյութիւն ունի որևէ երջանկութիւն: — Միայն բացասական!... Այսպէս ուրիշ ի՞նչ կայ կեանքի մէջ, ի՞նչ է վայելում մարդը: Ունիվերսումի մէջ, այդ համայն նպատակի դիմաց, նա միմիայն տանջանք է գտել. որից և փրկուել է հարկաւոր: Ահա առաջադիմութեան ճանապարհին, զանազան փոփոխութիւնների շնորհիւ, մարդը ձեռք կը բերէ գիտակցութիւն, իդէաներ, ապա թէ կը պայծառանայ նրա լինելու կամքը և այլ ևս ժխտելով ամեն ձգտում, նա կը հասնէ նիրվանային...

Այսպէս է որոշում Հարտմանը փրկութեան ճանապարհը: Սրան պէտք է ձգտէ ամեն անհատ: Պէտք է վերջանայ ամեն մասնաւոր անձնասպանութիւն, որ էգոիստութեան արտայայտութիւն է, ազատուելու ամեն տանջանքից: Ամեն ոք պէտք է պատրաստուի ընդհանուր անձնասպանութեան, ընդհանուր վերջի, որ կը կատարուի կեանքի ներկայ ձգտումների ոչնչացմամբ: Ամեն անհատական ձգում պէտք է տեղի տայ ընդհանուր նպատակին: Պէտք է բացարձակ նպատակ դարձնել մարդուն փրկելու տրանսցենդելտալ անբաղդութիւնից և անհատի բարոյական պարտականութիւնը պէտք է լինի միայն, ըստիւր ոյժերի, ձգտել մեղմացնելու ամեն տանջանք: Միայն ընդհանուր բարօրութեան համար պէտք է հոգալ, ձգտելով բարոյականութեան, բարձր քաղաքակրթութեան, իբրև այլ ևս դելիւզիոզի դրական ու վերջնական նպատակի, որի դիմաց և վերջանում է ամեն անհատական երջանկութեան ձգտելը: Ուրեմն Հարտմանը դնում է մի ընդհանուր մօրալ սկզբունք, մի պրինցիպ, որ կը տանէ դէպ փրկութեան ամենակարճ ճանապարհը: Եւ հէնց մօրալի այս տեսակէտից, անհատական բարեկեցութեան ձգտումը կը համարուի միայն միջոց՝ ընդհանուր բարձր նպատակի ծառայելու:

Քաղաքակրթութեան ձգտել՝ զիտակցման գալու, — անհայտ է ուրեմն այն բարոյական պատուիրաններին ենթարկուող բոլոր անհատների վերջնական նպատակը, որ կը լինի միակ փրկութիւնը տանջանքների այն գոռ ալիքներից, որ ծփում է կեանքի ժխտում, ճնշում ամեն կենսունակ ոյժ ու հառաչ ծընունդ...

Բայց ընդհանրապէս կա՞յ ստեղծագործման մի համայն նպատակ, մի գաղափար, որին ենթարկուէր ամբողջ ընթացիկ կեանքը: Այդպիսի նպատակ մատերիալիզմը յամենայն դէպս ժխտում է, իսկ նորածիլ Դարվինիզմը բնութեան մէջ որևէ

գիտակցական նպատակ անպայման չի ընդունում, նա բացատրում է որևէ պրինցիպ, թէկուզ իբրև անգիտակից կամ ինստինկտիւ արտայայտութիւն էվոլյուցիայի մէջ:

Այո, այդպիսի մի վերջնական նպատակ բնութեան մէջ, ստեղծագործման գաղափարի հետ գոյութիւն է ունեցել և կայ, պնդում է Հարութան շատ շատերի հետ: Նա փորձում է ապացուցանել, մի գոհացուցիչ լուծում տալ խնդրին, որի համար և նուրբ փորձեր է անում դելիտոզիան կապակցել մեքենայական պրինցիպների հետ: Թէ պատմութեան զարգացումը, որ կապուած է Հիգէլի սխտեմի հետ, և թէ նոյնպէս էվոլյուցիայի բարդ օրէնքը, այսինքն հասարակ ձևից բարձր կատարելագործման հասնելու պրոսէսը, որ կապուած է Դարվինի թէօրիայի հետ, ունին իրենց նպատակը, որ անգիտակից կերպով երևան է գալիս զարգացման պատմութեան ամբողջ ընթացքում: Լինօրգանական բնութիւն, բուսական թագաւորութեան մէջ անգամ զարգացումը ընթանում է յանուն նպատակի, թէև անգիտակից կերպով, իբրև ինստինկտիւ պարզ արտայայտութիւն:

Ամենուրեք նպատակ, ամենուրեք ձգտումն մի վերջնական նպատակի: — Տելէօլոգիան է այս, մի ուսում, որ ամեն գոյութեան մէջ նպատակ է ստեղծում, որ տրեղերքի ստեղծագործման, կենքի պրոցէսին, մի վերջնական նպատակ է վերագրում: Եւ մետաֆիզիկ Հարութանը դրական գիր ունի այդ ուսման մէջ:

Տելէօլոգիան գլխաւոր գաղափար է, նա միայն բնութեան օրէնք չէ, այլ և նպատակի օրէնք, որովհետև թէ բնութեան օրէնքը ու թէ նպատակի օրէնքը հակառակ գաղափարներ չեն, այլ միասին կապում են ամբողջի մասեր:

Կեանքի տանջանքները ցօլանում են մարդու մէջ կամքի ու պատկերացման միջով, կամ ըստ աւելի մասնագիտական արտայայտութեան, ամեն երևոյթ անցնում է արօթիւտի մէջ պատկերացման միջոցով, ապա թէ իրականանում է կամքի մէջ: Կամքի ու պատկերացման պրոբլէմը առաջի անգամ հիմնօրէն արծարծել է Շոպէնհաուէրը:

Մինչ այդ, կամքի յարաբերութիւնը իդէային մնացել էր համարեա մի անլուծելի պրօբլէմ, որը Կանտի մօտ անցել էր թիօրետիքական ու պրակտիքական բանականութեան միջև: Այս դուալիզմից ազատուելու համար մնում էր կամքին գլխաւոր պրինցիպ յատկացնել, իսկ ինտելլեկտը որոշել սեկունդէր ու կամքին ենթակայ: Եւ այս քայլը առաջին անգամ արեց Շոպէնհաուէրը:

Կանտը ուսուցանում է, առարկայի ճանաչողութիւնը մենք չենք ստանում հենց իրեն առարկայի ներքինից, այլ առարկայի երևոյթից, տեսքից: Շոպէնհաուէրն ընդհակառակը հաստատում է, որ ամեն տպաւորութիւն մեր մէջ ստացւում է էութեան ներքինից, այսինքն հենց իրեն առարկայից, ըստ մեր ներքին համեմատութեան: Մեր էութեան կորիզը կազմում է մեր մէջ իբրև կամք: Կամքը է նսի ամենաճիշտ ու անեղծանելի էութեան:

թիւնը, նրա ներքինն ու սեպհականը: Իսկ ինքը եւր տրուած է սուրյեկտին իբրեւ պատկերացում: Ուրեմն պատկերացումը մի երկրորդական արդիւնք է, այն ինչ կամքը անկախ է, իբրեւ ստեղծագործութեան մետաֆիզիքական հիմունք, իբրեւ նախնական իրողութիւն, որին և պատկերացումը ենթակայ է: Կամքը ռէալ-պրակտիքական էլիմենտ է, իսկ պատկերացումը ինտելլէկտուէլ, որը և Շոպենհաուէրը հասկանում է մի կողմից իբրեւ իդէալիստական, որպէս սուրյեկտիւ երևոյթ, պայմանաւորուած, ըստ Կանտի, տարածութեան, ժամանակի ու պատճառականութեան (Kausal) ապրիորի ձևերով, իսկ միւս կողմից իբրեւ մատերիալիստական, որպէս օրգանիզմի պայմանական ֆիզիօլոգիական ֆունկցիա, կամ թէ իբրեւ ուղեղի երևոյթ, («Gehirnphänomen»):

Հարստմանը սակայն այդպիսի որոշում չի ընդունում և չի կարող Շոպենհաուէրի հետ համաձայնուել: Իւր սխառեմի համար, որին կոչում է տրանսցենդենտալ ըէալիզմ, կամքը ու պատկերացումը աբսոլյուտի համար երկու խորհրդանշաններ են: Կամքը գլխաւոր պրինցիպ չէ և ոչ էլ պատկերացումը սեկունդէր կամ ենթակայ: Նրանք միասին կազմում են ներդաշնակ պրինցիպներ, անգիտակից հոգու ֆունկցիաներ: Չը կայ կամք առանց երևակայութեան, կայ միայն երևակայող կամք, որպէս ընդունում է և Արիստոտէլ: Կամքը առանձնակի ունի միայն ըէալական ոյժ, սակայն կոյր ու անխելք, իսկ իդէան խելացի ու պայծառ է, սակայն բացարձակ անոյժ ու զուրկ որևէ գործնէութիւնից: Այնպէս որ մէկը լրացնում է միւսին, ուստի և նրանք անհրաժեշտ են իրար, հետևապէս յանրաժան:

Հարստմանի փիլիսոփայութեան նրբութիւնը ակնյայտնի է և նա խիստ մեծ արագութեամբ հուշակ ստացաւ: Մի շարք գեղեցիկ յոյսեր էին կապուած նրա ապագայ փիլիսոփայութեան հետ, դժբախտաբար նրա զարգացումը առաջ չ'ընթացաւ: Մի կողմից մետաֆիզիկական կորցրել էր իր հրապուրիչ ոյժը միւս կողմից, մտքերի նոր հեղեղ սրբում տանում էր ամեն տրասցենդենտալ զաղափարներ: Ժամանակը իրականութեան գործնականութեան ոգի էր սփռում, թոյլերի, տրանսպնեքի դէմ բողոք էր լսում...

Իսկ Հարստմանն առանձնացած Մեծ Լիխտէրֆելդում, պատրաստուում էր «ընդհանուր բարեկեցութեան զոհ ըլլել», ըստ իր վարդապետութեան: Նա ճգնում էր «կեանքի պրօբլէմը» լուծելու: — Ինչո՞ւ են բոլոր ծնուածները մեռնում, քանի որ ինքը կեանքը չի մեռնում, դեռ մնում է... Եւ անա մահը եկաւ անձամբ լուծելու այդ խնդիրը: Հարստմանն աչքերը գոցեց և խորհողների մի խոշոր առաջնորդ այլ ևս չը կայ:

Յ. ԲՈԶԻԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

- Հ. Մախ. Լեոն Խանգաղէ-ին. ստացանք ձեր «Յիշողութիւն-ները մեր արիւնոտ անցեալից» և կտպենք. «Լուսալ» ուղարկեցինք էջմիածին:
- Ն. Մախիջեան. Յ. Մախասեան.—«Փող և կեանք» պատմութեամբ ստացանք:
- Վաղարշապատ. Մ. ին.—Ձեր բանաստեղծութիւնը «Այն ով էր» ստացանք, կտպենք միայն այն դէպքում երբ կգրէք մեզ ձեր անունն ու ազգանունը, որ գաղտնիք կմնայ խմբագրութեան մէջ:
- Իզդիր. Արշ. Տէր Նաչատրեանց.—Թարգմանական նիւթ անըսպառ ունենք. Ձեր թարգմանութիւնը կարող էք ուղարկել, բայց անշուշտ հերթին պիտի սպասէ:
- Թիֆլիս. Վ. Պ.—ին.—«Ոսկէ ձուկը» ստացանք:
- Պարիս. Ա. Զօպանեան.—ստացանք «Պեշիկթաշլեան և թատրոնը Հայոց մէջ» և կտպենք միւս համարում:
- Երեւան. Մ. Ս.—յօդուածը ստացանք:
- Կ. Պօլիս. Քննասէր.—յօդուածը ստացանք և կտպենք:
- Հ. Մախիջեան.—Ա. Մ.—Մենք մեր արժանաւորութիւնից ստոր ենք համարում զանազան սալման—ստորակէտ—Աթանասների թունդ թունդ ուշուցներին պատասխանելը. այդ պարոնին Գրիգոր ք. Սուքիասեանցի ուրուականը հալածելով խմբագրատանից խմբագրատուն՝ վերջապէս տարաւ հասցրեց մինչև խաթաբալա. կճուճը գլորուեցաւ խուփը գտաւ: Ուշուցներ է որ տալու է այսուհետեւ: Երեւանցուն յատուկ մասնագիտական ուշուցներ:
- Կարս. Բ. Թ.—Եղբայր պատուական, նիւթերի առատութիւնից ինքներս էլ չգիտենք ինչ անենք:
- Արդահան Հ. Վ.—բանաստեղծութիւնները ստացանք:
- Թաւրիզ Ա. Այգիւնեան.—Բանաստեղծութիւնները ստացանք:
- Ն. Մախիջեան. Ե. Շահազիզ, Նախկին յօդուածը և ա. Գաբր. Պատկ. ընդարձակ երկը ստացանք: Կտպուին:
- Քիշնեւ. Կրպէ.—«Նիւթեր Ալէքս քաղ. պատմ. համար» ստացանք: Հետաքրքրական է, բայց շատ մեծ. հերթին պիտի սպասէ:
- Մոսկուա. Բժ. Ս. Շահն.—2 յօդուածները ստացանք: Սիրելի է մեզ մեր աշխատակիցների հոանդուն մասնակցութիւնը «Լուսային», բայց ինչ անենք, որ Լուսայի էջերը նեղ են և բոլորը չենք կարողանում տպել: Կաշխատենք:

ЗВѢЗДА

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

съ 1 июля по 31 декабря 1906 г.

на иллюстрированную политическую и литературную газету

“МАЯКЪ”

Цѣль изданія—дать читающей публикѣ самыя свѣжія провѣренныя новости политической и общественной жизни Россіи и др. государствъ. Особое вниманіе будетъ обращено на хронику рабочаго, профессиональнаго и крестьянскаго движенія, партійную жизнь, событія въ войскахъ и на извѣстія изъ Гос. Думы и высшихъ правительственныхъ сферъ. Кромѣ того, желая ознакомить читателей со всѣми выдающимися произведеніями и новостями публицистики и литературы текущаго момента, редакция озаботилась приобрѣтеніемъ сл. сочиненій: Сорель — «Насиліе въ революціи», Штирнеръ — «Единственный», Штраусъ — «Иисусъ» Ренанъ — «Апостолы», Малатеста — «Избр. сочиненія», Генри Джорджъ — «Соціальныя проблемы», гр. Л. Н. Толстой — «Автобіографія и мн. др., которыя будутъ даны читателямъ въ видѣ ежемѣсячнаго приложенія книжками, подъ названіемъ «БИБЛИОТЕКА МАЯКА».

Подпис. цѣна:	на 6 м.	на 5 м.	на 4 м.	на 3 м.	на 2 м.	на 1 м.
газета и прил. съ дост. и пер.	2 р. 65 к.	2 р. 15 к.	1 р. 75 к.	1 р. 40 к.	1 р. 5 к.	70 к.
газета и прил. безъ дост.	2 р. 50 к.	2 р. 5 к.	1 р. 65 к.	1 р. 25 к.	95 к.	65 к.
одна газета съ дост. и пер.	2 р.	1 р. 65 к.	1 р. 35 к.	1 р. 5 к.	75 к.	45 к.
одна газета безъ дост.	1 р. 65 к.	1 р. 35 к.	1 р. 5 к.	75 к.	50 к.	30 к.

Для крестьянъ, рабочихъ, сельскаго духовенства, учащихся учащихся дѣлается скидка въ 5 проц.

Подписка принимается, кромѣ редакціи, въ Москвѣ, въ книжныхъ магазинахъ: Путиловой на Арбатѣ, Карбасникова на Моховой, Вольфа на Моховой и на Кузнецкомъ Мосту, «Жизнь» на Тверской, Печковской—Петровскія линіи, въ провинціи—въ книжныхъ магазинахъ и конторахъ для объявленій. Объявленія принимаются за плату: на 1 стр.—12 коп. строка петита на 4 стр.—6 коп.

Корреспонденцію простую, заказную и денежную адресовать: Москва, редакція «Маякъ», Мясницкая, домъ Пегова, тел. 19—26.

Книгопродавцамъ и оптовикамъ скидка 10%.

Редакторъ—издатель приватъ-доцентъ А. Н. ГРЕНЪ

ОТКРЫТА НА 1906 Г. ПОДПИСКА

на иллюстрированный художественно-литературный журналъ
выходящій 1-го и 15-го числа каждого мѣсяца

ЛУЧИ

Первый номеръ выйдетъ 1-го Іюля 1906 года. Въ 1906 г.
подписчики получатъ:

24 № художественно-литературнаго журнала

ЛУЧИ

12 книгъ которые въ концѣ года составятъ томъ полного
собранія сочиненій

ГЮИДЕ МОПАСАНА.

12 № РЕМЕСЛЕННИКЪ-ЛЮБИТЕЛЬ

Въ этихъ номерахъ будутъ помѣщены руководства ремеслъ:
переплетное, токарное, столярное, малярное, пиротехническое и
много другихъ съ массою рисунковъ.

6 № СОБРАНІЕ АНЕКДОТОВЪ

изъ жизни государей, князей, полководцевъ, генераловъ,
ученыхъ философовъ, писателей, художниковъ, композиторовъ,
артистовъ и другихъ замѣчательныхъ людей.

6 № СТОЛЪ и КУХНЯ

Въ этихъ номерахъ будетъ помѣщено масса рецептовъ,
какъ за не дорогую плату приготовить себѣ вкусный
здоровый домашній обѣдъ.

Подписная цѣна съ достав. и перес. на годъ 1 р. 20 к.
Подписка принимается въ конторѣ журнала „ЛУЧИ“ СПБ..

Колокольная Улица. 3.

Редакторъ Влад. Гайдебуровъ.

Издатель В. П. Дусинъ

Բացում է բաժանորդագրութիւն

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

Գրական, Դպրատան, պատմական եւ հանրային

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԼՈՒՄԱՆ ՅՈՒՆՈՒՍՐԻՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՈՒԹ Է ՀԵՏԵՒԵԱԿ
ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԾՐԱԳՐՈՎ

1. Ինքնուրոյն եւ ռուսերէնից ու օտար լեզուներէից թարգմանուած վէպեր, պատմուածքներ եւ ոտանաւորներ. այլ եւ կենսագրութիւններ:

2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ պատմական վաւերագրեր եւ յօդուածներ:

3. Ճանապարհորդութիւններ եւ ժողովրդի կենցաղի նկարագիրներ:

4. Բարոյագիտական յօդուածներ:

5. Մատենախօսութիւն եւ կրթական գրական երկերի:

6. Ներքին տեսութիւն:

7. Քաղաքական տեսութիւն:

8. Այլ եւ այլք. տեղեկութիւններ գիտութիւնից եւ արուեստից:

9. Խմբագրութեան պատասխաններ:

10. Յայտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԱՅ»-ին կաշխատակցին մեր հետեւեալ աշխատակիցները.—Օր. Նուարդ Աղանեան, Տ. Տ. Զապիշ Զիլինկարեան, Տիրուհի Կոստանեան, պ. պ Աթաղում Յովհաննիսեան, Ասրպետ, Արշակ Զիլինկարեան, Արշակ Զոպանեան, Բենիկ Վարդապետ, Գաւ. Նեղիբարեան, Գեորգ Անտոնեան, Գրիգոր Վանցեան, Երուսէմ Զանազիզ, Իսահակ Յարութիւնեան, Իւրիշ Վիստրովսկի, Լիւն Խանգաճե, Կարապետ Կոստանեան, Միլտոս Բերքերեան, Միսակ Խոսեփեան, թժ. Մ. Արսեան, Միխայիլ Թամարեան, Մկրտիչ Բարխուդարեան, Մկրտիչ Բ. Զաքարեան, Մուրացեան, Մուշեղ Վ., ՄԱՐՏ, Մ. Շովիեան, Մ. Շուր, Յովհաննիս Յովհաննիսեան, Յովհաննիս Մալխասեան, Յովհաննիս Բոգիեան, Ն. Յաւոյ, Նիկ Բարսեղեան, Չիրվանզադե, Պերմ Պոռեան, Սարգիս Բաւաթեան, Սեփիակ Դարբինեան, Վրդանեան Փափազեան, Տ. Վ., Քաշքերեան, ՔԱՆԱԿ, **, Յար. Թումանեան եւ այլն եւ այլն:

Տարեկան բաժանորդագրիւնն է Ռուսաստանում 8 ռուբլի, եւ սարուանը՝ 5 ռուբլի, իւրաքանչիւր հաւաւար՝ մի ռուբլի, Արսաստանում 27 Քրանի:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է Թիֆլիսում «Լումա»ի խմբագրատանը Պոլիգէյսկի 7, եւ Կենտրոնական գրադաճառանոցում. իսկ գաւառներում մեր գործակալների մօտ:

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուած:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция е-жемѣсячнаго журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

Խմբագիր Հրատարակիչ ԳԻՒՏ Ա. ՔԱԶ. ԱԶԱՆԵԱՆԵՅ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՑ

Խմբագրութիւնս խնդրում է մեր այն գործակալներին և բաժանորդներին, որոնց մօտ խմբագրութեանս գումարներ կան և որոնք չեն վճարել թէ անցեալ և թէ այս տարուայ բաժնէզները, շտապեն հասցնել մեզ այն, որպէս զի կանգ չաւնի թերթիս կա՞նչ-եւոր հրատարակութիւնը: